

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

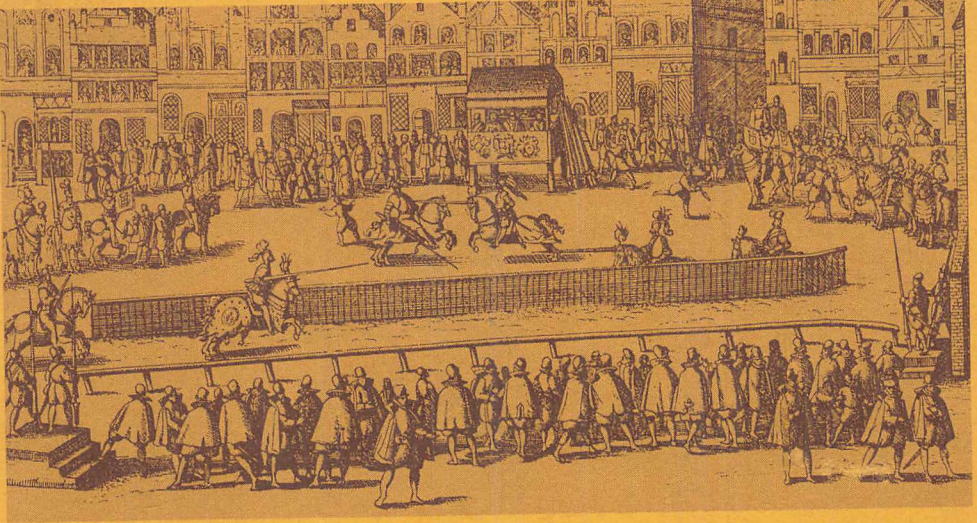
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Jan Møller

Borger i middelalderens København

Besam

En husmor smager på grøden, som tilberedes i den store gryde på ildstedet. I venstre hånd holder hun en ildvifte. Når gryden er i kog, kan man hæve gryden ved hjælp af den kedelskede, den hænger på. Som det fremgår af billedet, kan gryden hæves endnu tre trin. Kalkmaleri fra ca. 1490 i Keldby Kirke på Møn. Foto NM.

Borger i middelalderens København

JAN MØLLER

Borger i middelalderens København

SESAM

© Forlaget SESAM A/S, 1980

Trykt i Nørhaven Bogtrykkeri a/s, Viborg, 1980

Lay-out: Lars Thorsen

Forlagsredaktion: Georg Vejen, Per Kølle, Frithiof Hansen

ISBN 87-7324-527-5

Illustrationer er bl.a. stillet til rådighed
af Nationalmuseet, Det Kongelige Bibliotek,
Statens Museum for Kunst og Tøjhusmuseet.

En særlig tak rettes til museumsinspektør
Niels-Knud Liebgott, Nationalmuseet, for
kyndig vejledning.

Indholdsfortegnelse

Hvor ved vi det fra?	7
Hvordan begyndte det?	13
En tur i byen	25
Byens huse	39
Skonrogger og porseøl	53
Hosebrog og snabelsko	73
Gilder og lav	81
Per Brolægger og Jens Sværdfejer	97
Byens styre	101
Galgen og kagen	111
Fra Byens tårn til Køge Barfred	117
Ladbroen og Endebod	128
Kanniker og gråbrødre	134
Peblinge og magistre	147
Åreladning og kopsætning	154
Mark, ørtug og penning	162
Med vajende faner og klingende spil	170
På sporet af København i middelalderen	179
Hvornår skete det? – nogle årstal	193
Hvem styrede Danmark i middelalderen?	194
Litteratur	195
Register	196

specimen p̄terebat tanta q̄ indolē eiu

experimenta fuere ut ab ip̄o ceti danoz re

gel communi q̄dā uocabulo scöldungi nu

cuparentur. Precurrebat igitur scöldu

urū complementū animi maturitate

conflictus q̄; gessit quoz eum uix specta

torum etal eē paciebat. In quo annoz uir

tutis q̄; p̄cur su ob aliudā saxonum regis fi

liam quā summe pulcritudinis intucū postu

labat cum scato allēmannie sacrapa ei

dem puelle competitorē teutonū danoz

q̄; exercitū inspectante expulacione di

micauit interfecto q̄; eo omnem allēmnā

mannoz gentem p̄uide ac ducis sui in

teritu debellatam tributa lege choer

dundare debē re tar. Omnium p̄ alientū ex sisto lino soluebat q̄

sica alioz regū fortitudine munificencia ac liberalitate cercabat. Et

coerent. fomentis vltimū remedia d. crantur. vltimis vni

no 60
clarissimus indolē
eximius. Animi uigore.
ecia fulgore suo finimos
occupauit.

oalla
+ q̄ uir spectator ob reuerentiā eē potē
spectate obauerunt eē potērit.

oall
Hic n̄ armū mū
ecia parte cari
te o spicūm fuit ex
tit. Sicut impias
ges abrogant. Sa
tatis cult. q̄ q̄d
emidand parte stati
terandem nupciar.

oall
diligētia p̄licat. S.
+ itaq; regni pacis
placare amissim in
tuce recuperat. Pri
recidendū n̄ manu
liomū lege cult ed
sui que sacre libitas
donauit claudēhu
insidius perit. Proce
n̄ solū donelli S. An
dus colebat. S. ecia
his ex holte q̄d a
mare solitus f̄ dū
pecunia ad mū
glām ad dūc
dūc

I den vestfranske by Angers fandt man i 1863 fire sider af det originale manuskript til Saxo's »Danernes bedrifter» fra

1200-tallet. Tilføjelserne og rettelserne må være skrevet enten af Saxo selv eller efter hans diktat. Det kgl. Bibliotek.

Hvor ved vi det fra?

Kilderne

Vil man vide noget om livet i middelalderens København, må man i første række søge efter skriftlige kilder, d.v.s. beretninger, nedskrevet af mennesker, der levede dengang. Det kunne være historieskrivere, lovgivere eller blot almindelige mennesker, der skrev breve til hinanden.

Det er umådelig lidt, der findes. For det første blev der ikke skrevet mange beretninger. Kun de bedst uddannede kunne skrive, og kun få af disse gav sig af med historieskrivning, som f.eks. Saxo.

Saxo »Grammaticus«, som døde ca. 1220, er en ofte benyttet kilde, navnlig hans store værk om danskernes bedrifter, *Gesta Danorum*. Det er en danmarkshistorie, der især fortæller om kongemagtens og kirkens rolle i samfundet.

Naturligvis har beretningerne værdi, alene fordi de er skrevet af et menneske, som levede i den tid, der beskrives. Når moderne historikere alligevel tager forbehold over for materialets værdi som historisk kilde, er det

fordi Saxo tilpassede begivenhederne til det helhedssyn, det var hans opgave at fremlægge. Han var simpelthen for sammenspist med Absalon og hans ideer om den stærke kongemagts vel-signelser.

Love, påbud og forbud, udstedt af myndigheder, samt regler for håndværkernes gilder og lav, giver et *indirekte* billede af livet. Det fortæller om skatter afgifter, bøder, straffe, forsvarsforanstaltninger m.m. *Skøder* og andre *adkomstdokumenter* hjælper os til at lokalisere bestemte ejendomme og lære navnene på de enkelte ejere at kende. Sommetider findes også beskrivelser af ejendommene, som kan fortælle lidt mere, måske om boligforholdene.

Private breve kendes så godt som ikke. Som nævnt var der kun få, der kunne skrive, og det glimrende kilde-materiale, som private breve fra senere perioder giver, må vi undvære for middelalderens vedkommende.

Bogtrykkerkunsten kom til landet i slutningen af 1400-tallet, men det var

meget få skrifter, som blev mangfoldiggjort på denne måde. Det betyder, at næsten alle dokumenter kun fandtes i ét eksemplar.

Et stort antal papirer gik til grunde under brande og andre ødelæggelser. Københavns rådstuearkiv brændte med stadens rådhus under den store bybrand i 1728, og dermed gik hovedparten af dokumenterne fra middelalderens København tabt.

Som et kuriosum kan nævnes, at ikke så få håndskrifter er gået tabt som

I forbindelse med en restaurering af ejendommen Gråbrødretorv 13 i 1968 fik Nationalmuseet lejlighed til en arkæologisk undersøgelse af området.

»kanonføde«. Krudtladningen i de gamle forladekanoner blev holdt sammen af en »kardus«, d.v.s. et stykke papir. Indtil man begyndte at indføre særligt karduspapir – eller fremstille det på danske papirmøller – brugte man bare løs af arkivernes gamle håndskrifter!

Af bygninger og inventar er der ikke ret meget tilbage fra middelalderen. Den nævnte store brand i 1728, den næste bybrand i 1795 og englændernes bombardement i 1807 gjorde et

Under udgravningerne stødte man på fundamentet til en bygning, som rimeligvis har været en af Gråbrødreklostrets økonomibygninger. Foto NM.

dybt indhug i de bevarede bygninger og ting. Hertil kommer, at såvel det offentlige som private bygherrer, uden sans for at bevare gamle bygninger, i århundreder har revet huse ned. Vore byporte er borte. Hvad man i forrige århundrede fandt af middelalderens befæstning blev fjernet – bortset fra en stump af Jarmers Tårn. En lov om bygningsfredning kom først i 1918.

Men hver gang der *graves ud* i den indre by, kommer der ting og sager for dagen: Potteskår, fliser, kakler, knogler fra køkkenaffald, jerngenstande, våbenstykker, skår af glas og lertøj m.m. Disse ting kan, efter nænsom restaurering, fortælle ikke så lidt om borgernes hverdag. Genstande af tøj, skind, læder og træ findes meget sjældent; de har ikke kunnet holde sig i jorden. Men har de ligget f.eks. i en voldgravs dynd, kan man finde bevarede sko og huer fra middelalderen, ligesom man har fundet rester af skibe, sildetønder, bolværkstømmer, ja endog en trillebør, i undergrunden.

Har vi ikke ret mange klædestykker blandt jordfundene, er vi dog ikke helt uden kendskab til, hvordan folk i middelalderen gik klædt.

På *kalkmalerierne* i vore kirker kan vi få et godt indtryk af middelalderens klædedragter. Datidens malere, der navnlig skildrede scener fra bibelhi-

storien, fandt det naturligt, at Adam og Eva, Noah, apostlene, Kong Herodes, de romerske soldater og mange andre personer gik klædt i samtidens tøj.

Det betyder, at vi ved at se på disse billeder får en masse at vide om, hvordan konger, dronninger, adelsmænd, soldater, præster, håndværkere og bønder så ud. Vi kan se mændenes påklædning: Håndværkere med skødeskind, soldater i rustninger og bonden bag ploven. Vi kan se, hvordan adelsdamen, borgerkonen og landbokvinden så ud. Der er gengivet værktøj, redskaber, våben, skibe, køretøjer og husgeråd.

Ganske vist viser billederne ikke, hvordan borgerne i netop København så ud, men der er gode grunde til at antage, at byens borgere gik klædt på samme måde.

På den baggrund må det være rimeligt, at talrige kalkmalerier fra kirker overalt i landet er benyttet som illustrationer i denne bog.

Blandt kilderne skal et enkelt bogværk fra senmiddelalderen nævnes. I 1555 udkom et værk, skrevet på latin, med den velklingende titel *HISTORIA DE GENTIBUS SEPTENTRIONALIBUS* – *Historien om de nordiske folk*.

Forfatteren var *Olaus Magnus*, født 1490 i Linköping i Sverige. Han blev

præst i Stockholm og domprovst i Strängnäs. I 1520'erne blev han af Gustav Vasa betroet diplomatiske hverv, men han brød med kongen, da denne ville gennemføre reformationen i Sverige. Som kirkepolitisk flygtning forlod Olaus Magnus Sverige og flakkede rundt i Europa i en årrække. I 1537 slog han sig ned i Italien og indledte her sin kulturhistoriske virksomhed.

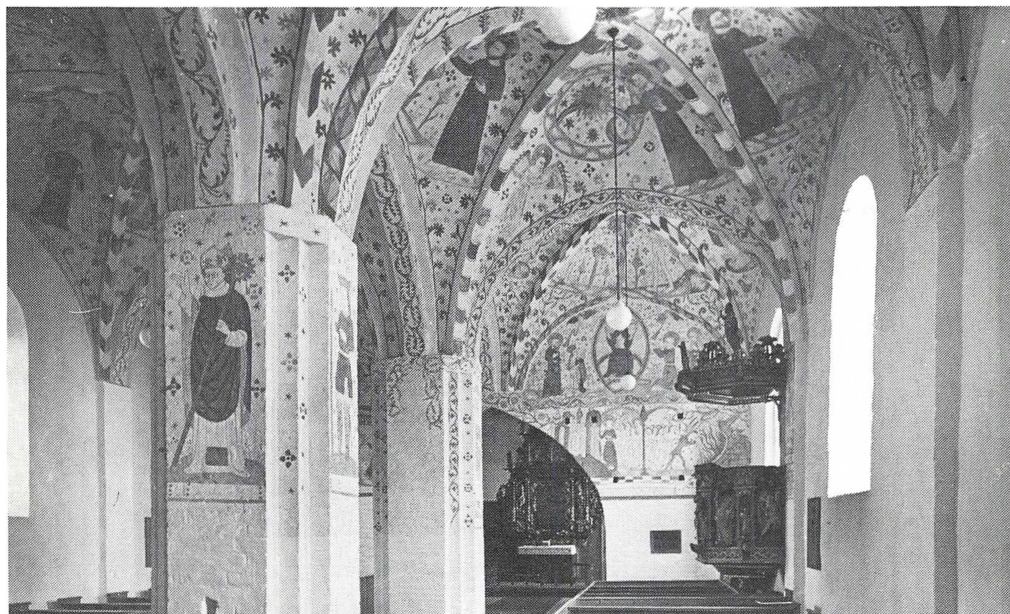
Olaus Magnus havde sit eget tryk-

Fanefjord Kirke på Møn betragtes som en af Danmarks fornemste repræsentanter for kirker udsmykket med kalkmalerier fra middelalderen. På otte hvælvingsfag i den toskibede kirke findes billeder fra omkring 1480 af »Elmelundemesteren«, opkaldt efter en af øens andre kirker. Foto NM.

keri og udgav selv sine skrifter, blandt hvilke *Historien om de nordiske folk* nok er det mest kendte.

Værket er gennemillustreret med små, ret primitive træsnit, hvis motiver dækker de enkelte tekstafsnit. Set med nutidens øjne er disse illustrationer både morsomme og interessante. De er også meget fantasifulde og må derfor tages med stort forbehold. Det må formodes, at forfatteren har givet xylografen – træ-gravøren – nøje anvisninger på de enkelte motivers udformning – måske har han ligefrem tegnet forlæggene.

Billederne fra værket er benyttet talrige steder i denne bog. Man kunne

naturligvis også her indvende, at illustrationerne slet ikke vedrører København og i det hele taget kun sjældent danske forhold. På den anden side har billederne en originalitet, som vanskeligt kan undværes, når kildematerialet iøvrigt er så spinkelt.

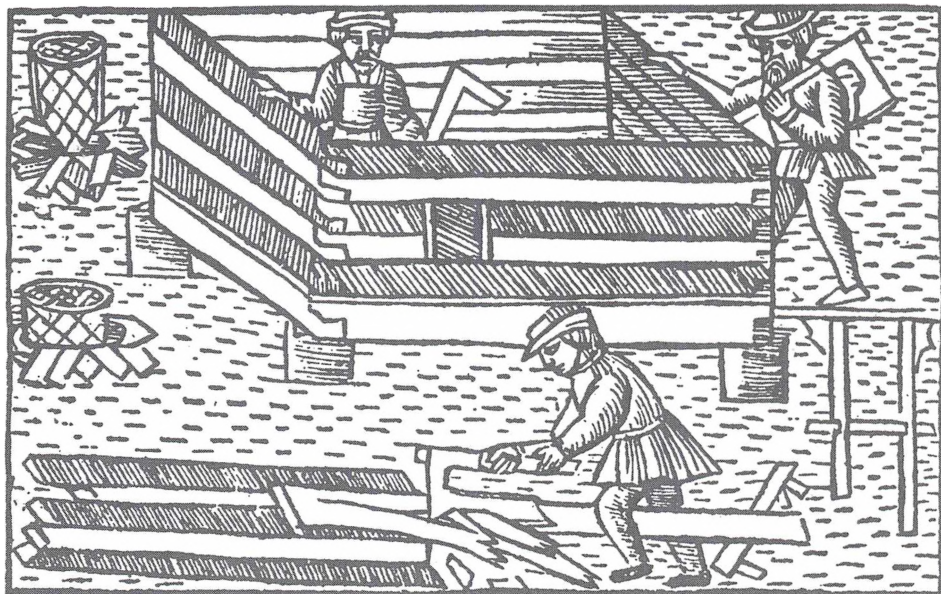
Ligesom ved kalkmalerierne er der grund til at tro, at forholdene i København ikke var så specielle, at der ikke vil kunne drages sammenligning. Naturligvis må billederne tages med et

passende forbehold. På den anden side giver de et autentisk billede af livet i første halvdel af 1500-tallet, og under alle omstændigheder kan man glæde sig over de livlige og fantasifulde træsnit.

Fælles for alle kilderne er en social ensidighed, som man vel næppe kan bebrejde middelalderens historieskriver, kunstnere og illustratører. Det er de »store« i samfundet – kongefamilien, adelen, gejstligheden og køb-

En af de meget fortællende illustrationer hos Olaus Magnus viser, hvordan man opfører et træhus. I forgrunden tilhugges tømmer med en bredbladet økse, og husets vægge samles med »knudetømring«.

Ganske vist viser billedet, hvordan man opfører huse på isen, men giver yderligere et godt indtryk af tømmerens arbejde i middelalderen.

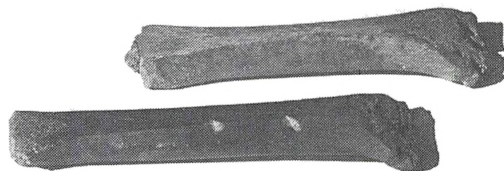
mændene – der fortælles om. Borgerne i hverdagen – håndværkerne, arbejdsmændene, husmødrene og tjenestepigerne – véd vi meget lidt om.

Så er jordfundene mere »demokratiske«. Her finder man gennemsnitsfamiliens husgeråd – kogekar, skåle, fæde og glas.

Lad os da prøve at opleve tilværel-

sen som borger i middelalderens København.

Forskellige jordfund fortæller om dagliglivet i København. De to glaserede kander er fra 1400-tallet og jerngryden fra 1500-tallet. At ungdommen også dengang løb på skøjter om vinteren, kan man se af de tilslidte dyreknogeter, som har kunnet spændes under fodtøjet. Københavns Bymuseum. Foto forf.

Hvordan begyndte det?

Historisk oversigt

Københavns 800 års jubilæum blev fejret i 1967. Der har imidlertid boet mennesker på dette sted længe før 1167. Ved udgravninger midt i det gamle København har man fundet redskaber af flint. De stammer fra stenalderens bopladser, som lå her for omkring 6000 år siden.

Mange tusinde år senere opstod der et landsbysamfund ved kysten. Det voksede op ved den landevej, som fra Roskilde førte ud til Øresund, netop hvor overfarten til de store sildemarkeder i Skåne fandt sted.

På den tid var der vældige forekomster af sild i Øresund. Fangsten af og handelen med denne fisk var af stor betydning for øresundskystens byer gennem hele middelalderen. Tæt ved landsbyen *Havn* opstod da også en landingsplads, *Gamlebodehavn*.

Danmarks senere hovedstad nævnes første gang i 1043, da Svend Estridsson efter et søslag flygtede til Sjælland, men blev indhentet af forfølgeren, kong Magnus »... på det sted som hedder *Havn* ...«. Beretningen

kan læses i den såkaldte »Knytlingsaga«.

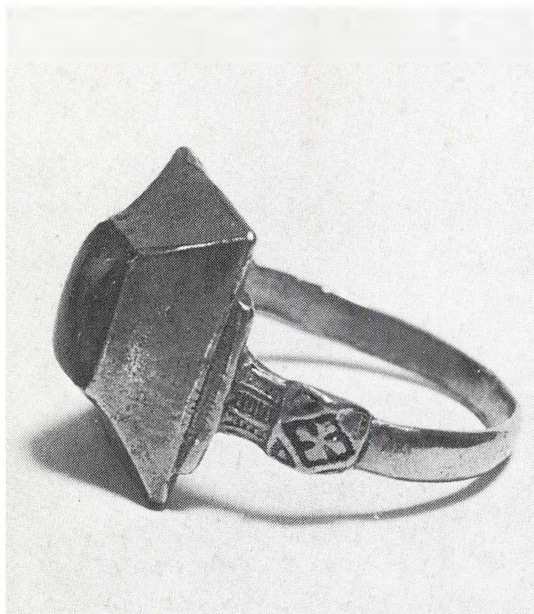
Efter næsten tyve års borgerkrig i Danmark – magtkampen mellem kongsemnerne – blev *Valdemar* konge i 1157, kun 26 år gammel.

Han blev hjulpet til magten af sin barndomsven *Absalon*, der var søn af Asser Rig og dermed tilhørte en af Danmarks mægtigste familier, Hvide-slægten. Efter at have studeret teologi og jura i Paris blev Absalon, med kong Valdemars støtte, biskop i Roskilde.

Kort tid efter besluttede kongen at forære Absalon landsbyen Havn. Det var en storslået gave, og Valdemar har sikkert ønsket at knytte Absalon endnu tættere til sig på denne måde.

Absalon nøjedes ikke med at være kirkeligt overhoved. Med stor kraft organiserede han kampen mod *venderne*. Netop i denne periode, hvor den indre strid havde medført, at landets kyster lå åbne for plyndring, var vendernes sørøvertogter blevet en stor plage.

Absalons grav i Sorø blev åbnet i 1827, og man fandt den hensovede prælat i sit bispekrudd i en blykiste. Blandt de genstande, Absalon havde fået med i graven, var hans bispering af guld med en safir. Foto NM.

Der var imidlertid andre trusler mod det lille bysamfund ved Øresunds kyst. I 1167 stod Absalon på stranden ved Havn for at møde den norske høvding Erling Skakke, som med sin flåde var på vej mod byen. I sin skildring af denne begivenhed nævner Saxo byens navn, »... vicus qui mercatorum portus nominatur ...« – *byen, som kaldes købmændenes havn*. I de ældste danske versioner af dette latinske navn hedder byen *Køpmannæhafn*.

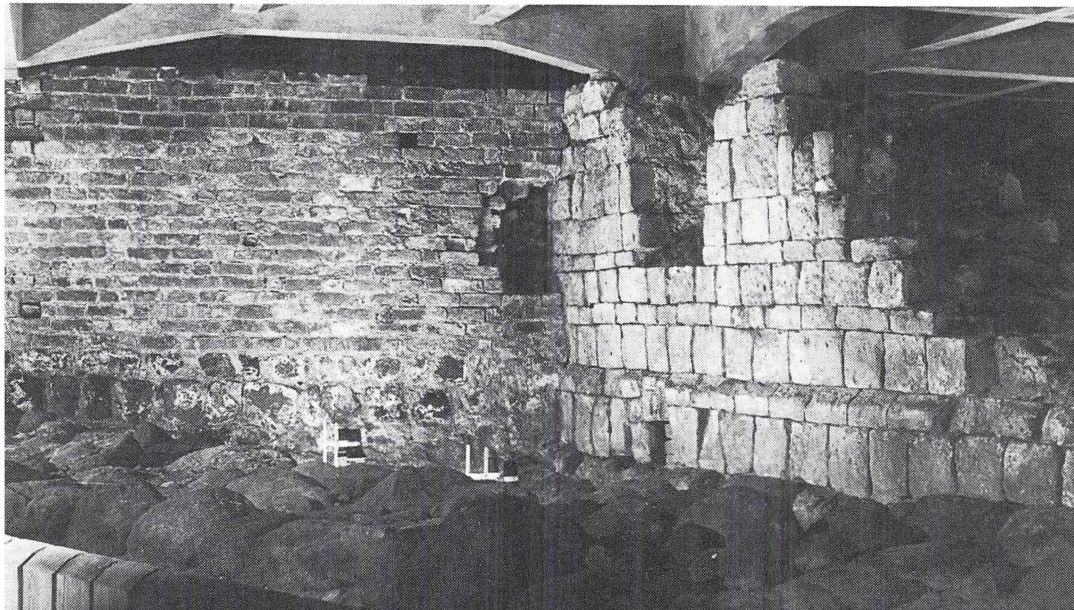
Angrebet blev slået tilbage. Men det medførte, at Absalon besluttede sig til at befæste byen ved at opføre en borg på en holm ud for kysten.

Saxo fortalte, at Absalon »... lagde grunden til en borg på holmen ved sundet, og dette hans ringe virke blev landet til stor beskyttelse, for sørøvere holdt ikke længere af at ligge der i nabolaget, og landets børn kunne fra nu af trygt færdes i farvandene.«

Absalon nøjedes ikke med at sikre byen mod angreb fra søen. I en ring omkring byen anlagde – eller forbedrede – han en ca. 2,5 kilometer lang vold med en grav foran. Dette voldanlæg kunne rumme byens vækst gennem de følgende 450 år, helt frem til Christian IV's tid.

Landsbyen Havn og landingspladsen Gamlebodehavn smeltede efterhånden sammen til én by. Med sine 68 hektar beboelsesområde mellem voldene og borgen blev København attraktiv, og mange mennesker flyttede til byen. Sådan begyndte det.

Absalons Borg bestod sin prøve få år efter opførelsen. Det fortælles, at Absalon, mens han var i bad, fik meddelelse om, at vendiske sørøvere var i farvandet. Bispen sejlede dem straks i møde og tog sørøverne til fange. De

Absalons Borg blev ødelagt af lybske stenhuggere, og opførelsen af det første Christiansborg Slot gjorde et yderligere indhug i de sparsomme ruiner, som blev frilagt 1907. I museet under Christiansborg findes dog endnu rester af bl.a. bispeborgens ringmur, opført af

tilhugne kridtsten fra Stevns, og af tårnene, der har sluttet sig til murens yderside. Billedet viser den nederste del af det vestre tårn, opført af munkesten, og et stykke af ringmuren. Se planen over ruinmuseet, side 181. Foto forf.

blev derefter henrettet, og deres afhuggede hoveder blev sat på stager uden for borgens mure til skræk og advarsel. Denne populære historie om Absalons »raid« fra saunaen er et typisk eksempel på middelalderens historieskrivning!

Københavns første vækst og trivsel skyldtes således forsvarsværkerne. Men netop fordi byen var anlagt på så

betydningsfuldt et sted, blev den snart et stridens æble mellem kirkens folk og kongemagten – og fortsat mål for fjendtlige angreb.

Absalon beholdt København som personlig ejendom indtil sin død i 1202, selv om han i mellemtiden var blevet ærkebiskop af Lund. Han testamenterede byen til bispestolen i Roskilde og fik pave Urban III til at stad-

flæste testamentet i 1186.

Men i 1200-tallet var striden mellem kongen og kirken i fuld gang. *Erik Plovenning* fordrev biskoppen Niels Stigssøn fra København og tog byen og borgen i besiddelse.

Kongens bror, *Abel*, tog kirkens parti. Han hentede hjælp i Lübeck, overfaldt København i 1249 og lod byen plyndre.

Det blev ikke sidste gang, københavnernes måtte lægge ryg til stridighederne mellem kirken og kongen. Biskop *Peder Bang* søgte en halv snes år senere hjælp hos den vendiske fyrste *Jarimar* fra Rügen, som derefter angreb København.

Jarimar trængte ind i byen ved at gennembyde forsvarsværkernes vestlige hjørne. I mange år efter begivenheden blev stedet kaldt »Jarmers Gab«, og da København senere blev befæstet med bymure, blev der opført et tårn netop her, som fik navnet *Jarmers Tårn*.

I den følgende periode var København skiftevis på kongens og biskoppens hænder. Da Valdemar Atterdags fjender sluttede forbund mod ham, lovede de hinanden at lade borgen rive ned til grunden, og da hanseaterne i 1368 havde erobret byen og borgen, holdt de deres løfte. Fra hansestæderne, bl.a. Lübeck og Rostock, blev

der sendt et halvt hundrede stenhugere med deres redskaber til København. Året efter var Absalons Borg ødelagt så grundigt, at den aldrig blev genrejst i sin oprindelige skikkelse. Omkring ruinerne af borgen rejstes senere i århundredet *Københavns Slot*. Med talrige tilbygninger og ombygninger blev det de danske kongers bolig, indtil det første Christiansborg blev opført i 1700-tallet på tomten efter *Københavns Slot*.

Efter Valdemar Atterdags død i 1375 kom roskildebispens påny i besiddelse af København, og der fulgte nu en lang række fredelige år, hvor de sår, krigene og plyndringerne havde givet, kunne læges.

I 1417 inddrog *Erik af Pommern* København, efter at biskoppen, *Peder Jenssøn Lodehat*, var død. Kirken protesterede, men kongemagten var nu så stærk, at den kunne holde på byen, som dermed for bestandig gled Roskilde bispestol af hænde.

Efter mere end 50 års fred blev København angrebet af hanseaterne i 1427. En af årsagerne var, at *Erik af Pommern* to år i forvejen havde indført øresundstolden. Hollænderne og englænderne støttede kongen og sendte skibe, således at Øresund kunne blokeres.

Den hanseatiske krigsflåde blev splittet, og en stor handelsflåde, som var på vej hjem under konvoj af orlogsskibene, faldt med sin rige last i hænderne på kongen.

Det følgende år søgte hansestæderne at hævne nederlaget. De sendte 250 skibe med ialt 12.000 mands besætning mod København. Kongen var netop på den tid i Sorø og ønskede ikke at tage til hovedstaden. Hans dronning, Filippa, opfordrede imidlertid ivrigt til forsvar og opmuntrede borgerne.

De krigsskibe, som lå sejlklaare, blev lagt ud i dybet uden for havnen sammen med en stor tømmerflåde. Det fortælles i en samtidig beretning, at tyskerne kom for at plyndre byen – »hente den danske ko« – og at deres skibe førte salt og tomme tønder med sig, beregnet til kødet af det slagtede kvæg.

Københavnerne ville gøre nar af fjenden. De tøjrede en ko på tømmerflåden og opfordrede tyskerne til at hente den, hvis de turde!

Krigsskibene havde imidlertid lagt en effektiv blokade, som fjenden forsøgte at trænge igennem med pramme, bestykket med kanoner. Trods meget skyderi og kanontorden blev der ikke anrettet særlig skade.

Efter et kraftigt udfald opgav han-

seaterne, og den store flåde måtte sejle hjem med uforrettet sag.

Atter fulgte en lang periode, hvor København havde fred for ydre fjender. Kongerne boede nu fast i rigets hovedstad, først *Christoffer af Bayern*, som i 1443 gav byen dens tredje stadsret, senere *Christiern I*, som bl.a. stiftede universitetet.

I en samling i Paris findes en pergamentfrise fra ca. 1440. Der er malet en række bayerske fyrster på pergamentet, bl.a. den danske konge Christoffer af Bayern. Den lyshårede, let fedladne herre er påklædt efter datidens fornemste mode; bl.a. har han lange, spidse snabelsko på. Cabinet des Estampes, Paris.

Christiern I var en usædvanlig høj og kraftig mand, men hans ansigtstræk kendes ikke. Måske er det et ret veltillignende portræt, den italienske medaljør Bartolomeo Melioli udførte i 1474. Kongen var dengang på pilgrimsfærd til Rom og portrætmedaljen blev slået under hans ophold i Mantova. Foto NM.

Christiern I blev konge som 22-årig i 1448 og fejrede samme år bryllup med sin forgængers enke, Dorothea af Brandenburg.

I 1481 døde Christiern I på Københavns Slot og blev bisat i Roskilde Domkirke. Christierns søn *Hans* efterfulgte sin far på tronen. Det var en rigtig »borgerkonge«. Han befandt sig vel

i byen og beskrives som »... en passelig høj og firskåren mand med et bredt og tykt liv og bryst, trindlagt i ansigtet og et velbeskikket legeme; han fører ingen hoffærdighed i sine klæder ...«

Kong Hans holdt gerne til i huset på hjørnet af Amagertorv og Højbrostræde. Her boede storkøbmanden *Hans Metzenheim Bogbinder* med sin familie. I Hans Bogbinders badstue tilbragte kongen mange stunder, og

På en brøndkarm i krypten under domkirken i Lund har Adam van Düren udhugget en række relieffer i sandsten. Traditionen udpeger denne figur med kongekrone og scepter som et portræt af kong Hans. Lunds hist. Museum.

kronprinsen, den unge Christiern, kom i huset for at blive opdraget i et borgerligt miljø sammen med familiens sønner, Ambrosius og Hans.

Allerede dengang afslørede den unge prins sit utæmmelige sind. Sammen med nogle borgersønner terroriserede Christiern byen ved nattetid, brød ind i huse og lavede optøjer. Fru Birgitte Hans Bogbinders måtte derfor bede kongen tage sin søn tilbage på slottet igen.

Kong Hans havde ikke noget godt forhold til adelen. Da den rige adelsmand *Povl Laxmand* blev myrdet på slottets grund, vakte det stor opsigt og skabte bitterhed hos højadelen. Ikke mindst, da kongen efter drabet anklagede Laxmand for højforræderi og efter landstingsdommen inddrog hans godser under kronen.

På øen *Bremerholm* overfor Slots-*holmen* lod Kong Hans anlægge et skibsværft og blev således Orlogsværftets grundlægger. Det fortælles om kongens død i 1513, at hans sidste tanker gjaldt skibsværftet på *Bremerholm*, hvor »Mester Johan« havde et nyt skib under opførelse.

Christiern II var ikke adelens og rigsrådernes livret. Man kendte hans borgervenlige holdning og stridbare sind. Under en herredag i København samledes rigsrådet – adelens og gejst-

lighedens repræsentanter – for at forhandle med tronfølgeren om *håndfæstningen*. Den var meget streng. Magten lå i realiteten hos rigsrådet, men den blev underskrevet og Christiern II kronet til konge.

Københavns borgere havde derimod tillid til kongen, som ønskede fremgang for byen og dens indbyggere. Blandt hans rådgivere var købmanden *Hans Mikkelsen* fra Malmö, som i 1520 blev høvedsmand på Københavns Slot, og den hollandske kvinde *Sigbrit Villoms*. I 1506 var prinsen af sin far blevet sendt til Norge som statholder, og i Bergen havde han mødt Sigbrit og hendes datter *Dyveke*, som snart blev Christierns elskerinde.

Sigbrit, som var en myndig og handlekraftig kvinde, fik stor indflydelse på kongens handlinger, og hun støttede ham i kampen mod adelen.

I 1515 modtog kongen sin udvalgte brud, den kun 14-årige habsburgske prinsesse *Elisabet*. Hun ankom halvdød af søsyge efter et forrygende uvejr undervejs og kunne dårligt nok deltage i bryllupsfestlighederne på Københavns Slot.

Trods det habsburgske hofs protester beholdt kongen Dyveke som sin elskerinde, men efter hendes pludselige død i 1517 blev der tilsyneladende harmoni i det kongelige ægteskab.

Portræt af Christiern II, malet omkring 1515 af den flamske kunstner Michel Sittow. Der er utvivlsomt tale om et vellignende portræt. Statens Museum for Kunst.

Adelsmanden *Torben Oxe*'s henrettelse sættes traditionelt i forbindelse med kongens sygelige mistænksomhed og med hans påstand om, at Dyveke var blevet forgiftet. Det er under alle omstændigheder givet, at dødsdommen var en grov udfordring til adelen.

Kongen støttede sig nu åbenlyst til »Mor Sigbrit« som sin nærmeste rådgiver. Det var på hendes tilskyndelse, at Christiern II indkaldte hollandske

bønder og lod dem bosætte sig på Amager for at fremme havedyrknin-gen efter hollandsk mønster.

Efter det berygtede »blodbad« i Stockholm begyndte kongens fjender at finde sammen. I Sverige blev et oprør ledet af *Gustav Vasa*. Han fik støtte fra hanseaterne, der så deres handelsinteresser truet. Christierns farbror, hertug Frederik af Holsten, og den jyske adel sluttede sig til hans fjender. Omsider besluttede den rådvilde og vaklende konge at forlade København og sejle til Nederlandene efter støtte.

Københavns borgere så kongen sejle af sted, og byens ledelse regnede med, at han snart kom tilbage. Derfor afslog københavnerne at anerkende hertug Frederik som deres nye konge, hvorefter han indesluttede og belejrede staden.

Da oplysningerne om Christierns fiasko i Tyskland nåede frem, kapitulerede København. Slotshøvedsmanden *Henrik Gøye*, som havde forhandlet med belejrerne, fik lov til at forlade byen med sine folk, og det var et led i aftalen, at Frederiks feltherre, *Johan Rantzau*, kun foretog en symbolsk indmarch med belejringshæren. Københavnerne nærrede en dyb afsky for at se fremmede landsknægte inden for byportene.

I slutningen af maj 1524 sammenkaldte Frederik I en rigsdag med deltagelse fra alle stænder. Et af mødets emner var holdningen til den lutherske lære, som havde fundet fortalere i København.

Mange fandt, at gejstligheden sad for hårdt på jord og ejendom, og at tiggermunkene var en plage for borgerne. Den katolske kirke var dengang inde i en forfaldsperiode, der bl.a. gav sig udtryk i afladshandelen, som foregik overalt i Europa til manges forargelse.

Kongen søgte at føre en moderat politik. Han ville ikke forbyde lutherske aktiviteter i København, således som gejstligheden ønskede. På den anden side ville han nødigt lægge sig ud med gejstligheden; han ønskede blot fred og ro.

Byens befolkning var delt i to lejre, en luthersk og en katolsk, og i 1529 blev *Hans Tausen* af kongen kaldt til København som prædikant ved Nikolaj Kirke. Til trods herfor var den protestantiske fløj utilfreds med kongens forsigtige politik.

Tredje juledag 1530 førte Christiern II's ven Ambrosius Bogbinder en op-hidset skare ind i Vor Frue Kirke, hvor en systematisk ødelæggelse af altre og helgenbilleder begyndte. Hærværket blev dog stoppet, inden det nåede høj-

Detalje fra Frederik I's sarkofag i Slesvig Domkirke. Portrættet er gengivet med det kind- og hageskæg, som ses på andre billeder af kongen. Skulpturen er udført i alabast og kunstneren hed Cornelis Floris.

alteret, men efter denne begivenhed blev Vor Frue Kirke lukket for gudstjenester indtil videre.

I 1533 døde Frederik I, og rigsrådet stod overfor den vanskelige opgave at udpege landets nye konge. Året i forvejen var Christiern II sat definitivt ud af spillet og sad nu som fange på Sønderborg Slot.

Hanseaterne benyttede sig af situationen i den tid landet var uden konge. Under ledelse af grev *Christoffer af*

Oldenburg – som lagde navn til betegnelsen »Grevens Fejde« – gik 1500 landsknægte i land ved Hvidøre nord for København og marcherede mod hovedstaden. Efter nogen tøven anerkendte københavnernes grev Christoffer som byens nye magthaver, og den daglige ledelse overgik herefter til folk som Ambrosius Bogbinder, Hans Bøsse og Niels Tøndebinder. De benyttede sig først og fremmest af lejligheden til at gennemføre reformationen med hård hånd i alle byens kirker.

I mellemtiden var hertug *Christian*, Frederik I's ældste søn, blevet valgt til konge af den jyske adel. Med Johan Rantzau og dennes tropper rykkede han mod hovedstaden.

Borgerne i København håbede, at byens nye herre havde magt til at befri Christiern II og genindsætte ham som konge. Håbet svandt, efterhånden som Christian III rykkede nærmere, og i 1536 lå belejrerne i en fast ring om byen, som nu var helt afskåret fra omverdenen.

København var imidlertid godt befæstet, og der var store forråd af våben og proviant i byen. Johan Rantzau vovede derfor ikke at storme fæstningen, men forholdt sig afventende.

Efterhånden gik det op for københavnernes, at byens nye magthaver havde forfulgt helt andre mål end at

Den 32-årige Christian, hertug af Slesvig, Holsten og Stormarn. Det smukke portræt, stukket på en sølvplade, er udført af den tyske kunstner Jacob Binck i 1535, det år, da Christian blev valgt til Danmarks konge. Rosenborg.

støtte dem som frie borgere, og at Christiern II aldrig ville komme tilbage. Nu ønskede man bare fred, men det ville hverken grev Christoffer eller Ambrosius Bogbinder gå med til.

En af byens ældre og besindige borgere, *Jens Kammersvend*, blev hals-hugget, fordi han havde opfordret til overgivelse. Nu blev københavnernes forskrækkede, og under et borgermøde på Gammeltorv krævede de por-

I Hamelmann's Oldenborgske Krønike fra 1599 findes et træsnit, som skal forestille Københavns belejring enten i 1523 eller 1536. På det meget primitive billede ser man en borg i forgrunden, en bymur med port samt et eller to kirketårne, som leder tanken hen på datidens København. Der er imidlertid også enkeltheder, som gør det

mindre sandsynligt, at billedet kan betragtes som et troværdigt prospekt af hovedstaden. Tegneren har nok kendt nogle træk fra København, men i øvrigt udformet prospektet som fri fantasi. Man kan derfor næppe hente sikre oplysninger om Københavns udseende i middelalderen fra dette billede.

tene åbnet for Christian III. Grev Christoffer lod i stedet landsknægtene foranstalte et blodbad på borgerne, og bagefter blev deres huse plyndret.

Mad var ikke til at opdrive, og folk faldt om på gaderne, udmarvede af sult. Priserne på alt, hvad der kunne spises, også hunde, katte, ja selv rotter og krager, steg til ufattelige højder.

I juli 1536 var staden moden til kapitulation. Der blev indledt forhandlinger, og den 6. august kunne Christian III omsider drage ind i København.

Det var et frygteligt syn, der mødte belejrerne, fortæller et vidne til begivenhederne, den prøjsiske admiral Johan Pein. På grave og marker lå døde børn, som havde proppet græs i munden. Døde kvinder blev fundet med diebørn ved brystet, men de sugede blod og ikke mælk, hedder det.

Der blev ikke gennemført noget retsopgør efter fejden. Med ganske få undtagelser undlod kongen at retsfølge borgerne, efter at grev Christoffer og de fremmede tropper var sendt ud af riget. Men Ambrosius Bogbinder, som nu skulle stå til regnskab bl.a. for henrettelsen af Jens Kammer-svend, begik selvmord. Og dermed var Christiern II's eventyr slut.

Straks efter overtagelsen af København lod kongen de katolske bisper,

som netop befandt sig i staden, arre-
stere. De fik frataget deres myndig-
hed, og dermed var den katolske kirke
ophørt at være en magtfaktor i Dan-
mark.

Efter den nye kirkeordning, der
kom i 1537, blev kongen den lutherske
kirkes øverste leder, og bisperne blev
erstattet med kongeligt udnævnte
superintendenter, d.v.s. tilsynsfø-
rende.

Sjællands første superintendent, *Pe-
der Palladius*, der var skomagerson fra
Ribe, rykkede ind i det gamle rådhus
og senere universitet, hvor *Bispegår-
den* ligger i vore dage.

*Et udvalg af signaturer fra nogle af
middelalderens kendte personer. Fra oven:
t.v. Christiern (I), Hans, Christiern (II),
Friderich (Frederik I), t.h. Elisabet, Sigbrit
Villoms, Hans Tausen og Paulus Helie
(Poul Helgesen).*

Christiern I
Christiern II
Friderich
Poul Helgesen

Elisabet
hans Tausen
paulus helie

En tur i byen

Hvordan så København ud?

I sit eventyr *Lykkens Kalosker* lader H.C. Andersen den gamle justitsråd blive ført tilbage i tiden – han befinder sig pludselig i 1500-tallets København på kong Hans' tid.

Desværre kan man ikke få den slags galoscher mere, så man må tage fantasien til hjælp, hvis man vil prøve at opleve middelalderbyen.

Fantasien alene er naturligvis ikke nok. De kendsgerninger om byens udseende, som historikere og arkæologer har skaffet til veje, må være grundlaget for orienteringen.

Den, der i dag går rundt i det gamle København, har naturligvis svært ved at forestille sig, hvordan byen så ud i middelalderen. Først må man gøre sig klart, at nutidens københavnere vandrør indtil 5-6 meter højere oppe over den jordoverflade, middelalderens indbyggere gik på. Så meget har opfyldningslagene hobet sig op i århundredernes løb.

Disse lag består af affald, som blot blev smidt ud på gaden og trådt ned, af jord og grus fra byggevirksomhed og

endelig af brandlag, d.v.s. aske og bygningsrester, bl.a. fra de store brande i 1700-tallet.

Husene, torvene og gaderne minder i dag slet ikke om Absalons by. Og dog. De buede forløb af mange af Københavns ældste gader fortæller om middelalderbyen.

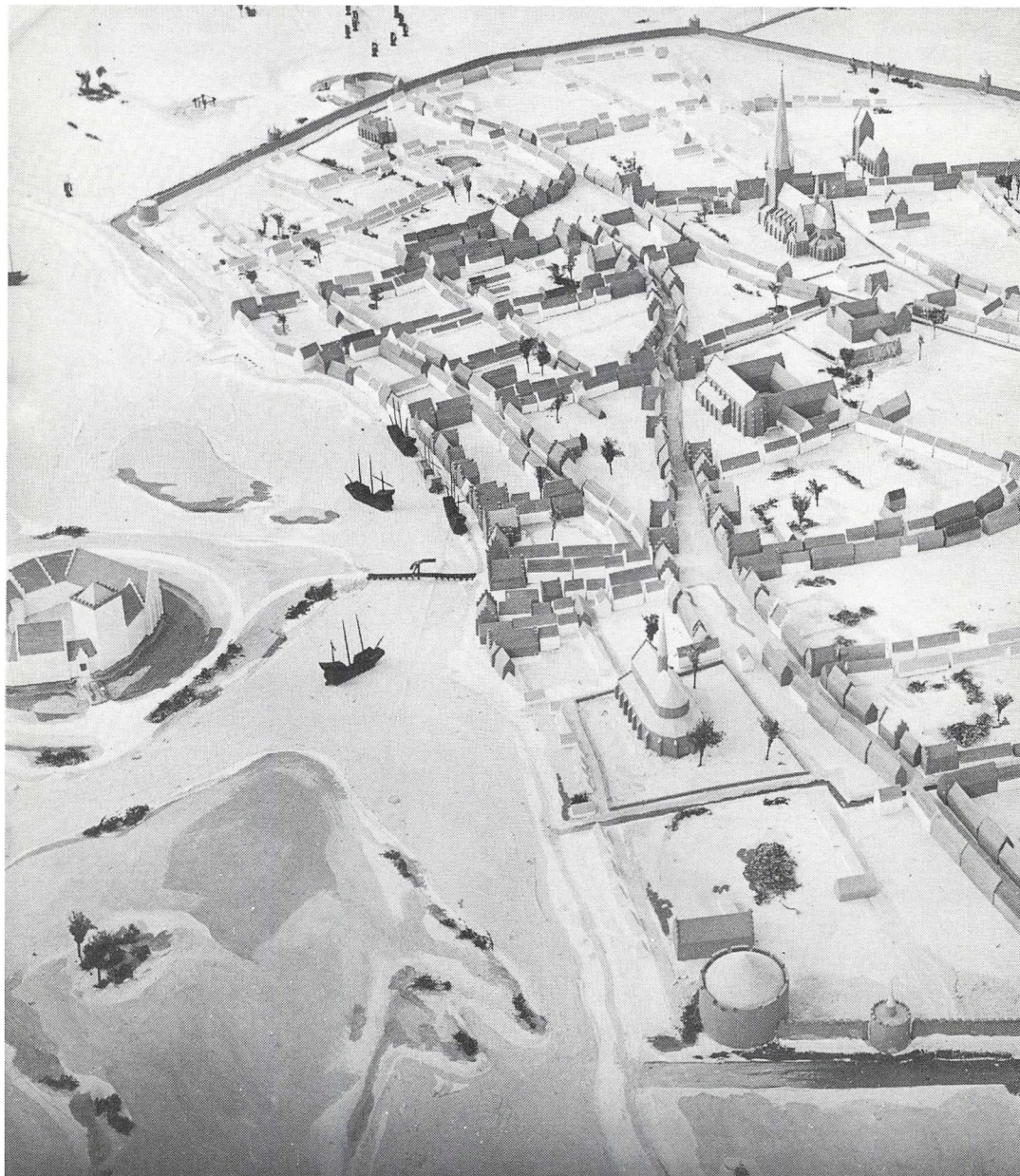
Også gadenavnene fortæller os et stykke af byens historie. Det skrev stadsarkivar Villads Christensen om i 1911:

»Snart er det Navnet på en Mand, hvis Minde er knyttet til den, snart en Hentydning til et Forhold, der nu ikke eksisterer længer, mangen en Gang er de ved selve Ordets Uforståelighed en Erindring om hine fjerne Tider, da selve Sproget var anderledes end nu.«

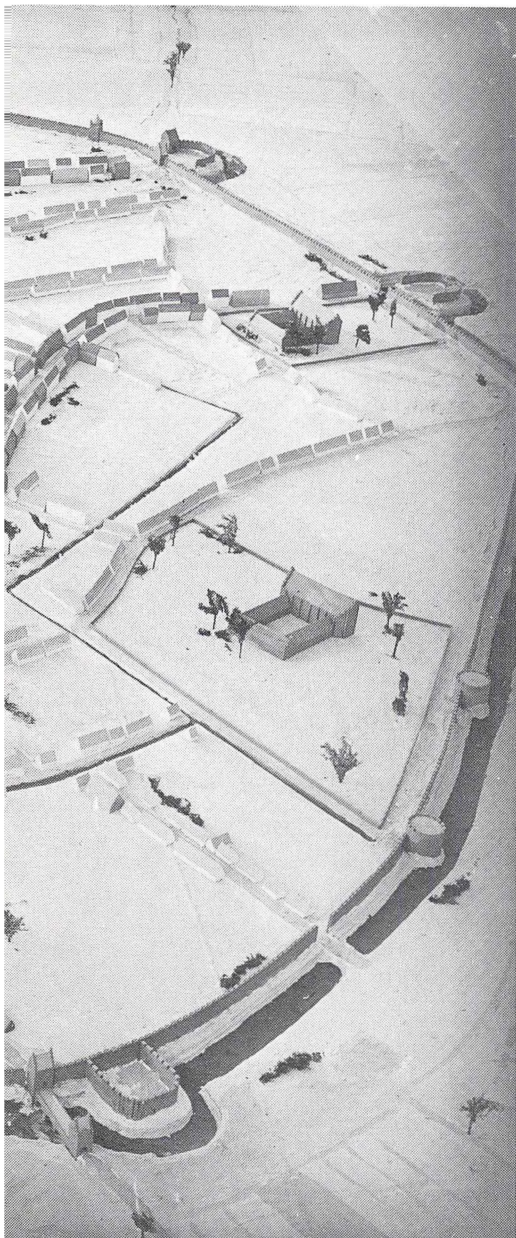
Middelalderen var i virkeligheden en lang periode. For Københavns vedkommende regner man den fra 1167 – det år, da Absalon grundlagde sin borg ved Havn – til midten af 1500-tallet – Christian III's død i 1559.

I de knap 400 år gennemløb København en mægtig udvikling, fra sam-

mensmeltingen af den lille bondeby og fiskerlejet til en fæstningsby, omgivet af mure og tårne.

Kortet side 30 og 31 viser København, således som byen så ud i første halvdel af 1500-tallet. For sammenligningens skyld er byplanen tegnet ind på et nutidigt københavnskort, så at man kan se, hvad der er bevaret af middelalderbyens struktur.

Der findes ingen egentlige kort over København fra middelalderen, men omkring 1377 forlangte byens ejer, roskildebispens Niels Jacobssøn, at der blev lavet en fortegnelse over alle grunde i staden og deres ejere.

På grundlag af denne *jordbog*, som den kaldes, kan man få et indtryk af byen, som den så ud dengang, og af gadenavnene. Lægger man hertil de ændringer og udbygninger, der har fundet sted siden da, er det muligt at tegne et kort, som viser nogenlunde, hvordan København så ud.

Lad turen tage sit udgangspunkt midt på Rådhuspladsen, hvis fliselagte

Middelalderens København, set fra øst. Længst til venstre ses slottet, dernæst havnen, og midt i billedet strækker sig Strøget fra Østerport til Vesterport med omtrent samme forløb som i nutiden. Hele staden er omgivet af mure og tårne. Denne historisk korrekte model blev udført i 1943 af arkitekt H.H. Engqvist for Daells Varehus.

De lave strandenge ved Øresunds kyst, hvor de første københavnere bosatte sig for måske 1000 år siden, skjuler sig i dag meterdybt under byens asfalt. Vil man vide, hvordan terrænet så ud, kan man f.eks. se på kysten ved Nivå, hvor dette billede er taget. Købmagergade kan oprindeligt have været en smal sti som den, man ser på billedet. Foto forf.

midterparti i dag ligger som en ø, omgivet af brusende og støjende floder af trafik på alle sider.

I middelalderen stod man på dette sted ved landevejen, som fra Roskilde førte ind til *Vesterport* i København. Vejen løb hen til voldgraven, hvor den på en dæmning førtes over til en lille ø gennem et porttårn. Fra øen førte end-

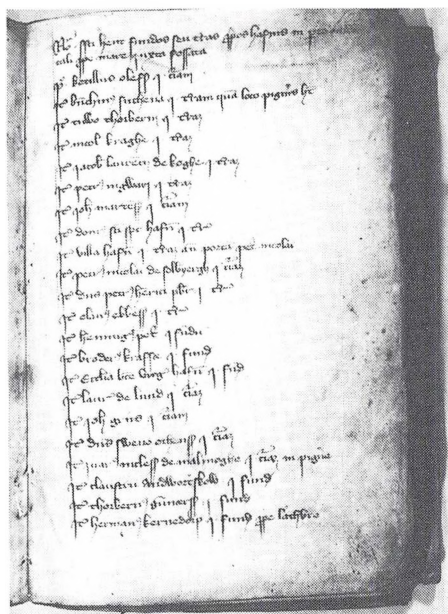
nu en dæmning over til det indre porttårn, en næsten kvadratisk bygning med kamtakkede gavle, som vi kender det fra kirketårnene.

Nået gennem porten stod man i selve byen og kunne kikke ned ad *Vestergade*, som har bevaret både sit navn og sit krumme forløb fra middelalderen.

Vestergade førte dengang som nu frem til *Gammeltorv*, byens daværende centrum, hvorfra veje og gader udgik i flere retninger.

Også *Nørregade* har bevaret sit navn og sit forløb fra middelalderen. Få skridt fra *Gammeltorv* ligger *Vor Frue Kirke* på samme sted, hvor den

Den del af roskildebispens jordebog fra 1377, som vedrører København, er en meget vigtig kilde til Københavns historie i middelalderen. Den gengivne side viser første blad. Teksten er skrevet på latin; kun navnene på steder og personer er på dansk. Af stednavne genkendes bl.a. Køge, Solbjerg, Lund og Malmö. I sidste linie nævnes: »j fundum prope Lathbro« – 1 grund tæt ved Ladbø. Blandt personnavnene findes bl.a. Niels Krag, Johannes Martensen, Olaus Ebbesen og Johannes Griis, navne, som stadig forekommer i vore dage. Foto Universitetsbiblioteket i Uppsala.

oprindelige kirke blev grundlagt af Absalons efterfølger, roskildebispens Peder Sunessøn, i den tidlige middelalder. Kirken fik i 1300-tallets begyn-

delse den skikkelse, som den bevarede frem til den store bybrand i 1728. Af denne kirkebygning er alene bevaret en rest af koromgangen, som nu er frilagt dybt under den nuværende kirkes kor.

Det er imidlertid muligt i vore dage at få et levende billede af, hvordan Vor Frue Kirke så ud i middelalderen.

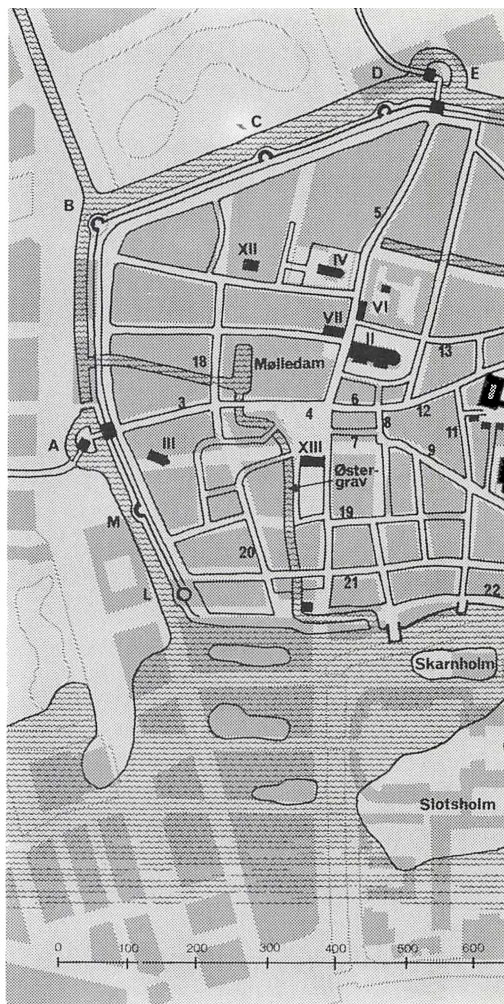
Den middelalderlige Vesterport har sikkert været en gotisk bygning med kamtakkede gavle. En sådan port er gengivet på Johannes Wijk's prospekt over København fra 1611, hvoraf udsnittet med Vesterport er gengivet. Den ældste Vesterport lå ud for Vestergade og blev først revet ned i forbindelse med voldsystemets omlægning under Frederik III.

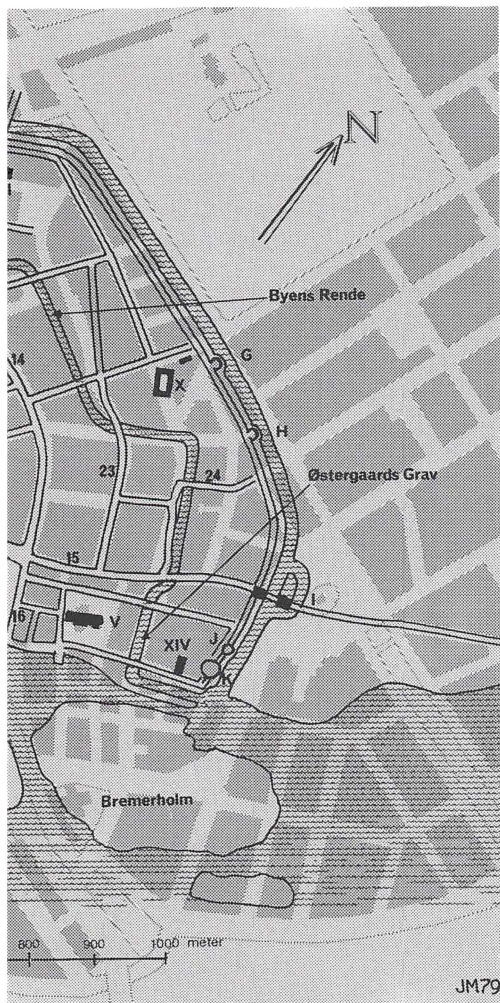

TEKST TIL KORT OVER MIDDELALDERENS/NUTIDENS

1. Højbro
2. Vandmøllen
3. Vestergade
4. Gammeltorv
5. Nørregade
6. Klædeboderne
7. Skrædderboderne
8. Suderboderne
9. Tyskmandnegade
10. Østertorv (Amagertorv)
11. Klosterstræde
12. Gråbrødrestræde
13. Kannikestræde
14. Kødmangerstræde
15. Østergade
16. Færgestræde
17. Højbrostræde
18. Lasse Bjørns Stræde
19. Brolæggerstræde
20. Kattesundet
21. Kompagnistræde
22. Ladbrostræde
23. Pilestræde
24. Grønnegade

Plan over København, som byen kan have set ud i senmiddelalderen. Et nøjagtigt kort, dateret til et bestemt år, lader sig ikke rekonstruere på grund af de stadige forandringer i havnefronten, gadenettet, forsvarssystemet og vandløbene. Hertil kommer usikkerhed med hensyn til f.eks. gader og stræder i byens udkant. Planen er

- A Vesterport
- B Jarmers Tårn
- C Hanetårnet
- D Løvetårnet
- E Nørreport
- F Bjørnebroporten
- G Hans Claussøns Tårn
- H Peder Kempes Tårn
- I Østerport
- J Smørhætten
- K Kringelen
- L Vandmøllertårnet
- M Køge Barfred

- I Københavns Slot
- II Vor Frue Kirke
- III Sankt Clemens Kirke
- IV Sankt Peders Kirke
- V Sankt Nikolaj Kirke
- VI Bispegården
- VII Universitetet
- VIII Gråbrødre kloster
- IX Helligåndskloster
- X Sankt Klara Kloster
- XI Sankt Gertruds Hospital
- XII Karmelitterkloster
- XIII Rådhuset
- XIV Østergård

for sammenligningens skyld tegnet ind på baggrund af et nutidigt kort. Bortset fra nogle få navne er de enkelte steder nævnt i en liste, hvor tallene 1-24 angiver gadenavne, bogstaverne A-M forsvarsværkerne og tallene I-XIV byens monumentale bygninger.

Sankt Petri Kirke i Malmö er nemlig søster til Vor Frue i København, og de to kirker var ens i størrelse og opbygning.

Frue Plads og gaden Dyrkøb, hvis navn er fra 1700-tallet, eksisterede ikke i middelalderen, for omkring Vor Frue Kirke lå der en stor kirkegård. Nord for kirken lå bispegården, hvoraf der er bevaret en enkelt bygning op til vore dage.

Skråt overfor Vor Frue Kirke ligger *Sankt Peders Kirke*, skærmet af en mur mod såvel Nørregade som Sankt Peders Stræde. Også denne kirke er fra den tidlige middelalder. Den nuværende kirke er dog ikke så gammel. Alene en del af korpartiet og det nederste af tårnet er fra senmiddelalderen.

Nørregade førte frem til *Nørreport*, der lå omtrent hvor S-togs-stationen af samme navn ligger i vore dage. Ved voldens fjernelse i 1870'erne og navnlig, da man i 1917 gravede ud til boulevard-banens tunnel, stødte man på den middelalderlige *Nørreport*, af hvis portbygning og murede bro der var bevaret temmelig meget.

Adgangen til og fra byen ad *Nørreport* foregik – ligesom ved *Vesterport* – over en lille ø i stadsgraven. Herfra gik landevejen mod Nordsjælland.

Fra *Gammeltorv* kunne man også gå østpå ad »*Strøget*«, som vi kalder ga-

Der er ikke mange middelalderlige byporte tilbage i Danmark. I Stege findes Mølleporten, som kan give et indtryk også af en københavnsk byport. Man må dog forestille sig gaden betydelig smallere og bebygget med lave, stråtækte huse. Foto NM.

destrækningen i dag. *Nygade* var – som det ligger i navnet – ikke anlagt i middelalderen, så man måtte rundt om nutidens *Skindergade*, som dengang hed *Klædeboderne*, og ned ad *Suderboderne*, som i vore dage hedder *Skoubogade*. Det er egentlig det samme navn, for det kommer af »*Skobodernes*« gade, og en skomager blev i middelalderen kaldt en *suder*. Som i

nutiden mundede Skoboderne ud i Vimmelskaflet, der dengang hed *Tyskmannegade*. Den var opkaldt efter de hanseatiske købmænd, der sluttede sig sammen i »Det tyske Kompagni«, og de opførte deres eget »kompagnihus« her. Det særprægede navn Vimmelskaflet, som hentyder til en snedkers svingbor, kom først til i 1600-tallet.

Vimmelskaflet går over i Amagertorv, som også har fået sit navn i nyere tid. I middelalderen hed den tragtformede plads *Østertorv* eller *Fisketorvet*.

Endnu i dag ligger Helligåndskirken som minde om det kloster, der blev grundlagt under biskop Johannes Krag kort før år 1300, og som blev begunstiget af Christiern I i midten af 1400-tallet. I sine velmagtsdage var klostret et stort, firelænget kompleks med tilhørende økonomibygninger.

Nord- og østfløjen er forlængst revet ned, kirken er stærkt ombygget, men brødrenes hospital, *Helligåndshuset*, er bevaret som et af de meget få minder fra middelalderen, vor hovedstad kan byde på i vore dage.

Højbro Plads er en nydannelse fra tiden efter branden i 1795. Her krydses Strøget af den gamle vej gennem byen ud til kysten, nu Købmagergade, oprindeligt *Bjørnebrogade*. En dæmning af jord eller murværk kaldtes en

»bjørn«, og det er nærliggende at tro, at gaden, som fra byens ældste tid førte ned til en landingsplads ved kysten, fortsatte i en dæmning, der blev benyttet som anløbsbro.

Slagterne – *kødmangerne* – nedsatte sig på denne strækning, og i 1400-tallet møder vi navnet *Kødmangerstræde*, oprindelsen til det nuværende navn.

Vore dages Højbro Plads var oprindeligt bebygget således, at der var to smalle gader med huse imellem. I Kødmangerstrædes forlængelse lå *Færgestræde* – endnu en mindelse om anløbsbroen ved kysten – og på sydsiden *Højbrostræde*, som endte ved Højbro, der førte over til Slotsholmen.

Fortsættes turen fra Amagertorv ad *Østergade*, befinder man sig påny i en af middelalderens færdselsårer. Den endte ved *Østerport*, som dengang lå, hvor Østergade i dag munder ud i Kongens Nytorv.

Ikke langt fra Østergade ligger *Vingårdsstræde*. Dette stræde lå i sin tid næsten helt ud til kysten, og navnet hidrører fra den vingård, der blev indrettet omkring *Østergård*, som nævnes allerede i begyndelsen af 1300-tallet.

Østergård var oprindeligt bispens gård, og efter at have været i adelsmanden Benedict Ahlefeldts eje omkring 1500 møder vi den som kong

Hans' ejendom under navnet Vingården. Der blev faktisk dyrket vindruer i haven, og navnet *Møntergården* fortæller, at der siden blev slået mønt.

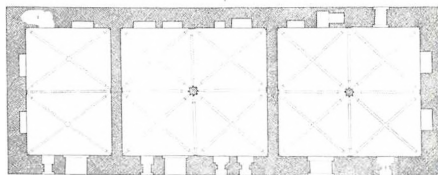
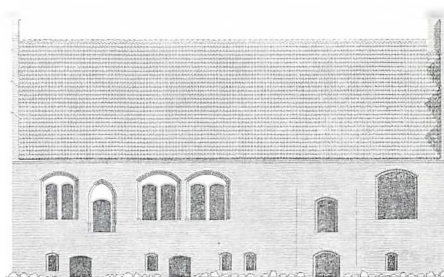
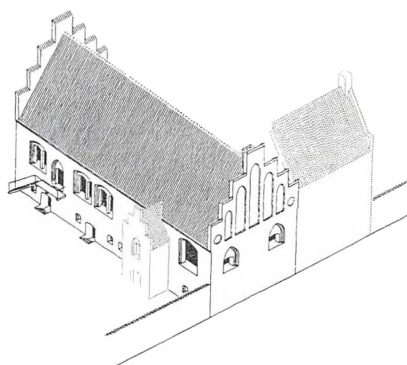
Hvor Vingårdsstræde munder ud i Kongens Nytorv, lå et stort hjørnetårn, som blev kaldt *Byens Tårn* eller *Kringelen*. Den sidstnævnte betegnelse fortæller, at det var et helrunt tårn og ikke blot en halvcirkulær udbygning som andre »tårne« langs bymuren.

Fundamenterne til dette tårn blev fundet under en udgravning i 1873 ved det nuværende Magasin's sydøstre hjørne. I forbindelse hermed fandt man også fundamentene til et stykke af den gamle bymur, som på denne strækning i 1546 blev kaldt »Den gamle Mantelmur«.

Knap 40 meter nordligere lå et mindre tårn med et slankt spir øverst på platformen. Det må have lignet en gammeldags smørkærne, for det blev kaldt *Smørhætten*.

Fra Vingårdsstræde var der udsigt over vandet til *Bremerholm*, hvor der blev anlagt et skibsværft på kong Hans' tid. Først 400 år senere blev »Gammelholm«, som Bremerholm kom til at hedde, inddraget til bebyggelse.

I middelalderen kunne man gå langs stranden forbi Højbro. Endnu hedder

Bygningen Vingårdsstræde 6 gemmer inde i sig resterne af Østergård, senere kaldt Vingården. Arkitekt H.H. Engqvist har i sin bog »Kong Hans' Vingård« forsøgt at rekonstruere hovedbygningens udseende omkring 1450 på baggrund af bygningsarkæologiske undersøgelser. Det ene billede viser bygningen i fugleperspektiv, det andet vestfacaden, og nederst er en plan over den hvælvede kælderetage, således som den formodes at have været i middelalderen.

den følgende strækning *Gammelstrand*, og da der i 1500-tallets slutning blev føjet endnu en husrække til på et opfyldt areal i stranden, fik det nye område navnet *Nybro*. Før den tid fortsatte kystlinien langs nuværende *Magstræde* og *Snaregade* frem til byens vestlige hjørne.

Her lå endnu et tårn, som bl.a. blev kaldt *Vandmøllertårnet*. Møllen blev drevet af det vandløb, der blev ledet ind under voldsystemet ad en sluse nord for Vesterport.

Under turen rundt i staden er der allerede nævnt mange gamle gadenavne. Middelalderbyen havde naturligvis endnu flere. De fleste er gået af brug, andre lever videre i forvansket udgave, og resten benyttes endnu den dag i dag.

Fra Højbro Plads udgår *Læderstræde*. Det har ikke noget med læder at gøre, det er en forvanskning af *Ladbrostræde*, idet strædet lå ved den anløbsbro, som blev kaldt *Ladbroen*.

Ikke langt herfra ligger endnu i dag gader som *Brolæggerstræde*, *Badstuestræde* og *Naboløs*. De navne forklarer sig selv, men hvad kommer *Hyskenstræde* af? – Som led i byens renovation var der bygget et »vandhus« – et offentligt toilet – ud i stranden. Et lille hus hedder på tysk »Häuschen«, og derfra stammer navnet. *Knabrostræde*

blev i 1547 kaldt *Knagrygstræde*, og det er måske netop en hentydning til de trængende københavnere, som søgte det omtalte »Häuschen«. Et andet nødtørftshus blev kaldt *Vestre Mag*, idet »Magshus« er et gammelt ord for lokum. Og hermed har vi forklaringen på et andet gammelt gadenavn tæt ved, nemlig *Magstræde*. Forlængelsen af *Magstræde*, *Snaregade*, blev opkaldt efter rådmand Erland Jonsson Snare, der boede her omkring år 1500.

I samme del af byen ligger *Farvergade*, opkaldt efter en farvergård, som lå på det sted, hvor den tidligere omtalte ejendom *Vartov* findes i vore dage. Navnet optræder dog ikke før ca. 1560. Mellem *Farvergade* og *Læderstræde* strækker sig *Kompagni-stræde*. Navnet henviser til »Det danske Kompagni« – et købmandsgilde, som fra sin oprettelse i 1443 havde en gård her.

Fra *Kompagnistræde* udgår dels *Gåsegade*, dels *Hestemøllestræde*. Det første navn menes at hidrøre fra et bryggeri af »goseøl« fra Christian III's tid. »Gos« var en slags hvidtøl, som oprindeligt blev brygget af vand fra floden *Gose* i Hannover. Det andet navn fortæller, at vandmøllen ved *Vandkunsten* i slutningen af middelalderen blev afløst af en hestemølle, som fik sin plads her.

Hestemøllestræde fortsætter mod nord i *Kattesundet*. Navnets oprindelse er næsten uløselig. I middelalderen var en »kat« også en båd, og det kan ikke udelukkes, at der med navnet hentydes til en sejlbare kanal. I *Roskilde* fandtes et »kattesund«, som nok har været en kanal. Omvendt har en gade med dette navn i *Lund* aldrig været nogen vandvej.

På den følgende strækning hedder gaden *Larsbjørnsstræde*, opkaldt efter Lasse Bjørnsson, der ejede et hus her i midten af 1400-tallet. Derefter følger *Teglgårdsstræde*, opkaldt efter det teglværk, som i 1500-tallet blev opført tæt ved Nørrevold. Netop i den periode satte murstensbyggeriet ind også for almindelige borgerhuses vedkommende, og behovet for teglsten steg derfor kraftigt.

Ikke langt fra Købmagergade ved Kultorvet ligger der i vore dage en gade med det mærkelige navn *Pustervig*. Blandt flere forklaringer kan nævnes den, at en ejendom her havde den pommerske by Poest's byvåben som bomærke. Byen Poest ligger ved en bugt, som blev kaldt Poesterwijk.

I middelalderen var det ikke usædvanligt, at en gade fik navn efter en bestemt ejendom og dens ejer, f.eks. »*Strædet som går ned til Knud Skri-vers Gård*« eller »*Det stræde som løber*

fra Sankt Nikolaj Kirke og sydpå til hr. Benedict's gård« – det var Vingården.

Pilestræde udgår fra Østergade og løber mod nord. Den fik sit navn efter »Pilegården«, som lå i dette område. Her var der endnu store haver, og navnet kan hentyde til pilekrat, hvor kurvemagere kunne hente deres materiale.

Undervejs gennem *Pilestræde* møder vi endnu i vore dage *Klareboderne*, hvis navn skal minde om Sankt Klara Kloster, indviet 1505 af den indvandrede nonneorden clarisserne, der ligesom franciscanerne – gråbrødrene – kom fra den lille bjergby Assisi i Italien.

Lille Pilestræde var en tværgade til *Pilestræde*. Da antonitterklostret i Præstø overtog nogle ejendomme, kom den til at hedde *Antonigade*.

Det nordlige hjørne af København var i middelalderen et landligt, grønt område. Det giver sig udtryk i en række gadenavne, som stadig bruges. Der er således *Grønnegade*, *Landmærket* og *Åbenrå*. »Landmærket« betegnede grænsen mellem det åbne land og det bebyggede område. »Åbenrå« kommer af »åbne rader« eller »åbne vråer«. Begge betegnelser fortæller om spredt, måske tillige primitiv bebyggelse. Navnet *Rosengården* blev i middelalderen benyttet om et ret stort ubebyg-

get område, som strakte sig inden for volden på begge sider af Nørreport.

Sankt Gjertruds Stræde er opkaldt efter et kapel, som lå her i middelalderen ikke langt fra volden. Det er nævnt første gang i 1443 og blev opkaldt efter de vejfarendes værnehelgen, Sankt Gertrud.

Til kapellet var muligvis knyttet et hospital, der kunne tage sig af syge og fattige rejsende, samt en kirkegård, hvor navnlig forbrydere blev jordet. Det fortælles, at adelsmanden Torben Oxe, som blev anklaget og dømt for at være skyldig i Dyvekes død, blev hals-hugget på denne kirkegård.

Det middelalderlige navn for nuværende Frederiksborggade, *Spitaliestræde*, peger muligvis netop i retning af et Sankt Gjertruds Hospital.

Til Vor Frue Kirke var i den katolske tid knyttet et domkapitel – et kollegium af præster, de såkaldte »canonici«. Denne latinske betegnelse blev fordansket til »kanniker«, og deraf kommer gadenavnene Store og Lille Kannikestræde, hvor præsterne dengang boede.

Af gadenavne, som nu er forsvundet, kan nævnes *Endeløsstræde*, en blindgade, som udgik fra Brolæggerstræde, *Smekkenborg*, *Helligkors-*

stræde, *Den sydlige Kirkerist* og *Sankt Clemens Stræde*, alle i det gamle »Havn's« bykerne, »Vestergadebyen« omkring *Sankt Clemens Kirke*.

Om Københavns ældste sognekirke, hvis rester findes dybt nede under Frederiksberggades asfalt, véd man meget lidt. Den blev nedlagt umiddelbart efter reformationen og nedrevet i 1550'erne. Sankt Clemens, som den var opkaldt efter, betragtedes – ligesom Sankt Nikolaj – som de søfarendes beskytter.

I området syd for Gammeltorv lå *Antikvitetsstræde* og *Vombadstuestræde*. Om de handlendes tilholdssteder vidner navne som *Kræmmerboderne*, som var en del af Gammeltorv, og *Saltboderne* – den del af Nørregade, som lå mellem Gammeltorv og Studiestræde.

Om navnet *Skidenstræde* kan føres tilbage til middelalderen, er svært at afgøre. Navnet fortæller, at bebyggelsen lå ud til et af de vandløb, der blev benyttet som affaldsrende under navnet »Byens Rende«. Omkring 300 år senere, da renden forlængst var tilkastet, var beboerne så lede og kede af det uappetitlege navn, at de bad byens øvrighed om et nyt. Derved fik gaden sit nuværende navn – *Krystalgade*.

De ældste huse i København har sandsynligvis været bygget helt af træ. Bulhus-konstruktionen ses på billedet: Oven på syldstenene – fundamentet – er lagt en vandret bjælke, langremmen. På den er rejst en række lodrette stolper, og mellem disse er de vandrette planker, som danner væggen, sænket ned i noter, d.v.s. udhuggede furer. Grønninghoved-laden, Frilandsmuseet. Foto forf.

Byens huse

Hvordan boede Københavnerne?

Under turen rundt i byens gader og stræder har interessen hidtil samlet sig om selve gadenettet og om navnene og deres oprindelse. Men hvordan så gaderne og husene ud?

Endnu en gang må svaret blive: Vi véd det ikke! Der er ingen tegninger eller udtømmende beskrivelser, der kan fortælle os det. Vi må slutte fra den viden, vi har fra andre bymæssige bebyggelser, hvor der enten er bevaret kildemateriale, eller hvor udgravninger har givet sikre oplysninger.

Som det var tilfældet i andre byer bredte bebyggelsen sig radiale ud fra en bykerne. Med tradition fra landsbysamfundet var det mest attraktivt at bo i centrum, og bebyggelsen blev derfor meget tæt i bykernen. De enkelte grunde blev ganske smalle, for at så mange som muligt kunne bygge ud til gaden.

Byggemæssigt betød det, at husene vendte gavlene mod gaden. Hvis de enkelte huse ikke ligefrem var bygget sammen, var der højst en smal passage – en »slippe« – imellem dem. Bag huse-

ne var der bedre plads. Her var der gårde og haver, ofte så dybe, at de vendte ud mod en anden gade.

Som tidligere nævnt igangsatte roskildebispens Niels Jacobssøn omkring 1377 udarbejdelsen af en jordebog – en komplet fortegnelse over Københavns huse og deres ejere. Den er en væsentlig kilde til vor viden om de enkelte grunde og dermed om gadenettet i byen. Men hvordan bygningerne så ud, fortæller jordebogen intet om.

I Københavns ældste tid må vi formode, at alle beboelseshuse var af træ og ret lave; i hvert fald kun i ét plan. Tagene var tækket med strå eller græstørv, enkelte bygninger havde muligvis spåntag. Trækonstruktionen kunne være et *bulhus*, d.v.s. at væggene var bygget op af vandrette planker, der blev skudt ind mellem lodrette stolper. Andre huse var måske opført af lodretstillede planker, som kant mod kant udgjorde væggen.

At der blev bygget huse af træ, ved vi bl.a. fra en lejekontrakt fra 1385 vedrørende en grund i Tyskmanne-

gade. Hvis lejeren i de tyve år, lejemålet varede, *tømrede* et hus på grunden, skulle han have materialeværdien godtgjort.

Huse blev også bygget med lerkli-nede mure. Først opførte man tøm-nerskelettet – bindingsværket – og flettede vidier i mellemrummene mel-lem stolperne. Derefter blev der kla-sket ler på fra begge sider, og væggen var færdig, når leret var tørt.

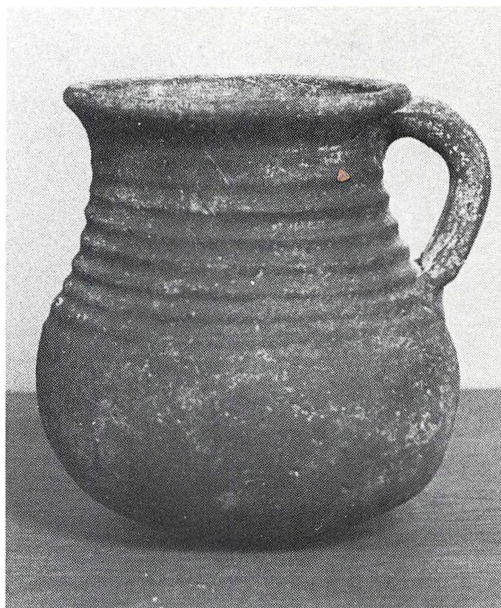
Taget gik næsten helt ned til jorden; så sparede man på materialet i lang-væggene.

De ældste københavnske huse har sikkert ikke haft vinduer. Måske var der en åbning med en lem eller en luge for, men i hvert fald ingen glaseruder.

De mest primitive huse bestod kun af ét rum. I midten af rummet har der været et ildsted på en flade af sammen-stillede sten – måske i en bane på langs ned gennem midten af huset. Den øvrige del af gulvet var af stampet ler.

Røgen har kunnet trække ud gen-nem et hul i tagryggen – en *lyre* – og åbningen kunne være så stor, at dags-lys kunne trænge ned og oplyse rum-met.

Beboerne levede i dette »alrum« og tilberedte deres mad på bålet. Kød kunne spidsteges, grød og anden »sø-bemad« blev kogt i kar, som blev stillet ind på ilden.

*Uglaseret kokekar fra 1200-tallet. NM.
Foto forf.*

Kokekarrene var af brændt ler. De fleste var ret dybe og forsynet med tre ben på den rundede underside. Så kunne de både sættes til rette på bålet og stå sikkert på en bordplade. Efter 1500 blev *stjertpotten* det mest an-vendte kokekar. Navnet fik det, fordi det blev forsynet med et langt hånd-tag, *stjerten*.

Større gryder blev ophængt i en krog over ilden. Ville man regulere varmepåvirkningen, måtte man hæve eller sænke gryden. Det kunne foregå ved en sindrig indretning, *kedelske-*

den, hvor krogen kunne flyttes op eller ned ad en tandstang, som var op-hængt i loftet.

Bålet sørgede samtidig for rummets opvarmning, og beboerne har nok sid-det tæt omkring ilden på barske vin-terdage. Sovepladserne var formentlig langs tagets inderside og »sengene« rimeligvis primitive brikse med halm og dyreskind.

Møbler var der sikkert ikke mange af. Der har været et enkelt langbord op til den ene gavl og bænke, tømret op langs væggene. Stole og dragkister hører en senere tid til.

Hvert hus havde blot en enkelt dør ud til gaden eller strædet. Den var lav, smal og med højt dørtrin. Så kunne man bedst holde på varmen og også have kontrol med eventuelle ubudne gæster.

Lerkliningen i bindingsværket blev senere afløst af en opmuring i tegl. I 1520 bestemte en kongelig befaling, at alle, som havde lerklinede huse eller gårde ud til gaden, skulle fjerne lerfyl-det og erstatte det med teglmuring.

En husmor smager på grøden, som tilberedes i den store gryde på ildstedet. I venstre hånd holder hun en ildvifte. Når gryden er i kog, kan man hæve gryden ved hjælp af den kedelskede, den hænger på. Som det fremgår af billedet, kan gryden hæves endnu tre trin. Kalkmaleri fra ca. 1490 i Keldby Kirke på Møn. Foto NM.

Ser man bort fra handlingen i billedet, kan man lægge mærke til de middelalderlige møbler: En bænke, en pengeboks og en seng med profilerede endestykker. Kalkmaleri fra 1500-tallets begyndelse. Vår Kirke i Nordjylland. Foto NM.

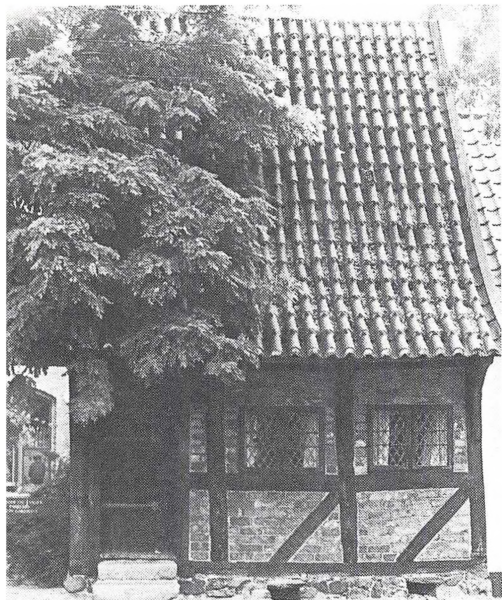
Også trægavle blev forbudt, dog måtte man gerne have lerklinede vægge øverst i gavlen.

Årsagen til påbudet var den store brandfare, som husene frembød. Man så også helst, at husene fik tegtag i stedet for de farlige strå- eller spåntage.

Det blev ligefrem påbudt grundejere at opføre et hus, »... muret mellem stolper ud til gaden og med stentag ...«

Med den stigende befolkning og de bedre byggemåder begyndte man at bygge i højden. To-etagers huse blev opført mange steder. De vendte stadig gavlen til gaden, og for at udnytte pladsen bedst muligt var det skik at trække den øverste etage lidt ud fra grundmuren, understøttet af en langsgående bjælke, som blev båret af støttekonsoller, de såkaldte »knægte«.

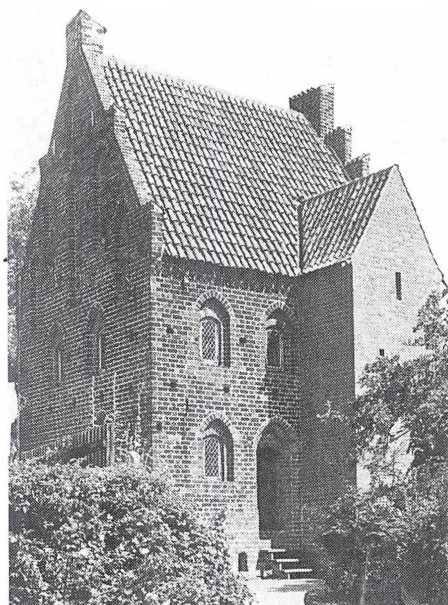
Sådanne huse ses stadig i mange af de gamle danske købstæder, f.eks. Helsingør, Køge, Næstved og Ribe. Ganske vist kan de bevarede huse ikke føres helt tilbage til middelalderen, men byggesættet holdt sig i lange tider.

To borgerhuse fra middelalderen. T.v. Store Kirkestræde 20 i Køge. Over døren findes årstallet 1527. T.h. et hus i Præstegade i Kalundborg. Man kan forestille sig mange af Københavns gader kantet med sådanne huse i senmiddelalderen. Foto forf.

Var der en passage – en slippe eller smøge – mellem to nabohuse, lod man også de fritliggende langsider knægt-bygge. Det medførte, at tagskæggene næsten mødtes midtvejs over slippen, der således også om dagen henlå i mørke.

Vinduer begyndte også at komme på mode. Først ganske små glugger

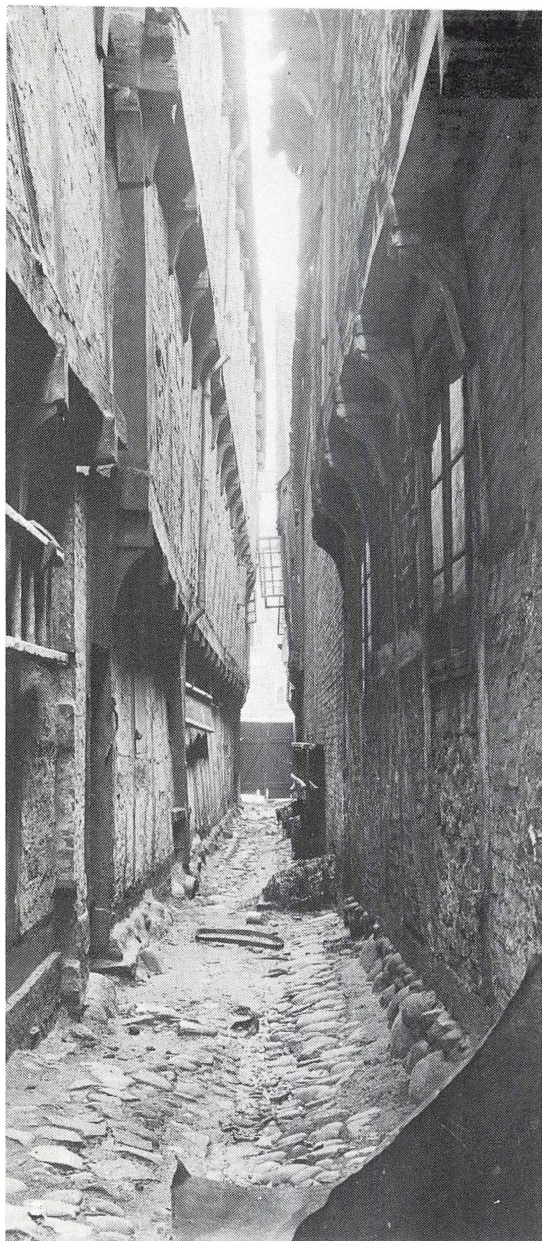

med hornruder, d.v.s. ganske tynde hornplader eller udspændt blæreskind.

Glasruder fremstillede glasmageren ofte i små stykker. Store plane ruder kunne man ikke lave, og glasset var ofte uklart, blæret og uens i tykkelsen. Man byggede selve vinduet op ved at indfatte de små glasstykker i tynde blyfals. En anden fremgangsmåde til fremstilling af glasruder var at blæse en stor glaskugle, gøre den flad og skære den ud i små firkanter, mens glasset endnu var blødt. På den måde fik de enkelte ruder en svagt buet overflade.

Skodder var stadig i brug, selv om

man havde rigtige vinduer. Navnlig i stueetagen var de betryggende bl.a. som beskyttelse for de kostbare glasrunder.

De lerstampede gulve blev afløst af trægulve eller belægning med stenfliser. Væggene blev mange steder beklædt med paneler på indersiden – datidens eneste form for »isolering«.

Husets indre var med tiden ikke længere ét stort rum. Man opdelte med skillevægge efter behov. Sengepladserne blev til indbyggede alkover.

Ildstedet blev flyttet ud i et egentligt *køkken*. Her var der en opmuret *ildbænk*, hvor bålet kunne lægges til rette. Røgen fik nu aftræk gennem en muret skorsten, der begyndte tragtformet over ildstedet og førte op gennem loftet. På indersiden af skorstenen var der indmuret kroge, hvor man kunne hænge kødvarer til røgning.

Køkkenilden var som regel central for husets opvarmning. I de tilstødende rum kunne der være bilægger-

For at så mange som muligt kunne have hus ud til gaden var grundene meget smalle, men til gengæld ofte dybe. De fleste bygninger vendte gavlen ud til gaden og var som regel sammenbygget med naboerne. Undertiden var der en smal »slippe« mellem to huse, hvis tagskæg næsten mødtes. Billedet viser »Den mørke Gang« i Aalborg, nedrevet 1918. Foto NM.

ovne, så man fra ildstedet kunne skubbe brændende ved derind.

I større rum var der ofte en kamin op til gavlmuren. Endelig kunne man have ildbækkener af jern, fyldt med glødende trækul. Dem kunne man flytte rundt med efter behov.

Skorstenen kunne godt være det eneste, der var muret i hele huset. Enkelte nøjedes endda med en skorstensføring af træ, hvad der naturligvis var yderst brandfarligt.

Ikke alle skorstene var ført op gennem taget med en skorstenspipe. Mange steder mandede skorstenen blot ud på loftet, hvor røgen kunne trække videre ud gennem lyrehuller i

tagryggen. Så kunne man hænge sine kødvarer til røgning på den ellers ubenyttede loftetage.

For at begrænse brandfaren udstyrede man synsmænd med en vidtrækende myndighed til f.eks. at forlange omgående fjernelse eller ombygning af »onde ildsteder«.

I middelalderen var det en meget besværlig sag at tænde op på ildstedet

Tyristikken var en lang, harpiksholdig fyrretræspind, som man kunne holde i munden, hvis hænderne ikke var frie. Man kunne også sætte den fast i en revne i væggen, men det var en brandfarlig løsning, for brændetiden var kun få minutter. Olaus Magnus.

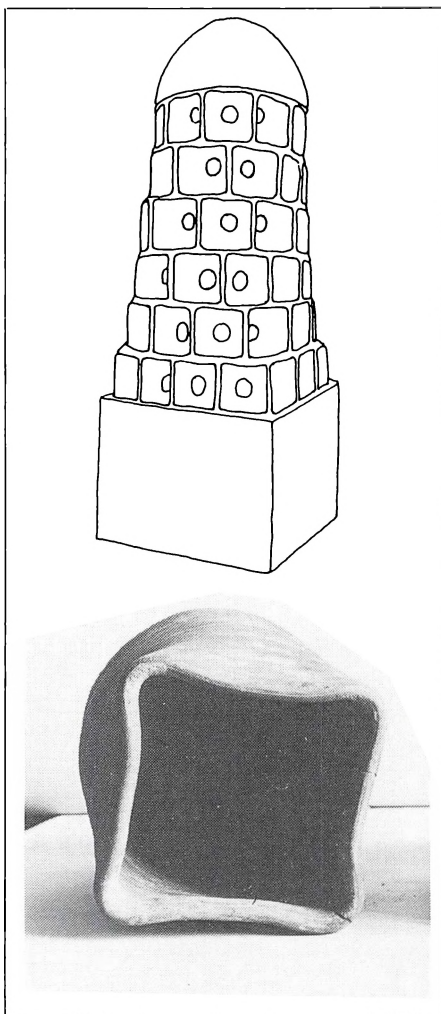
hver morgen, for man kendte ikke tændstikker. Havde man råd til at ofre det dyrebare »ildebrændsel«, kunne man dække ilden til og håbe, at der var gløder under asken den næste morgen til dagens »husild«.

Ellers måtte man nøjsommeligt slå ild med en flintesten mod stål og opfange gnisterne i en let antændelig »fyrsvamp«, man kunne bringe i glød ved at puste kraftigt på den, og derpå få ild i spåner eller trækul. Der skulle pustes godt til for at få ild. Hertil brugte man ofte en »fjervinge«, f.eks. fra en gås.

Til at bære ilden fra rum til rum – eller til kortvarig oplysning undervejs – brugte man *tyristikker*. Det var tynde pinde af harpiksholdigt fyrretræ, der virkede som små fakler.

Ville man ikke selv slå ild, måtte man gå til en af sine naboer og »låne ild«. Det kunne være yderst risikabelt for hele byen, hvis man gik på gaden med et glødende brændestykke. Et vindstød kunne føre gnister op i stråtaget på et af husene, og så kunne den helt store ildebrand bryde løs. Det var derfor påbudt, at ild alene måtte bæres i en beholder med låg.

Ordet *kakkelovn* har i mange år været brugt på alle ovne, uden at man har tænkt over, at ordet egentlig betegner en ovn, opmuret af *kakler*.

Ordet *kakkel* kommer af det latinske »*caccabus*«, som betyder potte eller krukke af brændt ler. De ældste ovne – afløserne af de åbne ildsteder – kom frem sidst i 1400-tallet. De bestod af potter, muret sammen, med bundene ind mod ovnens midte. Tegning NM.

Situationen viser bagedagen i et middelalderkøkken. Med en lang træspade – en skydsel – blev brødene skudt ind i den opvarmede bageovn. Tilsyneladende har kakerlakker også været en plage i middelalderen. Tegneren har nemlig afbildet en mængde af disse dyr; dog har de næppe været så store, som billedet viser. Olaus Magnus.

Først sent i middelalderen kom kakkelovnen i brug, og den blev først almindelig i de store borgerhuse, som havde handelsforbindelser sydpå og kunne indføre kakler fra Tyskland.

I den københavnske undergrund er der fundet mange brudstykker af glaserede kakler. De yngste er udstyret med kunstneriske relieffer. Motiverne

er ofte bibelske, men man ser også våbenskjolde, musikanter, kærligheds-scener m.v.

Mange huse havde en bageovn, ofte opmuret som en bilæggerovn i tilslutning til køkkenarnen. Skulle man bage, lagde man brændende kvas derind. Når ovnen var varm, blev aske og gløder omhyggeligt skrabet og fejtet ud, og så var ovnen bageklar.

På en træplade, som var fastgjort til en stang, skød man brødene ind i den varme ovn. En sådan »brødspade« kaldte man en skydsel. Den lå gerne i blød i vand en dags tid før bagningen, for at den ikke skulle svides.

Når brødene var skudt ind, blev åbningen lukket med en luge, og i løbet af en lille times tid var de færdige.

Også bagningen betød risiko for ildebrand. Det medførte, at brugen af bageovne i private husholdninger blev forbudt. Man måtte gå til den professionelle bager, hvis ovne blev underkastet et særligt tilsyn. Man kunne forestille sig, at husmødrene i begyndelsen nøjedes med at gå til bageren med deres hjemmeæltede brød for at få dem bagt – indtil man med tiden havde accepteret dette indgreb i den vante husførelse.

Vi véd en hel del om, hvordan *overklassen* boede. Kongen med sit hof, bispen, præsteskabet og ordensbrødrene, adelen, højere embedsmænd og velstående borgere.

Men hvordan den jævne københavnere, småhåndværkeren, håndlangeren og de, der måtte nøjes med det mindst interessante og dårligst lønnede arbejde, boede og levede, ved vi i virkeligheden meget lidt om. Selv om denne *underklasse* udgjorde langt størstedelen af Københavns befolkning.

Der var simpelthen ingen, der interesserede sig for at berette om disse menneskers daglige tilværelse, derfor har vi hverken malerier, tegninger eller beskrivelser af dem. Kun som »staffage« i kalkmalerier og altertavler

kan vi nu og da møde dem. De var der bare, selv om deres virke skabte grundlaget for den øvrige befolknings eksistens.

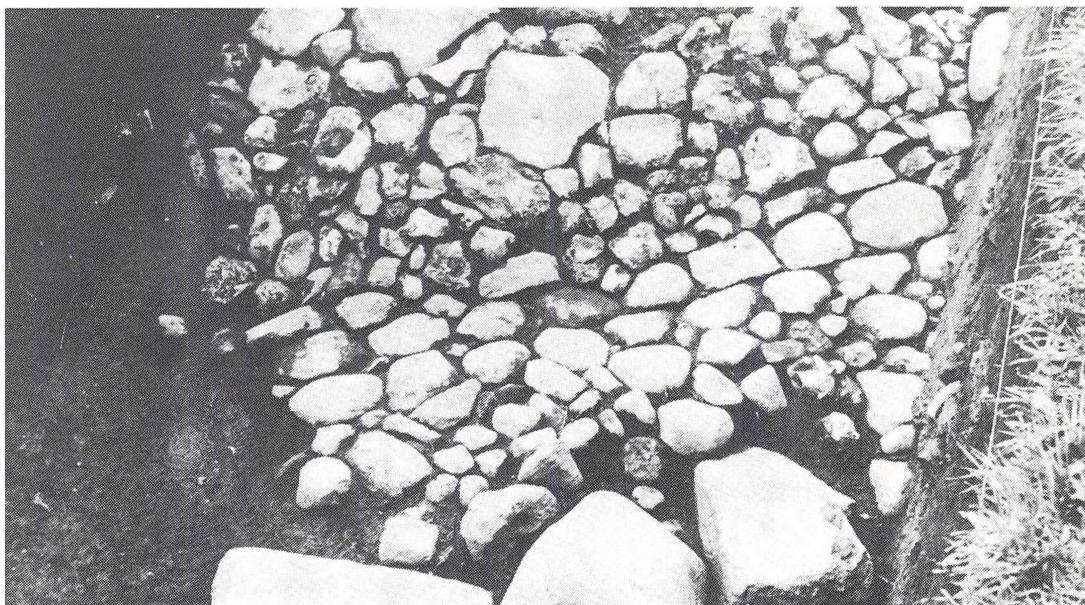
Der skal en god portion fantasi til for at danne sig et indtryk af, hvordan livet formede sig i byens gader og stræder.

Brolægning var ikke almindelig. I den sene middelalder blev nogle af torvene og de mest befærdede gader brolagt. Det var primitiv brolægning med runde strandsten, lagt i sand. Midt i gaden blev der dog lagt en række store, flade sten, beregnet for den gående færdsel. Dem kaldte man *borgmestersten*. Hvor kørende trafik blev almindelig, lagde man flade sten i to rækker, svarende til vognenes normale hjulafstand. Endnu eksisterer *Brolæggerstræde*, opkaldt efter Per Brolægger, som ejede et hus her. Hans søn Jens blev forøvrigt senere borgmester i København.

Hvor der ikke var stenbro, nøjedes man med træbrolægning eller slet ingenting. Den bare jord kunne være god nok i tørt vejr, men når det blev regn, må gaderne have været mudder og søle.

Affald blev i de fleste tilfælde blot smidt ud på gaden. En del af det blev ædt af løsgående svin i skarp konkur-

rence med hunde og katte. Resten rådnede eller blev trådt og kørt sammen. Som tidligere nævnt har denne skik medført, at byens overflade-niveau i århundredernes løb er blevet hævet adskillige meter.

I 1520'rne kom der en købstadslov, som også indeholdt regler om byernes renholdelse:

Lørdag aften og alle helligaftener skal borgerne lade deres huse og gårde rengøre, skure deres gulve og bænke og holde dem pænt rene. Ligeledes skal de på disse aftner, som altid, holde gader og rendestene rene udfor deres huse og gårde, og skarnbunkerne skal lægges

Enkelte gader i middelalderens København var brolagte, men intet er bevaret til vore dage. Ved Sankt Hans Kirkes tomt i Roskilde har man fundet rester af en brolagt gade med en gennemgående række flade trædesten i midten. Foto Roskilde Museum.

på gaderne foran deres huse. I hver købstad skal det aftales med nogle vognmænd, at de fjerner sådant skarn, og der skal sørges for meget tætte vogne til denne kørsel, således at skarnet ikke strøs ud over gaderne, når det køres bort.

Man aner den renlige og propre Mor Sigbrit fra Holland bag disse krav.

Netop hun har nok ærgret sig over det utrolige svineri, der var i Københavns gader!

Det, der med et gammelt ord kaldes *natrenovationen*, d.v.s. fjernelse af borgernes egen latrin, var selvfølgelig et stort problem, som steg i takt med byens vækst.

De offentlige »mag« har tidligere været omtalt. De dækkede selvsagt ikke behovet, og der hørte da også et lokum til de enkelte gårde. De små skure blev anbragt over en grube i en påbudt afstand fra såvel gadelinie som naboskel.

Når gruben var fuld, blev den blot tilkastet og en ny gravet ved siden af. Så flyttede man huset, som på den måde kunne vandre gårdspladsen rundt i årenes løb.

Der var mange dyr inden for byens volde. Ikke blot heste til køre- og ridebrug, men også køer, svin og fjerkræ foruden hunde og katte. Mens man havde kohold i København helt op til slutningen af 1800-tallet, blev svinene tidligt forbudt, fordi de blev en plage for byen. I den tidlige middelalder var der stadig landbrugsarealer i selve byområdet, og for at bevare dem, måtte man forhindre, at bl.a. svin trængte ind i afgrøderne.

Svinene rendte rundt i gaderne og åd af det affald, som blev smidt ud fra

husene. Det var, som nævnt, et led i byens renholdelse. Men man kunne ikke have, at svinene løb ud i byens marker.

I et referat fra et møde den 15. februar 1585 i Københavns byting – datidens kommunalbestyrelse – finder vi en vedtægt, som fortæller lidt om dette problem. Med datidens skrivesprog hedder det:

»... alle thennom, som haffue wlouglige swin her paa byens fang och forderffuer och giøre schade, at the schulle holde samme swin udaff stadtzens fang och hegnit, saa frempt samme swin icke schulle werre forbrudt til kongen och byen ...«

På nutids-dansk står der:

... alle de, som har ulovlige svin på byens mark og ødelægger og gør skade, skal holde disse svin væk fra byens mark og hegn, hvis svinene ikke skal fortabes til kongen og byen ...

Inden for byens volde var der et stort antal brønde; den eneste vandforsyning, man kendte i middelalderens København. Efterhånden som byens indbyggertal steg, måtte der til stadighed graves nye brønde, fordi mange af de bestående blev ubrugelige på grund af nedsivninger fra møddinger og latrinkuler. Forureningsproble-

met er altså ikke af ny dato! De hus- holdninger, der ikke rådede over egen brønd, måtte nøjsommeligt hente vand ved en af de brugbare brønde i byen. Først langt senere – i 1600- og 1700-tallet – anlagde man et system af trærender, som førte ferskvand ind til pumper på torvene.

Det var almindelig kendt, at vandet var sundhedsfarligt, hvis ikke det var kogt, men hvorfor det var det, vidste man naturligvis ikke dengang.

Til hvert enkelt hus hørte en smal strimmel af gaden, *fortovet*. Allerede i middelalderen var det myndigheder- nes ønske at skabe en gennemgående, nogenlunde ensartet passage langs hu- sene i de enkelte gader.

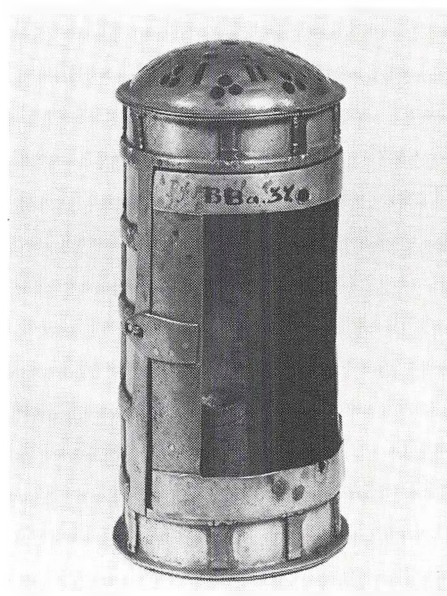
En forordning fra 1458 af Chri- stiern I forbød borgerne at lægge deres fortov eller, som der står: »Foden af deres hus«, højere end anvist af byens styre. Det var nemlig en stor behage- lighed med højt fortov, for så kunne regn- og spildevand løbe ned til na- boerne!

Spildevandet måtte sive i den ret- ning, gaden faldt, og langsomt bane sig vej videre, indtil det nåede en af byens render. Så var det blot at håbe, at der var så meget bevægelse i vandet, at det kunne finde vej videre ud i stranden, hvor strømmen kunne føre det ud på det dybe vand.

Ordet *fortov* ses i adkomstdoku- menter fra f.eks. 1504 med stayemå- den »forthaa«, men først langt senere får ordet den betydning, vi kender i dag.

Gadebelysningen kendtes ikke i middelalderen. Over indgangen til rådhuset på Gammeltorv var der en

Messinglygte fra middelalderen. Den stammer fra Det kgl. Kunstkammer, hvor den blev kaldt »Erkebiskop Absalons Lyg- te«. Så gammel er den dog ikke, måske er den fra 1300-tallet. I lågen har der sikkert siddet en tynd, gennemsigtig hornplade som »vindue«. Lygten er 18 cm høj. Foto NM.

lang jernstang med en jernpande for enden. Her brændte ild natten igennem af hensyn til rådstuevagten.

Ville folk ud efter mørkets frembrud, måtte de enten vente, til det var måneskin, eller tage en håndlygte med. I boligerne måtte man klare sig med *tællelys*, helst anbragt i en solid lysestage af hensyn til brandfaren. Senere brugte man *tranlamper* – en nordisk version af olielampen, som man har kendt i middelhavslandene fra oldtiden. Tran fik man fra sæler og hvaler.

Butikker eksisterede ikke. Borgernes daglige forbrug måtte købes på byens torve eller i boder rundt omkring i staden. Her kunne man få kød, flæsk, grønsager og fisk.

Håndværkerne arbejdede ofte ude på gaden, hvor der var bedst lys og plads. Det har sikkert skabt trafikale problemer, selv om den kørende færdsel var sparsom.

Bruger man sin fantasi til at forestille sig, hvordan livet formede sig i byens gader, var der noget for synet, hørelsen og lugtesansen.

Et myldrende, flimrende liv af mennesker og dyr, der trængtes i de snæv-

re gader. Jævne håndværkere i deres kofter, adelsmænd i spraglet tøj, munke i deres kutter, gejstlige og peblinge i sorte kjoler og kapper. Bønder var der også. De var i Københavns tidligste periode indvandret med deres køer, svin og får. Byhyrden drev hver dag – ligesom i landsbyen – får til græsning på de tyndt bebyggede, marklignende arealer op til Øster- og Nørrevold.

Der har været en råben og skrigen, hvor alle skulle overdøve hverandre og håndværkernes larm. Skulle gadesælgerne have ørenlyd, måtte de råbe højt.

Lugten har været stram. Der har lugtet af råddenskab fra affald og sivende spildevand. Lugten fra latrinkulerne, fra slagterens afløb, fra møddingerne og fra den urenlighed, der i almindelighed var herskende, må have været overvældende. Navnlig i sommerkvarmen må det have været utåleligt. Men det var en del af den pris, københavnere måtte betale for at leve i et bysamfund og nyde de fordele, som det trods alt medførte at være borger i middelalderens København.

Skonrogger og porseøl

Mad og drikke i middelalderen

I vore dage er vi vant til, at madvarer er noget, man køber i det nærmeste supermarked. Har man råd til det, kan man købe dyr og lækker mad, ellers må man nøjes med jævn og billig føde. Men det er relativt få, som i nutidens København må gå sultne i seng.

I middelalderen var den daglige føde ikke nogen selvfølge. Det var noget, man måtte ofre flere kræfter og mere omtanke på, end det er nødvendigt i vore dage.

De første tilflyttere var, som nævnt, bønder fra de omliggende egne på Sjælland. De fandt det mest betryggende at bo i en befæstet by og fortsatte agerbruget i den ubebyggede del af staden – bykernens nærmeste opland. Efterhånden som bebyggelsen bredte sig, blev agerbruget reduceret, men husdyrholdet fortsatte i flere århundreder.

Der var med andre ord fødevarer inden for rækkevidde – også i tilfælde af en belejring. Man må dog regne med, at byen ikke fortsat kunne brødføde

sig selv – man blev afhængig af tilførsler udefra.

Begrebet *spisestue* er af nyere dato. Middelalderens københavnere samledes om langborde, der kunne stå ved gavlen i husets store fællesrum. Langs væggen var en fast bænk, og først når den var fyldt ud, måtte de øvrige deltagere i måltidet sidde på bænke med ryggen til rummet.

Et *bord* betyder simpelthen et »bræt«. Vi kender ordet fra de planker, der fastgøres til spanterne på et skib. Ordet betegner således alene bordpladen. Understellet har udviklet sig i tidernes løb fra bukke, stolper og gavle til egentlige bordben.

Bordet var et *møbel*. Ordet kommer fra latin »mobilia«, noget, som kan flyttes. Man kan forestille sig, at bordet kunne stilles op og flyttes væk, når måltidet var forbi. Fra norske gårde kendes løse bordplader med jernringe, så de kunne hænges op på væggen.

Afhængigt af rummets bredde kunne bordene være fem til seks meter

Et primitivt bord, som består af en plade lagt hen over to bukke. Kalkmaleri i Fanefjord Kirke. Elmelundemesteren, ca. 1480. Foto NM.

lange, men de var normalt kun 70-80 cm brede. Disse mål kender man kun fra norske borde, for der er ikke bevaret sådanne borde fra den danske middelalder.

Bordets ringe bredde bekræfter, at der normalt kun skulle sidde spisende ved den ene langside uden »genboer« – ellers var der ikke plads til opdækning og navnlig ikke til servering.

Det var ikke blot familien, der samledes ved bordet. Til mandens »familia« hørte også svende og lærlinge, hvis

det f.eks. var en håndværkers hjem, samt eventuelle tjenestefolk.

Til daglig spiste man nøjsomt – tidens ideal var kødets spægelse – gerne vand og tørt brød. Men når lejlighed bød sig, kastede man sig med en næsten ubehersket appetit over maden og åd og drak.

I middelalderen var *brødet* et vigtigt element i den daglige føde. Fra folkeviserne kender vi ordet »leve« som betegnelsen for et brød, måske et primitivt, usyret brød, bagt på en pande eller en glodhed sten. Sådanne brød har været kendt siden oldtiden og svarer

til de »snobrød«, som de fleste børn har prøvet at »bage« over et bål.

I løbet af middelalderen blev rug det foretrukne brødkorn i Danmark, som det er det endnu i vore dage. Det gærede, friske rugbrød egnede sig dog ikke til længere tids opbevaring; det skulle helst spises varmt fra ovnen.

Når de brød, man havde slået dejg op til, var bagt, havde man den portion brød, som man kaldte en »bægt«, og den strakte gerne til nogle ugers forbrug.

Af brød kendte man endvidere sigtebrødstypen »Schöner Roggen«, som på dansk blev til *skonrogger*. Man kan se dem afbildet bl.a. på gamle segl-

Når der var fest, dækkede man det store langbord op med dug. Nadverscenen i Bellinge Kirke på Fyn viser et sådant bord og tillige en opdækning med skonrogger og vegger, fade og kander, trækrus og bordknive. Kalkmaleri fra 1496. Foto NM.

mærker som et trekantet brød med en »kugle« for enden af hver af de 3 spidser. Endvidere hvedebrødet *veggen*, som oprindeligt var trapez-formet, senere korsformet. I vore dage bages endnu sådanne brød ved fastelavnstid under betegnelsen *strutter*.

Københavnerne levede dog ikke af brød alene. Kødforbruget var betydeligt. *Svinekød* havde man nem adgang til. Overalt i byen løb svin rundt og ad

En middelalderborger har sat sig til rette i sin stol for enten at spise eller blot smage på søben, som tilberedes i det store kogekar på ilden. Han bruger træske, og i venstre hånd holder han en ildvifte. Bålet synes at være lagt på en ildpande af jern. Bag stolen ses en af husets stolper, hvor en oversavet gren tjener som krog. Manden er iført lang kofte og strudhætte, som dog er slået ned. På fødderne har han ankelhøje skindstøvler med snøring. Denne scene fra hjemmelivet kunne også opleves i København. Kalkmaleri i Elmelunde Kirke. Foto NM.

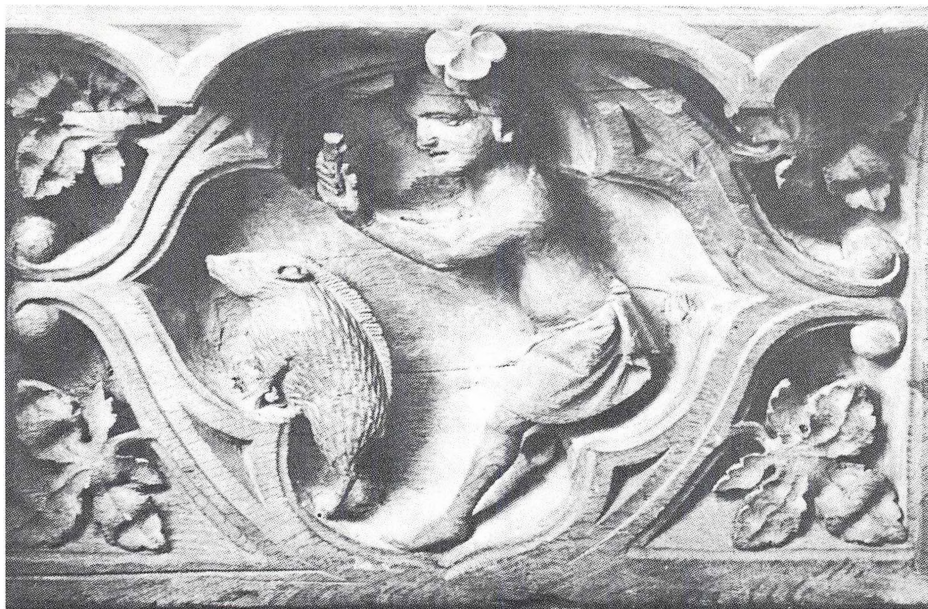
af affaldsdyngerne. Hvordan man holdt styr på tilhørsforholdene, véd vi ikke; man har dog vel næppe blot hentet det nærmeste svin ved ørerne, når

De københavnske bageres segl fra 1400-tallet viser rhombeformede vægter og »knopskydende« skonrogger. Den latinske tekst i randen: »Sigillum pistorum de Kopenhagen«.

man trængte til flæsk i huset. Måske brændemærkede man de enkelte dyr. Det var dog en kendsgerning, at svinekød næsten hele middelalderen igennem var dyrere end oksekød.

Ligheden med nutidens svin var ikke særlig stor. De var kortere, ret høje i benene, slanke og krumryggede. De lange hjørnetænder ragede faretruende ud af munden, og børsterne var sorte.

Et svin slagtes og har i den anledning stillet sig pænt til rette. Det er et lille, buttet dyr med lange, stride børster. Desværre mangler slagterens økse. Relief over korstolene i Lunds Domkirke, slutningen af 1300-tallet.

Køerne så også anderledes ud. De var betydeligt mindre end i vore dage. Med en vægt på omkring 300 kg har de været halvt så store, som køer er nu. De mange køer, der var opstaldet i København, blev ikke holdt for mælkenes skyld – mælkeydelsen var ret ringe – men først og fremmest for kødets skyld.

Det årlige forbrug af ko- og oksekød var forbløffende stort. Det lå gen-

nemsnitligt på mellem et halvt og et helt kilo om dagen for hver indbygger, og så må man endda regne med, at det kun var en lille og velnæret overklasse, som havde råd til at frådse på denne måde.

Kokød var billigere end oksekød – kødet fra stude eller øksne, d.v.s. kastrerede tyre. Endelig bør *fårekødet* nævnes. Både lamme- og fårekød blev spist i store mængder.

Selve slagtningen blev udført af professionelle slagtere, der oprindeligt kun påtog sig denne opgave. Når man taler om »kødmangere«, er handelselementet indgået i faget. Slagterne indkøbte levende dyr, slagtede dem og

En smørkærne er en træbeholder, hvori et stempel – en træstang med en rund plade – kan bevæges op og ned i syrnede fløde. En smørkærne har sikkert hørt til husgerådet i de større københavnske hjem i middelalderen. Kalkmaleri fra ca. 1450 i Tuse Kirke ved Holbæk. Foto NM.

forhandlede det udskårne kød fra deres boder. Sådanne nævnes første gang i København i 1364 og lå dengang i Vimmelskaftet. Senere finder vi dem i »Kødmangerstræde« – det nuværende Købmagergade.

Kød er en letfordærvelig vare, og forråd kunne man kun opbevare, når kødet blev saltet ned eller røget. Ordet »grønsaltet« fortæller ikke om kødets

farve, men derimod at kødet blev saltet ned som friskslagtet.

Mælk, smør og ost kendte man også i middelalderen. Man brugte ikke alene komælk, men også fåre- og gedemælk til de forskellige produkter.

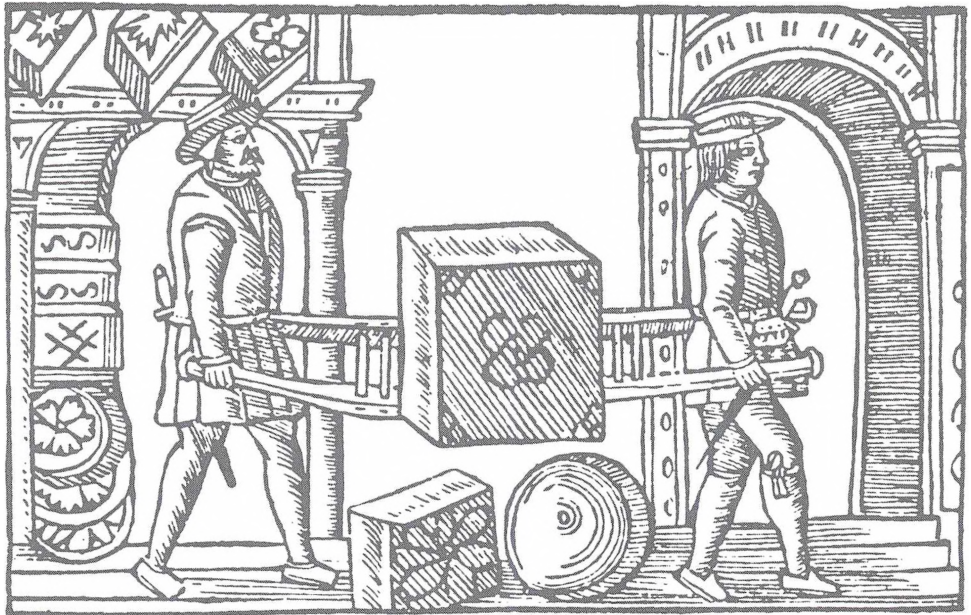
Smørret var dengang ofte en harsk sag. Det blev kærnet af sur fløde og saltet kraftigt for at kunne holde sig. Vore dages køleteknik var jo ukendt. Man brugte smør til det tørre brød og til fisk. Til stegning brugte man afsmeltet fedt.

Man skelnede mellem søde og sure oste, fremstillet af henholdsvis usyrnet og syrnede mælk. Sylteost blev fremstillet af tykmælk, som blev hængt op i en lærredspose, indtil vollen var løbet af. Herefter kunne osten spises med ske. Blev den lagret noget længere, tørrede ostemassen så meget ind, at man kunne forme den til runde, flade oste, der gik under navnet »knaposte« næsten helt op til vor tid.

I københavnernes daglige husholdning indgik dengang også fisk. Efterspørgslen var stor, fordi man i fastetiden og på den ugentlige fastedag ikke spiste kød. Tilførslerne var også rigelige på grund af byens beliggenhed ved Øresund.

Størst berømmelse knytter sig til silden i Øresund. Hvert år i september og oktober søgte enorme sildestimer gen-

nem Sundet og nærmest klumpede sig sammen ud for Skanør.

Saxo fortalte, at »... der er så mange fisk, at bådene bliver siddende fast og dårligt nok kan sejle igennem«. Man spiste naturligvis så meget frisk sild, man kunne overkomme, resten saltede man ned. Den store rigdom af sild oversteg, hvad hjemmemarkedet kunne aftage. Derfor udviklede der sig en slags fiskeindustri på Skanør – »Skåne-øret« på den anden side af Øresund. *Skånemarkedet*, som det også kaldtes, havde sin storhedstid mellem 1250 og 1350.

En anden form for fiskekonservering var lufttørring af især torsk og

Olaus Magnus var meget stolt af osteproduktionen i Norden og har da også i sin bog vist denne vare. To mænd med en bærebør transporter en vældig ost af sted. I den meget luksuøse butik er der både firkantede og runde oste. Størrelsen er dog næppe troværdig.

helleflynder. Den norske by Bergen, hvor tørringen ligefrem var en industri, gav anledning til navnet *bergfisk*. Navnet kan dog – som det endnu kendte *klipfisk* – også skyldes, at de flækkede fisk blev tørret på »bjerget«, d.v.s. klipperne.

I middelalderen opstod et særligt erhverv, *fiskebløderne*, der påtog sig at

Silderigdommen i Øresund beskrives levende også af Olaus Magnus. På det velkendte træsnit ses en fisker, hvis net dårligt kan rumme de sild, han fanger fra land. I teksten fortæller Olaus Magnus, at sildemængden ikke blot ødelagde fiskernes net, men var så tæt, at man kunne stille en hellebard ned i stimen uden at den væltede.

udvandede saltet fisk og udbløede bergfisk til en grydeklar ret.

Grønsager og frugt kunne man også finde på københavnernes borde. Til de fleste huse hørte en *kålgård*. Hvor bebyggelsen tyndede ud i byens yderkanter, var der en del havebrug. Navnet *Rosengården*, endnu bevaret som gadenavn ikke langt fra Nørreport,

fortæller om et åbent, landligt område med haveyrkning. Ordene *kålgård* og *abildegård* viser, at der var tale om indgærdede områder.

Grønkålen var en tålmodig plante også i middelalderen. Den blev først udplantet i maj måned, men stod til gengæld stadig grøn det meste af vinteren. Man var stort set selvforsynende med denne værdifulde del af kosten størstedelen af året. Grønkålen passede også godt til den megen saltmad, man spiste. Ofte kogte man ligefrem kødet sammen med grønkål for at afsalte det.

Ærter kendte man også, såvel friske som tørrede. Af krydderurter brugte

man *løg, karse, peberrod, persille, mynte, salvie, malurt, merian og timian*.

Også *sennep* var meget almindelig. De knuste sennepsfrø blev blandet op med eddike og brugt som et dagligt krydderi i de fleste husholdninger.

Af frugter dyrkede man æbler og kirsebær. Navnlig kirsebær var efterspurgte og kostbare, så hvis Torben Oxe skænkede Christiern II's veninde Dyveke en kurv kirsebær, var det et fornemt udtryk for galanteri.

Sydlandske frugter som *ferskner* og *vindruer* vokser naturligvis ikke mange steder i København. Dog anlagde kong Hans en vingård ved den

gamle fogedgård Østergård. I 1510 kunne kongen i hvert fald rekvirere »... en kurv af de bedste vindruer, som er i vor vingård ...«

I middelalderen var det at »koge« ensbetydende med at »lave mad«. Vi genkender denne betydning i »kokekunst« og »kokekone«. Man skelnede dengang mellem at *syde* og at *vælle*. Skulle man koge suppe af et stykke kød, *sydede* man det i en gryde, og suppen blev derfor kaldt *sod* – udtalt

Rundt om i København har der bag husene været indgårdede nyttehaver, navnlig med grønkål. Billedet viser en kålgård på Frilandsmuseet. Foto fra »Mad og Øl i Danmarks Middelalder«. NM.

med åbent »o« som i ordet »brod«. Ordet *suppe* er snarest beslægtet med at »søbe«, d.v.s. spise flydende føde.

Gryn blev *vællet*, og så fik man naturligvis *vælling*. Lidt tykkere var *grøden*, der sikkert var hovednæringen for størsteparten af byens befolkning.

Den megen saltmad gav tørst, og man drak derfor rigeligt i middelalderen. Vandet var sundhedsfarligt, og den daglige drik var derfor *øl*, således som denne drik blev udviklet og blev udbredt her mellem 1200 og 1300.

Råmaterialet til ølbrygning var byg, som blev fugtet og lagt til spiring. Denne del af fremstillingen kaldes

Ølbrygningens første faser. I karret til højre ligger byggen til »støbning«. I baggrunden tørres spirerne i en opvarmet »malkølle«, og til venstre knuses den tørrede malt i en vanddrevet kværn. På det andet billede ses ølbrygningens senere

støbning. Spirerne forvandler bygkornene til malt, som derefter tørres og knuses.

Ved selve brygningen hældes kogende vand over malten, som derved bliver til *mæske*. Når bundfald og urenheder er siet fra, får man *urten*, som bliver stillet til gæring i store kar. Herefter er resultatet helt afhængigt af gæringsprocessen – af hvilke gærceller der kommer til at dominere brygget.

faser. Fra brygkarret i baggrunden løber »urten« til svalekarrene i forgrunden. Manden til venstre rører rundt i brygget, mens kvinden til højre tilsætter afkog af humle. Så er brygget klar til gæringen, som forvandler det til øl. Olaus Magnus.

Oprindeligt krydrede man øllet med urten *porse*, som både gav smag og øgede holdbarheden. Senere foretrak man at krydre øllet med *humle*.

Sammenlignet med nutidens øl var øllet i middelalderen alkoholsvagt, nærmest som lyst eller mørkt hvidtøl. Efter kvaliteten og styrken talte man om *herreøl*, *svendeøl* og *mad-* eller *spi-øl*.

De fleste husholdninger bryggede

deres eget øl. Det skete med korte mellemrum, for øllet var ikke særlig holdbart. Det blev surt og udrikkeligt efter kort tids opbevaring.

Man kunne også købe øl ude i byen hos en *ølkone*, som ofte bryggede selv med salg for øje, eller i en *ølbod*.

I en inventaropgørelse fra Københavns Slot i 1454 kan man læse, at der fandtes »... fire ølkar, ligeledes en bryggepande og en urt-kedel ...« i *bryggehuset* eller *bryggerset*, som man senere sagde. I Gråbrødreklostret fandtes i 1530 bl.a. »... en kedel i jorden under tappekarret, ligeledes en kogekedel.«

I perioder søgte man at forbyde

En fuld mand med ølkande og -krus. Det kniber med at gå lige, og ansigtsudtrykket er ikke ligefrem begejstret. En hverdagsscene, som meget vel kunne have udspillet sig foran en ølkones bod i København. Kalkmaleri fra ca. 1460 i Undløse Kirke ved Holbæk. Foto NM.

hjemmebrygning, for gennem storproduktion at hæve kvaliteten, men det blev ikke gennemført konsekvent.

Mjød, brygget på bihonning, var også en populær drik. Men forbruget af honning satte grænser for, hvor meget mjød der kunne brygges. Det krævede i hvert fald biavl i større omfang.

Der blev drukket en del *vin* i middelalderens København. Det var alt-

sammen importeret, og det var ikke menigmand, som drak vin, men de store og rige husholdninger.

De mest kendte vine var *malvasier* og *rommeni*. Den førstnævnte vin var opkaldt efter udskibningshavnen Napoli di Malvasia; det sidste navn betyder blot »romersk vin«, på tysk: »Romaner«.

Også i middelalderen kendte man *rhinskvain*, der ligesom *gubin*-vinen kom fra Tyskland. Fra Gascoigne i Frankrig indførte man *garskanier*, og der kom en ret ringe vin fra *Poitou*. Så ringe var den, at den fik den tvivlsomme ære at lægge navn til den nedvurderende betegnelse »pøjt«.

Til måltiderne hørte *krydderier*. Ikke blot salt, løg, sennep og de mange tidligere nævnte krydderurter, men også egentlige krydderier, hentet hjem fra fjerne egne.

Når krydderier var så kostbare, skyldtes det den lange og farefulde transport fra de fjerneste egne af verden. *Peber* var det hyppigst forekommende, og det blev til tider ligefrem brugt som værdimåler. I 1492 stadfæstede kong Hans magistratens ret til at forlange ét pund peber af hver »fremmed kræmmer« – normalt hanseatiske købmænd – som opslår boder på gaden. Disse kræmmere kaldte man derfor *pebersvende*, og da de som regel

var ugifte, er betegnelsen gået over på at betyde, at man er ugift. Med ordets baggrund i erindring er det derfor misvisende at tale om en »pebermø«!

Det fornemste og mest kostbare krydderi var *safran*, udvundet af griflen på safrankrokus; det kostede tre-fire gange så meget som peber. Udover sin smag tilførte safran madvarerne en eftertragtet gylden kulør.

Af andre *spidzerier* – det gamle ord for krydderier – som man kunne få hos *urtekræmmeren*, fandtes bl.a. *kommen*, *ingefær*, *kanel*, *anis*, *nellikker*, *muskat*, *kardemomme* og *laurbærblade*.

Den store efterspørgsel havde sin ganske naturlige forklaring i et stort behov. Fødevarerne var nemlig sjældent friske. Smørret blev ofte harsk, kødet var så småt begyndt at blive for-dærvet, inden det kom på bordet, og den udvandede saltmad havde mistet sin oprindelige smag. Men krydderierne kunne klare dette, så maden trods alt forekom velsmagende.

Der fandtes naturligvis også slik-munde i middelalderen. Rørsukker fra Mellemøsten var i 1400-tallet mere sjældent og kostbart end peber, men i 1500-tallet blev tilførslerne større, og priserne faldt.

Det billigere sukker førte til øget forbrug af konfekt. Ordet stammer fra

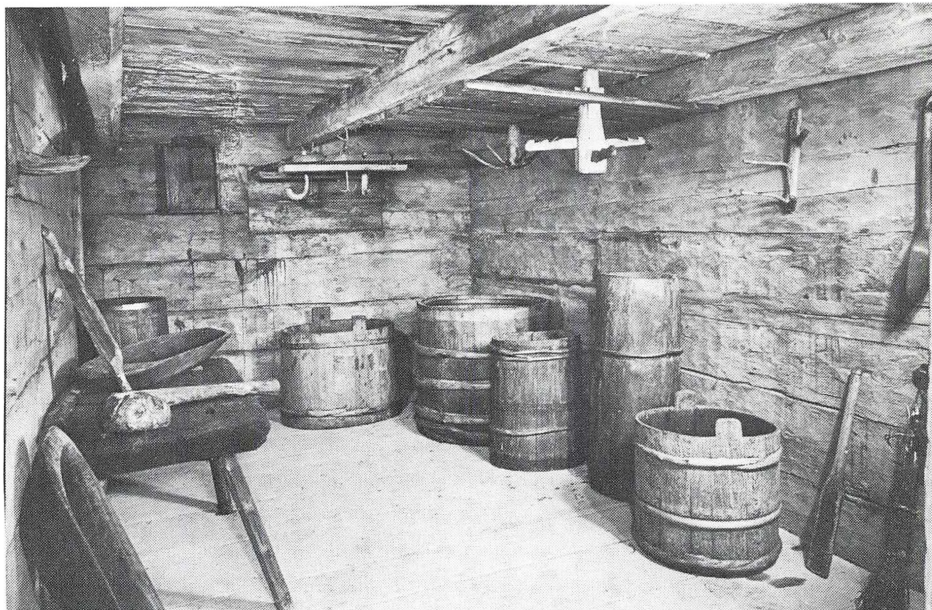
latin og betyder »bragt sammen«. Middelalderens konfekt bestod af sukker blandet med krydderier og sydfrugter, eller f.eks. af mandler med sukker-overtræk. En slags bolsjer eller karameller blev lavet med ingefær, anis eller kanel som krydderi.

Apotekerne forhandlede i middelalderen konfekt sammen med urter, krydderier og medicin. Måske gik københavnerne oftere på apoteket for at købe slik end for at blive kureret!

Når maden skulle tilberedes, måtte der, som ved ethvert andet arbejde, bruges passende værktøj. I den almindelige borgers hjem fandtes, som tidligere nævnt, ildstedet oprindeligt i »alrummet« midt på gulvet, og her kunne koges og steges i lerkar og pander. Hos storfolket havde man et egentligt køkken med kokke, drenge og piger til at sørge for maden. Store stege kom på spid og blev stegt, mens man langsomt drejede spiddet rundt. »Brændejern« og »stegeriste« fandtes, så man kunne stille kar og pander bedst muligt til rette på ilden, så at de ikke væltede.

Af Østergårds inventar nævnes i 1328, hvad der fandtes i stegeriset: »... et kogekar, to spande, fire kedler, fem potter, en morter og en sennepskværn ...«. Da man kun opregnede de væsentlige genstande, må man gå ud fra,

På Frilandsmuseet er der i en loftsbod fra Småland indrettet et forrådskammer, som man sikkert har kunnet finde det mange steder i middelalderens København. Der er kar på gulvet til saltede varer og kroge i loftet til røget kød. Der er melkar, sigter, dejgtrug og slagtebænk. Foto NM.

Bordknive kom først sent i brug. Denne kniv daterer sig selv med årstallet 1523. Skaftet er belagt med hornplader. Foto NM.

at der også fandtes lergryder, træsleve, grydeskeer, spækkebrætter, riste, stespids, køkkenknive, kødøkser og mange andre ting.

Vi véd også, at der i et københavnsk

borgerhjem i 1524 stod »en lille brød-kiste«, således som de fleste hjem i vore dage har en brødkasse.

Knive som universalredskab har været kendt siden stenaldermandens flintedolk, men det er først i løbet af middelalderen, at bordkniven udskiller sig som et særligt spiseredskab.

Dengang var bordknivene spidse. Det var ikke blot et levn fra »urkniven«, men for at man kunne stikke den afskårne føde i munden med den. Først senere benyttede man spisegaffel – og vedtog, at det så ikke pænt ud at putte kniven i munden.

Naturligvis var der også mange, der spiste maden med fingrene, men det har sikkert på et tidligt tidspunkt været et fornemhedstegn ikke at bruge fingrene.

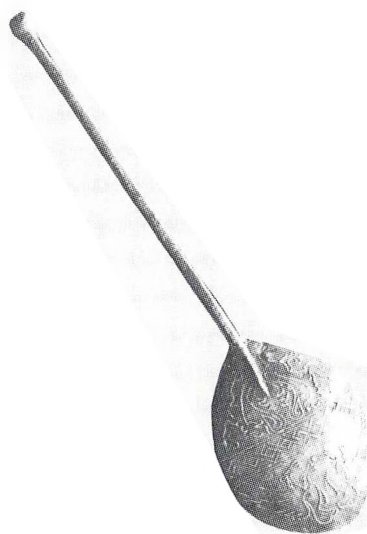
Skeer var normalt af træ eller horn. Spiseskeen kom ret sent i brug. Søbe-mad kunne jo drikkes af en skål. De første metalskeer var af tin eller sølv og fremstillet i England eller Nederlandene. Efter 1500 blev sølvskeer ligefrem et investeringsobjekt og rigdoms-tegn, og man begyndte at fremstille dem her i landet.

Drikkevarer indtog man middelalderen igennem af *glas*, *bægre*, *krus* eller *kander*. Fra tidligere tid overlevede *drikkehornet*, et stort, krumt oksehorn, ofte dekoreret med sølvbeslag og

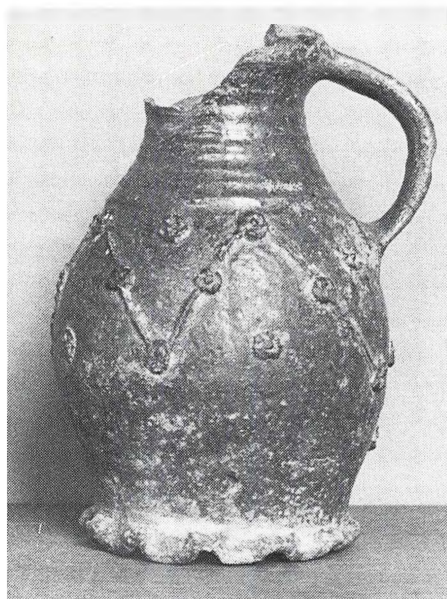
med to fødder, så det kunne stå på bordet.

Et stort bæger kaldte man en *pokal* eller en *stob*, gerne fremstillet af ler eller stentøj.

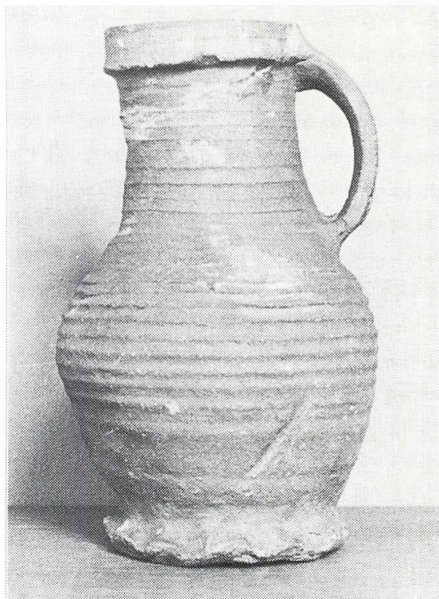
Materialerne var glas og tin eller sølv og guld, når det skulle være meget fint. Urformen for et drikkekar var *skålen*, drejet af træ eller simpelthen samlet af staver og bånd som en lille halv tønde. Oprindeligt var der på bordet kun én skål, som gik fra mund til mund bordet rundt, og det er sikkert fra den tid det klassiske danske udråb »skål« stammer. Når vi i vore

Dekorert tinske fra 1200-tallet. Foto NM.

Glaseret stentøjskande med ornamenten. Den er fra ca. 1300 og er fundet i København. Nationalmuseet. Foto forf.

Uglaseret stentøjskande fra ca. 1300. Nationalmuseet. Foto forf.

dage *klinker* med hinanden ved bordet, d.v.s. lader glassene berøre hinanden, inden vi skåler, er det i virkeligheden for at symbolisere, at alle drikker af samme skål.

Duge har givet været en sjældenhed i de almindelige hjem, men bl.a. på kalkmalerier kan vi se, at man ved fornemme gæstebud brugte vævede duge i prægtige mønstre. *Servietter* hørte også kun hjemme ved sådanne lejligheder. Da kunne der ligge en »*map-pula*« ved hver kuvert.

Tallerkner hører også en senere tid til. Spisebrikker af træ, de såkaldte *diske*, var mest brugt i middelalderen. De kunne være runde eller rektangulære som et smørebræt og hyppigt dekoreret, f.eks. med indbrændt bømærke.

Ved Christiern II's hof skulle forskærerer skære *brøddiske* til kongen og formentlig også til gæsterne. En skive af et stort, kompakt rugbrød tjente da som underlag for maden og kunne opsuge overflødigt fedt og

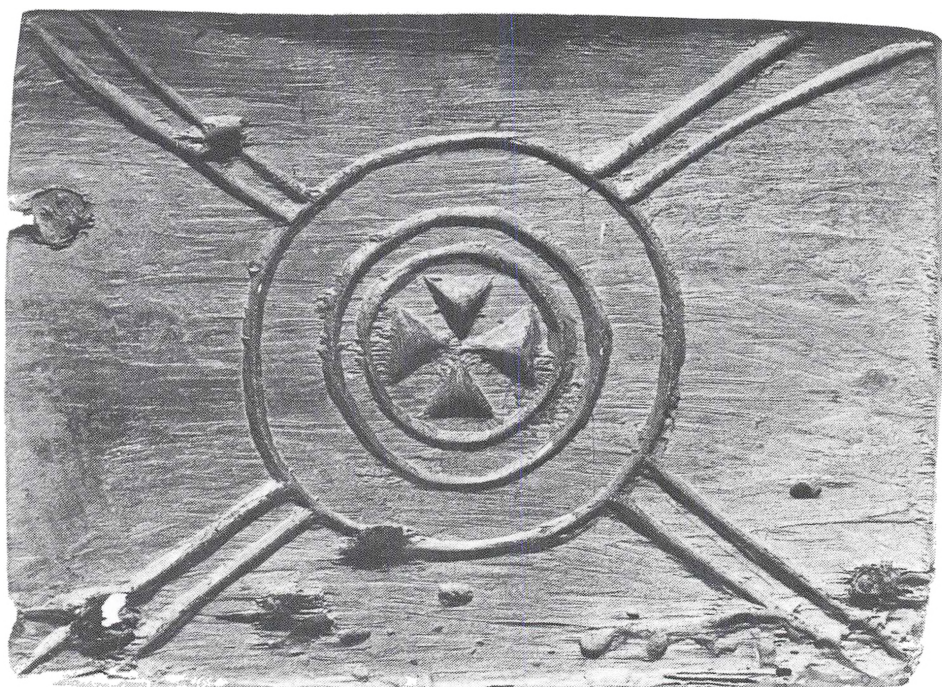
sovs. Det var en besynderlig skik, og med den respekt, man ellers dengang viste brødet, kan det undre, at det ikke hørte til god tone at spise brøddisken til slut.

Serveringen foregik fra en buffet eller en skænk, det såkaldte *skibebord* eller *kredensbord*. Her blev brød og kød skåret ud af forskærerer, og herfra hentede smådreng og svende maden for at servere den ved bordet.

Rektangulær spisebrik af træ. Fundet i Vesterbygden (Godthåbs-området) på Grønland. Foto NM.

De eksisterende kilder fortæller ikke, hvor meget og hvilke retter man spiste hos de almindelige borgere. Til gengæld ved vi fra Johannes Krags stadsret for København fra 1294, at ingen, der fejrede bryllup, måtte servere en middag på mere end 30 kuverter og fem retter mad. Der skulle betales en afgift for hver kuvert – dog ikke for gejstlige gæster. Øvrigheden søgte således at begrænse festlighedernes omfang – og mængden af mad.

Ordet »herreret« må ikke tages til indtægt for nogen kønsdiskrimination. Det er simpelthen benævnelsen

for den raffinerede og udsøgte mad, der blev serveret ved herskabets bord, i modsætning til *svenderet* og *folkekost*, som var den almindelige mad, der tilkom alle andre til daglig. Og hvad den bestod af, véd vi ikke ret meget om. Måske kan vi dog få et glimt af den jævne mands daglige føde.

I 1520 ville man lægge et budget

Festmåltid i fornemt hjem. Ved det dækkede bord sidder en mand og to kvinder. På bordet er der spisebrikker, bægre og brød i form af vegger og skonrogger. Ved bordenden skænker en svend vin fra en kande. Foran bordet varter smådreng op. En af dem balancerer med hele tre lågfade oven på hinanden. En anden underholder selskabet ved at spille på luth. Kalkmaleri fra omkring 1500 i Sankt Mariæ Kirke i Helsingør. Foto NM.

over, hvor mange fødevarer man måtte indkøbe, når man skulle holde et hundrede mand indkvarteret – i *borgeleje*, sagde man – i et helt år. Af listen fremgår, at det var almindelige mennesker, man skulle bespise fra fadeburets beholdninger: 8 læster og 4 pund *mel* (ca. 328 tønder mel til brødbagning), 16 læster og 8 pund *malt* (knap 800 tønder malt til ølbrygning), 600 sider *flæsk*, 120 *oksekroppe*, 600 *får* og *lam*, 25 tønder *smør*, 54 tønder *sild*, 108 tønder *saltet fisk*, 15.000 *hvillinger*, 24 tønder *tørrede ærter*, 12 tønder *gryn*, 24 tønder *eddike*, 24 tønder *salt*, 6 tønder *sennep*, en beholdning af *løg* samt 50 drømter *humle*, importeret fra Tyskland til brug ved ølbrygningen. Den særlige måleenhed »drømt« brugtes kun til humle. I sammenpresset stand ville dette parti tørrede urter fylde mellem 3 og 4 tønder.

I sin bog »Mad og øl i middelalderen« har Erik Kjersgaard arbejdet med denne fortegnelse og beregnet, hvilket fødevarerforbrug der var regnet med dagligt pr. mand. Resultatet blev: 1,7 kg kød, 0,7 kg brød, 100 g byggryn og 200 g tørrede ærter. Det gælder almindelige dage. På fastedage var sammensætningen noget anderledes: 1,6 kg fisk, 190 g smør, 0,7 kg brød, 100 g byggryn og 200 g tørrede ærter.

Endelig kan man med noget forbehold regne med, at hver mand drak 4 liter øl om dagen, og at der var knap 100 g sennep til rådighed for hver som krydderi.

Vi kan forestille os, at et dagligt måltid startede med kogte grønsager eller grønsagssuppe, dernæst fulgte kød eller fisk og til sidst grød. Og så masser af øl til, for både kød og fisk var som regel saltmad.

De laveste i samfundet var tiggerne, men selv de havde dog tøj på kroppen. De støtter sig til stokke; en af dem har ingen ben og medbringer en lav taburet. De

rækker deres skåle i vejret til de gaver, Sankt Laurentius uddeler. Kalkmaleri fra ca. 1450 i Over Dråby Kirke, Nordsjælland. Foto NM.

Hosebrog og snabelsko

Middelalderens klædedragter

Endnu en gang må man beklage mangelen af billeder fra middelalderens København. Bygningernes placering, til dels også deres udseende, kan opklares ved arkæologiens hjælp. Men klædedragten er lavet af et forgængeligt materiale, så det er uhyre lidt vi har kunnet finde i velbevaret stand.

De skriftlige kilder er også her på det nærmeste tavse. På ligsten, på andre skulpturer og på enkelte gamle malerier og tegninger kan vi se, hvordan kongefamilien, adelen og gejstligheden gik klædt.

Hvordan de almindelige borgere – hovedparten af stadens befolkning – gik klædt, må vi slutte os til fra andre kilder.

Fra middelalderens slutning til nutiden er der godt 400 år, og i dette tidsrum er der foregået en kolossal udvikling, ikke mindst hvad angår klædedragten. Det kan derfor ikke undre, at der i det samme åremål – fra 1150 til 1550 – skete en tilsvarende udvikling, fra vikingetiden til renæssancen.

Hertil kommer det begreb, som kal-

des *moden*. I det øvrige Europa var udviklingen længere fremme, og f.eks. købmænd fra fremmede lande, som gik »moderigtigt« klædt, blev iagttaget, beundret og efterlignet. Bragte de tillige nye stoffer med sig til salg og kunne fortælle om *moden* længere sydpå, har interessen utvivlsomt været meget stor.

Det danske vejr lod imidlertid også dengang meget tilbage at ønske i sammenligning med klimaet i Sydeuropa. Det har utvivlsomt også sat sine spor i beklædningen, for det har aldrig været behageligt at fryse.

Ser man sig om i de danske landsbykirker, hvor kalkmalerierne fra middelalderen er blevet bevaret, kan man lægge mærke til, at datidens kirkemalere slet ikke forsøgte at gætte sig til, hvorledes Kristus, Maria, apostlene, kejsere og konger, riddere og soldater, borgere og bønder gik klædt i den romerske oldtid. De iførte simpelthen deres personer det tøj, de selv kendte fra deres egen samtid.

Med vort kendskab til oldtidens

dragter ville vi nok finde det besynderligt at se f.eks. apostlene iført cowboybukser, men sådan så man heldigvis ikke på det dengang. Heldigvis, fordi det billede, kirkemalerne har givet os af middelalderens mennesker, stort set må betragtes som troværdigt.

Om det er Elmelunde på Møn, Brøns i Sønderjylland, Sæby i Nordjylland eller Bregninge på Sjælland, er der fælles træk, som gør, at vi tør regne med, at københavnernes så nogenlunde lige sådan ud. Netop moden, som med fremmede købmænd kom til København først, kan dog have bevirket en forskel. Men det var kun et tidsspørgsmål, hvornår en sådan forskel var udjævnet.

Som kildemateriale har kalkmalerierne endnu en fordel, og den er af meget stor betydning. Her ser vi nemlig ikke blot overklassen, men et bredt udsnit af den danske befolkning, også de fattige og de spedalske. Man kan derfor iagttage forskellen i klædedragten fra de rige til de fattige, fra adelsfolk til håndværkere.

I den tidlige middelalder var næsten alle klædedragter fodlange og folde- rige. Måske som en efterklang af den klassiske romerske klædning, men utvivlsomt behagelig, når klima og boligforhold tages i betragtning.

Navnligning for mændenes vedkom-

I dette dramatiske optrin med Kain og Abel ser man middelalderens korte mandsdragt. Kalkmaleri fra 1475 i Hjembæk Kirke, Nordsjælland. Foto NM.

mende var den lange dragt imidlertid yderst upraktisk, når man skulle arbejde, og man ser da også håndværkere og bønder afbildet i korte dragter. Efterhånden blev de lange dragter kun båret af »de fine«, som derved kunne vise, at de ikke behøvede at arbejde.

Til festbrug regnedes det derimod i alle lag for naturligt at tage de lange klædninger på. Vi kender det også fra vore dage, hvor mænd ved særlig højtidelige lejligheder ifører sig en næsten 200 år gammel dragtform – livkjolen – under betegnelsen »kjole og hvidt«. Og når damerne i vore dage synes, det er festligt med lange kjoler, er det også en mindelse fra tidligere tider.

Den noget besynderligt udseende mand til venstre for Jesus bærer lange, vide hoser, fastgjort til den korte kjortel. Den ejendommelige mode med »ål i strømperne« må have været meget upraktisk. Kalkmaleri fra ca. 1430 i Kongsted Kirke, Sydsjælland. Foto NM.

Gejstligheden holdt fast ved de fodlange klædedragter. Endnu i vore dage er præstens ornat en fodlang, folderig beklædning.

Mændenes daglige beklædning bestod af bukser, de tætsluttende *hoser*. Et ældre ord for bukser var *broge*. Egentlig var hoser kun lange strømper, men kombineret som strømpebukser, fremstillet af kraftigt uldstof, talte man om *hosebrog*.

På fødderne havde man sko eller korte støvler. Der findes nogle få jordfund fra København, hvor læderet har kunnet overleve 400 års ophold i jorden, fordi det lå i dyndet på bunden af en gammel voldgrav.

En overgang gik der mode i sko med lange spidser – *snabelsko*. Længden og størrelsen var, med et nutidigt udtryk, et statussymbol, og snablerne var undertiden så lange, at de måtte bindes fast til knæet med en silkesnor eller en kæde. Yderst på spidsen sad der ofte en ringlende bjælde.

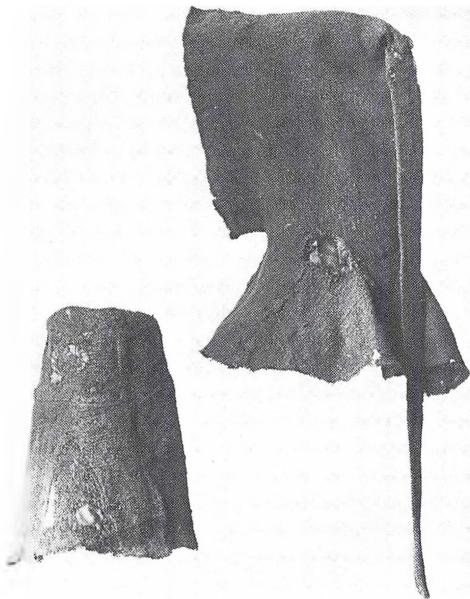
I begyndelsen af 1500-tallet blev den bredsnudede sko moderne. Den blev meget rammende kaldt *komuleskoen*.

Som en kombination af hoved- og halsbeklædning brugte man *strudhætten*, som ikke alene ses afbildet mange steder, men hvoraf vi også har bevaret enkelte eksemplarer fra middelalderen.

Samling af sko og støvler fra 1300- og 1400-tallet. Roskilde Museum. Foto forf.

Velbevarede dragter fra middelalderen er en stor sjældenhed. Nationalmuseet har en række dragter fra 1300-tallet, fundet ved Herjolfsnæs i Grønland, hvor befolkningen uddøde. En model viser, hvordan den lange mandsdragt med strudhætte har set ud. Ved siden af et billede af selve hættten. Foto NM.

Nedadtil dækkede strudhætten skuldrene og brystkassen, og selve hættten kunne trækkes op, så kun ansigtet var frit. Den lange »strud«, hvis længde forøvrigt var bestemt af moden, havde den praktiske funktion, at den som et halstørklæde kunne vikles så mange gange rundt om halsen, som længden tillod. Strudhætten har med

andre ord vært et overordentlig praktisk klædningsstykke, når det var koldt.

De anvendte stoffer var næsten uden undtagelse vævet af fåreuld eller af hør og hamp som lærred. Skindklædninger, som man har brugt fra oldtiden, forekom naturligvis også hyppigt. Importerede stoffer, som

f.eks. silke, blev kun købt og brugt af velhavende borgere.

Yderst bar man kappen, måske med sin form bevaret fra den dyrehud, oldtidsmennesket kastede om sig, og vel også sov i om natten. Netop dette klædningsstykke spændte over et bredt register – fra kongens og adelsmændenes pragtfuldt udsmykkede kapper, syet af skønne stoffer, til de fattiges slidte og hullede kapper.

I modsætning til vore dage var

To kalkmalerier viser borgertyper fra 2. halvdel af 1400-tallet. Til venstre ses en kvinde med folderig kappe og det traditionelle hovedlin. Til højre nogle mænd fra et velhavende bymiljø –

kvindernes dragt i middelalderen ikke underkastet så mange modesvingninger som mændenes. Gennem hele middelalderen, ja helt op til slutningen af 1800-tallet, var kvindedragten fodlang. Men både stof, snit og besætning fortalte, om det var en adelsdame eller en borgerkone.

Ugifte kvinder bar ofte håret udslået, kun fastholdt med et pandebånd. De gifte kvinder flettede deres hår og dækkede det med et *hovedlin*. Som

formentlig købmænd – i fornemme dragter med hatte. Billederne er henholdsvis fra Undløse Kirke ved Holbæk og fra Bellinge Kirke på Fyn. Foto NM.

En moderigtig damehat i middelalderen lignede et kræmmerhus; undertiden havde den et slør fastgjort til spidsen. Blandt kalkmalerierne i Lyngby Kirke findes denne figur med en sådan hat. Foto forf.

man ser det på f.eks. kalkmalerier fra den tidlige middelalder, gik adelige kvinder med en slags langt kræmmerhus på hovedet, ombølget af tyndt stof.

Senere på middelalderen blev hovedbeklædningen noget enklere for både mænd og kvinder, idet *huen*

Hvordan børn gik klædt i middelalderen, ved vi ikke ret meget om. I Lyngby Kirke ved København findes et kalkmaleri fra ca. 1450, der viser Adam og Eva efter uddrivelsen af paradiset. Adam står med en spade eller greb med håndtag. Eva sidder med en håndten, og mellem verdens første ægtefæller ses tre små drenge. En af dem rider på en kæphest – et legetøj, man også kendte i middelalderen. Foto forf.

holdt sit indtog. Atter senere blev huen fyldigere, fik skygge og puld og blev til egentlige *hatte*.

Håndværkere med deres redskaber. Fra venstre en tømrer eller snedker med sin hammer, dernæst skrædderen med sin saks og til højre skomageren med sin læst. Kalkmaleri fra ca. 1450 i Vigersted Kirke ved Ringsted. Foto NM.

Gilder og lav

Håndværkere og købmænd

Roskildebispen Johannes Krag må have været meget nervøs for, at Københavns borgere skulle undergrave hans magtposition. Det ses af den første bestemmelse i hans stadsret for København fra 1294. Under dække af at ville beskytte borgerne hedder det:

»Da man ikke alene skal afholde sig fra det onde, men også undgå anledningen dertil, må ingen af de foreninger, som folk kalder *gilde* eller *hvirving*, holdes i København, hverken hemmeligt eller offentligt«. Ordet »hvirving« er en ældgammel nordisk betegnelse for et gilde eller et broderskab.

Det besynderlige var, at gilderne netop havde til formål at højne moralen og bedre sædeligheden. Medlemmerne måtte kun tages blandt »... retvise mænd og hæderlige personer uden dårligt rygte ...«

Gildernes vigtigste formål var at give indbyrdes hjælp og støtte. Fik et af medlemmerne svært ved at klare sig økonomisk – man sagde: »kom han agters« – kunne han spise på skift hos

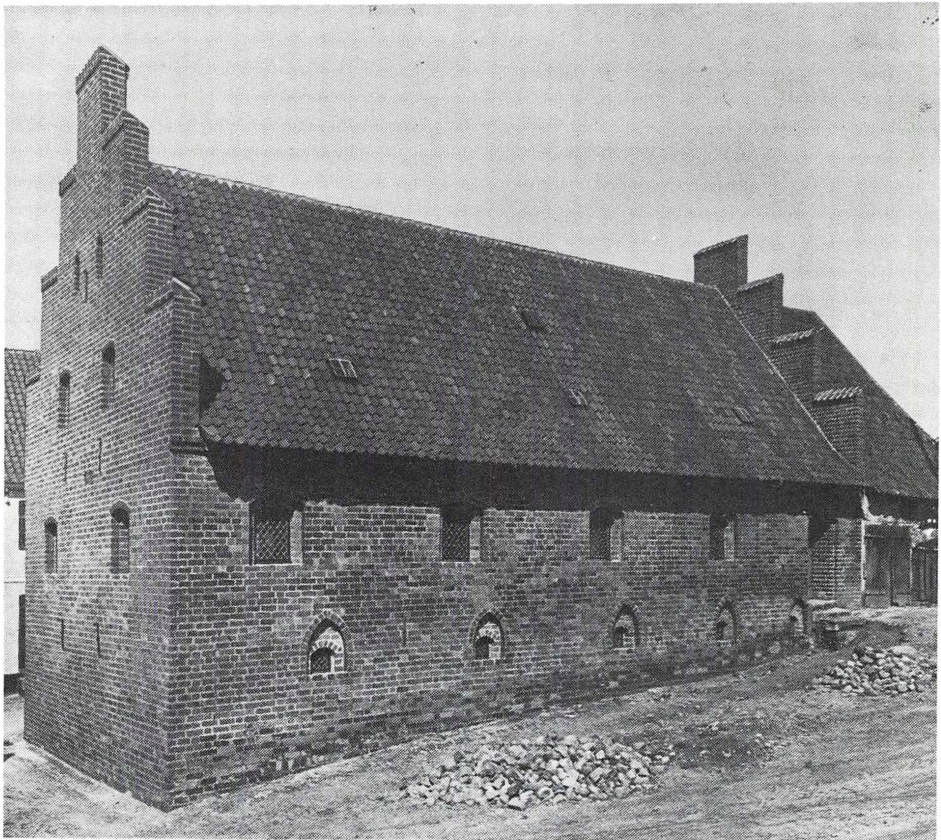
de andre. Brændte hans hus, fik han hjælp til genopførelsen. Blev han syg, kunne der også regnes med hjælp fra gildesbrødrene. Døde han, bar de ham til graven og betalte for sjælemesserne.

Der var også selskabeligt samvær i gilderne. Man mødtes til spisning i gildeshuset og tilbragte gode timer i samvær med sine gildesbrødre.

For at begrænse udskejelserne, hvis nogen skulle få lidt for meget at drikke, gjaldt der et meget detaljeret bødesystem, f.eks.:

Den, der knækker voksløset, skal betale én øre, og hvis han sætter sig i gildeshuset og glemmer at gå hjem, skal han betale to øre. – Hvis nogen broder larmer under oldermandens eller præstens tale, skal han bøde én øre, og den, der råber op uden grund og overdøver brødrene, skal betale én øre. – Hvis en gildesbroder brækker sig i gildeshuset eller på vejen før han når hjem, skal han betale én øre.

Gilderne var i de fleste tilfælde gamle og etablerede, anerkendt af myndighederne – med undtagelse altså

Der er intet tilbage af de københavnske kompagnihuse; man ved ikke engang, hvordan de har set ud. I Næstved findes der dog stadig et kompagnihus fra middelalderen, en gotisk murstensbygning med trappegavle og små, spidsbuede vinduer i den underste etage.

af Johannes Krag. Københavnerne var forbløffet over forbudet og havde ikke til hensigt at rette sig efter det.

De klagede derfor til kongen, Erik

Menved, og bad om hans støtte. Men selv om kongen gerne så bispem forjaget som byens herre, fandt han det uklogt at lægge sig ud med Johannes Krag.

Borgerne følte sig svigtet, og ikke mindst gildesbrødrene kaldte til åbent oprør mod bispem. Stormkløkkerne kime, og store menneskeskarer strømmede ned til stranden, hvorfra nogle enkelte skød med deres armbrøster

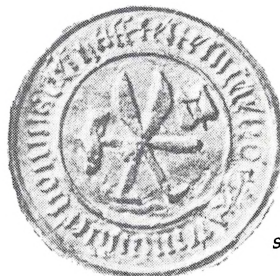
barber

guldsmed

remsnider

skomager

slagter

skrædder

---

*Københavnske håndværkerlavs segl fra
middelalderen.*

mod borgen ude på holmen. Den følgende dag indkaldte borgerne til byting og genåbnede de forbudte gilder i trods.

Alt var dog forgæves. Kong Erik

kom ikke københavnerne til hjælp, så bispemanden kunne frit gå løs på gilderne og konfiskere deres grunde, huse og inventar. Det indkomne gik til opbygning af byens hospitalsvæsen.

Håndværkerne havde deres egne sammenslutninger, *lavene*, og flere af de gilder, som var indviet til en helgen, blev omdannet til egentlige lav. Hvert håndværksfag havde sit eget, og ligesom gilderne havde hvert lav sin *skrå*, d.v.s. sine vedtægter, som medlemmerne selv havde lavet, og en *oldermand*. Ordet *skra* kommer af oldnordisk »skrå«, som betød et tørt stykke skind eller pergament. Navnet på materialet er altså gået over på det, der er skrevet på det.

Lavene var naturligvis mere erhvervsrettede end gilderne. De fastsatte tilgangen til faget, godkendte svende- og mesterstykker, regulerede håndværksproduktionens mængde, kvalitet og priser samt forholdet til de øvrige lav. Desuden løste de, ligesom gilderne, en række sociale problemer for medlemmerne, når de kom i vanskeligheder, f.eks. ved brand, sygdom eller død.

I 1500-tallets København fandtes der lav for de fleste af de håndværk, der endnu kendes i vore dage.

Bagerne havde deres lav siden 1403, indviet til Sankt Katarina. Når de afholdt fester, dækkede medlemmerne omkostningerne ved »ølskud«; der var med andre ord tale om sammenskudsgilder. Ville man ikke deltage, selv om man godt kunne, måtte man betale

halvt ølskud. Man måtte have én dame med; havde man flere med, skulle der betales for dem. Døde en af lavsbrøderne, skulle de andre våge hos liget om natten og den næste morgen følge det til kirke, og ingen måtte optræde barbenet ved begravelsen!

Smedenes lav omfattede *sværdfejerne*, *kedelsmedene*, *grovsmedene*, *kleinsmedene* og *knivsmedene*. En fattig broder, som led nød, måtte to gange om året gå i lavshuset og drikke frit. Selv om man ikke kendte ordet »boykot« i middelalderen, blev det benyttet. Hvis en smed f.eks. nægtede at arbejde for en mand, der skyldte ham penge for tidligere arbejde, måtte ingen anden smed udføre arbejdet, hvis han havde fået det at vide. Det gjaldt med andre ord om hurtigt at få sat de dårlige betalere på »den sorte liste«.

Skomagerne gjorde det kostbart og besværligt at blive optaget i lavet. Svenden skulle ansøge hele tre gange om optagelse. Første gang skulle han give en tønne øl. Anden gang skulle han lave mesterstykket, ét par gode støvler og tre par gode sko, og påny give en tønne øl. Endelig skulle han ansøge endnu en gang og denne gang have to lavsbrødre som stillere. Han skulle så betale 6 skilling til lavshuset og betale optagelsesfesten med fire tønner øl, brød, skinke, steg, smør og

En smed hamrer nagler til med en sten som ambolt. Detalje fra kalkmaleri af korsfæstelsesscene i Gislunge Kirke, Nordvestsjælland, ca. 1450. Foto NM.

ost samt give 4 mark penning til mes-ser i kirken. De sko, der var til salg, kunne skomagerne udstille i et vindue i deres hus, og hver lørdag gik to mestre omkring til lavsbrødrene for at kontrollere deres arbejde. Fandt de noget, der var lavet dårligt, havde de ret til at tage det med og fremvise det på et lavsmøde, hvor de øvrige mestre fastsatte en bøde. Det kunne man da kalde kvalitetskontrol!

Skrædderne kan føre deres lavsskrå tilbage til 1275. For at blive medlem

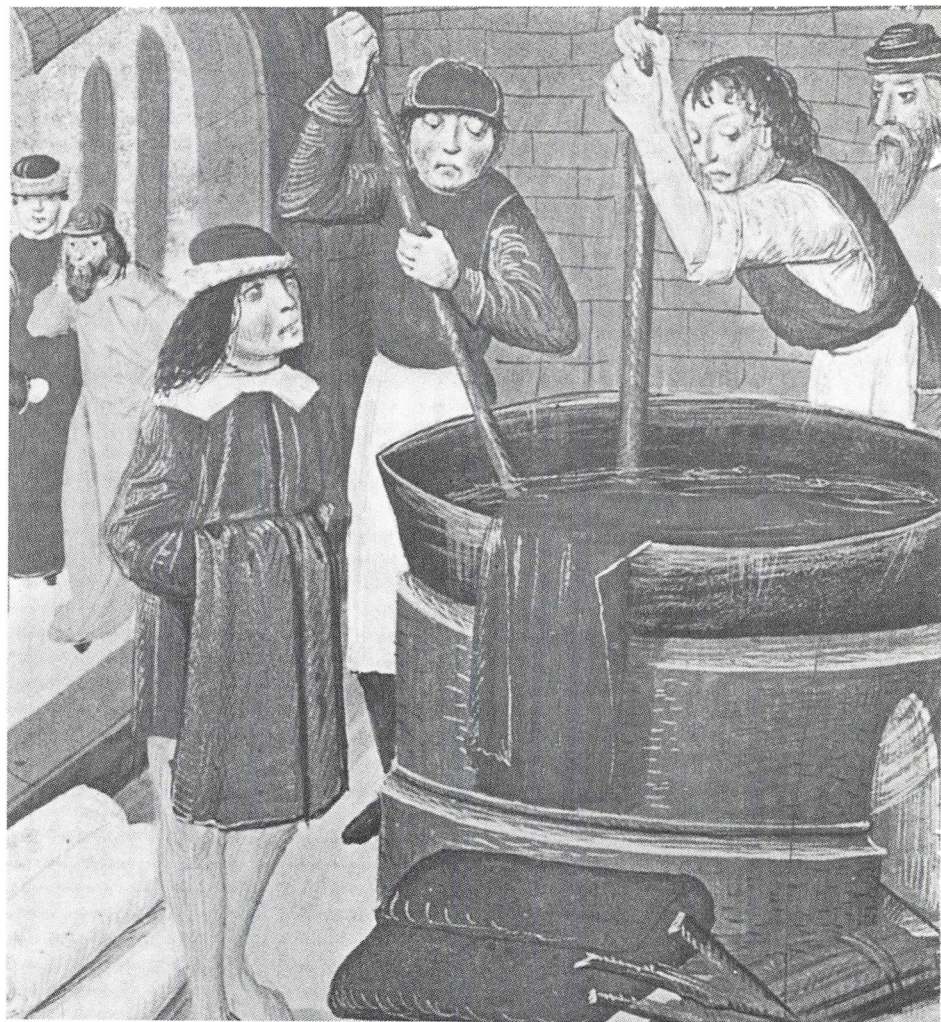
skulle en skrædder skære et sæt klæder og sy det på oldermandens bord. Spillefugle blandt lavsbrødrene fik stækket vingerne: Hvad man vandt under væddemål i lavshuset, tilfaldt lavet.

Remsniderne og pungmagerne fik stadfæstet deres skrå i 1460. Remsniderne lavede seletøj til heste og læderbælter. Pungmagerne fremstillede læderpunge, -tasker og -handsker. Fremstillingen af punge var af stort omfang, for datidens dragter havde ingen lommer. Nært beslægtede var *bundtmagerne* og *skinderne*. De forarbejdede pelse og skinddragter.

Guldsmedenes skytshelgen er *Sankt Eligius*. Man ser ham endnu i guldsmedenes bomærke som en biskop, der også kaldes *Sankt Loye*. Han var en berømt fransk hofguldsmed og møntmester fra 600-tallet, der imponerede sin konge ved ikke at tilegne sig noget af det udleverede guld. Tværtimod kunne han forarbejde to stole af det guld, som var beregnet til én!

I 1429 var der seks guldsmede i København, og de kaldte deres lav for »kompagniet«. Lavsskråen er skrevet på plattysk og heri kaldes lavet »... de kumpanie van Sunte Loyen ghilde ...«.

Det var under streng bødestraf forbudt at arbejde i andet end lødigt sølv og godt guld. Blev dette påbud over-

*Farvere i arbejde ved det store kar.
Arbejdernes faglige omhu afspejler sig i
deres ansigtsudtryk og håndbevægelser.
Fransk miniature fra 1400-tallet.*

trådt, blev det dyrt, og tredje gang måtte mesteren forlade byen.

Senere blev det tilladt at arbejde i kobber eller messing og forgyldte eller forsølvde det, når der blev sat et mærke på, som viste, at det ikke var rent ædelmetal. Endelig skulle hver guldsmed sætte sit eget og byens mærke på

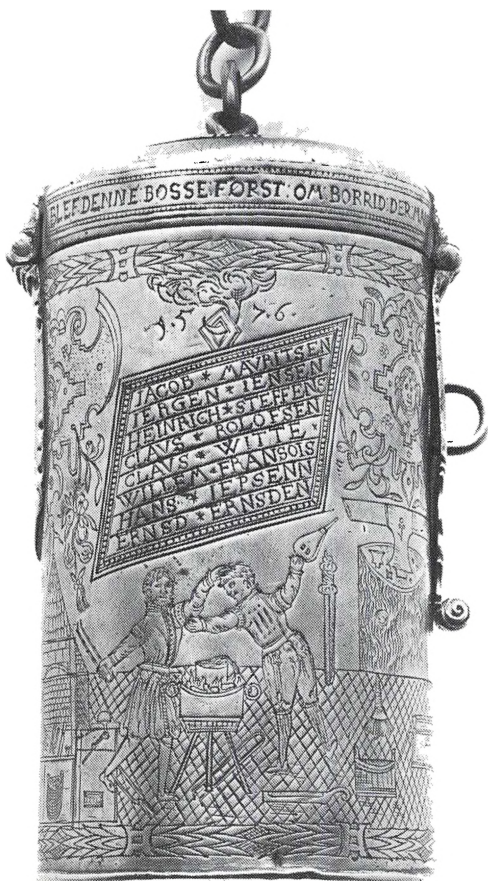
Guldsmedeværksted i middelalderen. Til venstre guldsmeden ved sit arbejdsbord; til højre i baggrunden essen, i forgrunden ambolt med hammer til det grovere arbejde. I midten en mand, som rimeligvis har bestilt et guldsmykke til sin hustru. Olaus Magnus.

»... al sin gerning«. Oprindeligt var mærket et stort K med en krone over. I 1600-tallet gik man over til at præge sølv med det endnu benyttede mærke, de tre tårne – Københavns gamle byvåben.

Hvert lav havde sin bøsse, bl.a. til indsamling af bøderne. Den var ofte forsynet med flere låse, således at oldermanden og f.eks. to lavsbrødre

skulle være til stede med hver sin nøgle, når bøssen skulle åbnes. Forskellige indretninger, der skulle forhindre, at pengestykkerne kunne lirkes ud, var også monteret i flere bøsser. Enkelte er bevaret, men smukkeste er guldsmedenes lavsbøsse fra 1578 – det år, den blev taget i brug. Der har sikkert været andre bøsser i brug i lavets første 150 år, men hvordan de har set ud, ved vi ikke.

Når vi i dag går til *slagteren*, er det ikke butiksindehaveren, der slagter og parterer dyrene; han er som regel blot kød- og pålægshandler. Tilsyneladende var det lige sådan i middelalderens København. *Kødmangerne* forhand-

Det københavnske guldmedelavs bøsse, lavet af messing og med årstallet 1578. Den er således ikke fra middelalderen, men den har rimeligvis haft forgængere i samme udførelse, måske helt tilbage til lavets stiftelse i 1429. Foto NM.

lede kødet fra de dyr, som professionelle slagtere havde slagtet.

I 1443 bestemte Christoffer af

Bayern, at de borgere, der om efteråret solgte kød i Dragør, fik eneret på at forhandle kød, når de var »... kødmangere i kødmangerboder«. Samtidig blev det fastsat, at der kun måtte være 25 sådanne boder i København.

Kødmangernes lavsskrå er – så vidt det kan skønnes – fra 1496. Den blander sig i medlemmernes privatliv og forlanger, at man skal have en »uberygtet dannekvinde« til hustru.

Som tidligere nævnt holdt kødmangerne til i det nuværende *Købmagergade*, hvis navn er opstået gennem forvanskning i tidens løb. Der skulle findes bestemte slagtergårde, og der måtte kun hænge kød i ét vindue i hver gård – tilsyneladende en konkurrencebestemmelse.

Selve slagtingen synes efterhånden at være overtaget af kødmangerne og er gået på omgang blandt lavsbrødrene, to og to.

Udstillingsvinduet synes at have været en vigtig ting. Betalte en kødmanger ikke sin leverandør, skulle oldermanden »lukke hans vindue«. I dag bruger vi vendingen: »Dreje nøglen om«. Og hvis man solgte kød fra et selvdødt dyr, mistede man simpelthen sit embede.

Det vi i dag kalder *byggefagene*: murere, tømrere, snedkere, glarmestre og malere, er kun sparsomt repræsen-

teret i de københavnske lavsskråer fra middelalderen. Sankt Andreas Gilde, som bestod af »tømmermændene« i København, fik deres skrå i 1515.

Selv om *vognmænd* vel næppe kan betragtes som håndværkere, havde de dog også deres eget lav og skrå fra 1478, indviet til apostlen Sankt Peter, og stadfæstet 1518. Også vognmændene skulle have fest, når et nyt medlem søgte optagelse. Den, der »vandt vognmandslav«, skulle sørge for fire fade saltmad, smør, ost og brød samt tre tønder øl. Hver fredag skulle oldermanden sende så mange vogne ud i de københavnske gader, som det var nødvendigt for »... at age møg af by«. Det var det, vi endnu kalder *dagrenovation*. Det blev forlangt, at »møget« skulle være skovlet sammen i store bunker.

Med hensyn til *natrenovationen* synes det også at have været vognmændenes arbejde at fjerne i hvert fald en del af byens latrin. Skråen bestemte nemlig, at vognmændene skal have tætte vogne med »gavle«, d.v.s. bagfjæle. Og de skulle have lygte både for og bag, formentlig for at advare forbi-passerende. Endelig var det anført, at indholdet ikke måtte spildes, før vognen var fremme ved aflæsningsstedet.

Næringslivet i København var nok præget af de mange håndværkere, men

handelen var dog baggrunden for, at byen kunne trives og udvikles.

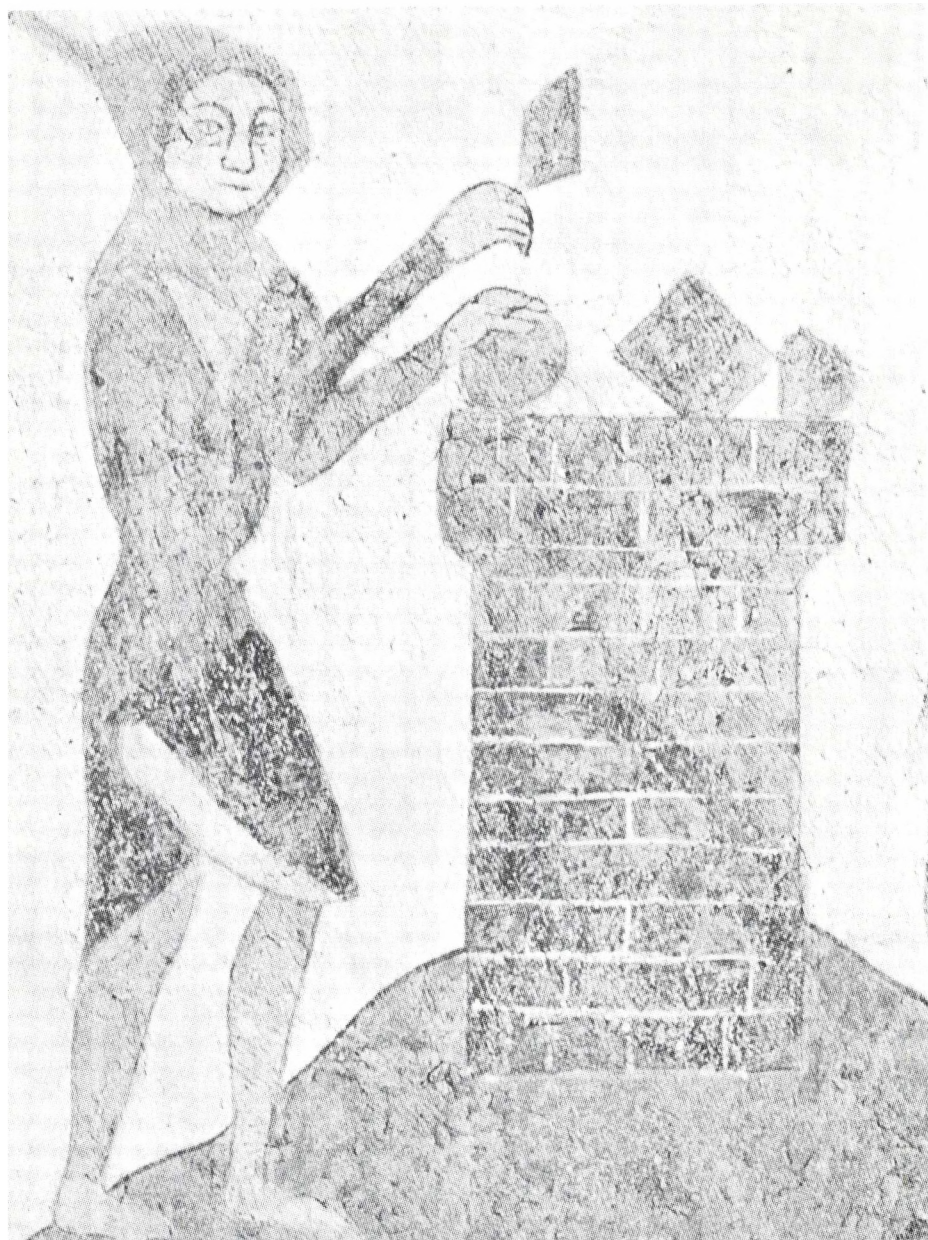
I byens første år var handelen næsten udelukkende på de fremmede købmænds hænder. Disse »gæster«, som de kaldtes i stadsretterne, ankom én gang om året i sildefangstens tid, op slog deres midlertidige boliger ved stranden og købslog med fiskerne og byens borgere.

Enkelte købmænd blev dog boende hele året; det var de såkaldte *liggere*, og de lejede sig formentlig ind hos stadens borgere. De dannede også deres eget gilde, *Det tyske Kompagni*, og opførte en ejendom midt i byen. Gaden, hvor bygningen lå, blev kaldt *Tyskmandegade* – det nuværende Vimmelskaftet. Rimeligvis har der været opført pakhuse på den del af ejendommens grund, som lå nærmest ved stranden og dermed anløbsbroerne i havnen.

Da Christiern I forbød fremmede købmænd at overvintre, var der kun den mulighed tilbage at tage borgerret i København og nedsætte sig som selvstændige købmænd i staden. De blev med andre ord regulære københavnere på lige fod med byens øvrige borgere.

Handelsmænd blandt byens egne borgere har naturligvis virket, så længe København har været til. Formentlig i begyndelsen som gadehand-

Til venstre en murer i arbejde, iført opkiltret kjortel og strudhætte. Murskeem svarer til den, der bruges i nutiden. Bygværket ligner en skorsten, men skal forestille Babelstårnet. Kalkmaleri fra ca. 1400 i Tirsted Kirke på Lolland.

For oven en tømrer, som er ved at gennemskære en kævle. Hans makker, som skulle stå oven på kævlen og trække med på saven, er forsvundet. Kalkmaleri fra ca. 1375 i Kirkerup Kirke, Nordsjælland. Foto NM.

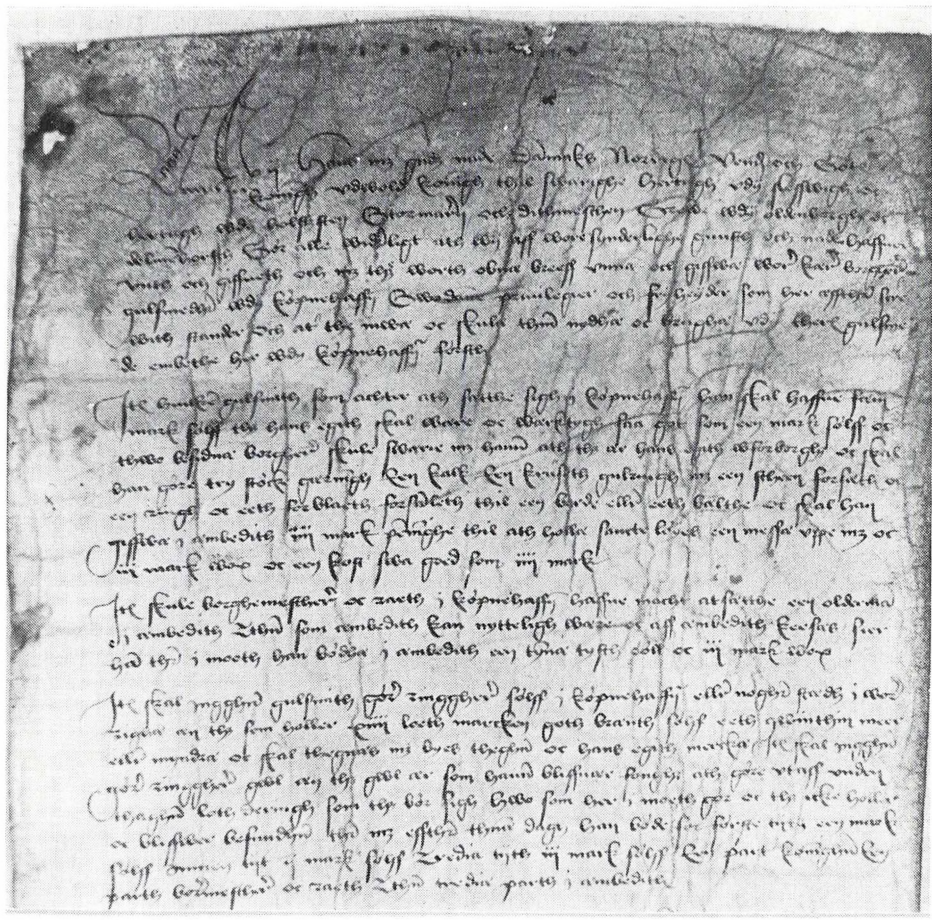
lere, senere med en bod – altså almindelig butik- eller detailhandel. Alle-rede i Jacob Erlandsens stadsret fra 1254 beskyttes de handlende f.eks. gennem en bestemmelse om, at ingen borger kan tvinges til at give kredit på sine varer.

Stærkt forenklet kan det udtrykkes således, at man ønskede, at de fremmede købmænd kun skulle drive *en-gros*-handel og holde sig fra *detail-*

handelen, som skulle forbeholdes stadens egne borgere.

Af skræddernes lav fra 1275, »Hel-lig Trefoldigheds Gilde«, blev der ud-skilt et særligt lav for *købmænd* – må-ske oprindeligt klædehandlere – un-der navnet *Det danske Kompagni*. Det nævnes også i Kristoffer af Bayerns Stadsret fra 1443. Under Christiern I blev i 1475 *Det tyske Kompagni* ophævet, og medlemmerne

Udsnit af guldsmedenes lavsskrå. Kong Hans' privilegium af 27. oktober 1496.

Den sirligt prentede skrift er meget vanskelig at tyde. Hertil kommer den sprobrug, der er næsten 500 år gammel. I det nederste afsnit på denne side står der, at »... ingen guldsmed skal fremstille ringere

sølv i København eller noget andet sted i vort rige end det, marken holder . . . og det skal stemples med byens tegn og hans eget mærke». Så langt tilbage går begrebet »retårnet sølv«.

Foto Københavns Stadsarkiv.

Gods ting, og alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
Ligværdige, alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
og blyffue konger, alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
sige omme, alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
partis blyffue konger, alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er

Itte skal alle mandige ting, og alle blyffue konger, alle de ting som er
og grund blyffue konger, alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
malme, og alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
og alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
denne grund alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er

Itte skal alle mandige ting, og alle blyffue konger, alle de ting som er
sige omme, alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
partis blyffue konger, alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
sige omme, alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
partis blyffue konger, alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er

Itte komme nogle grund blyffue konger, alle de ting som er
og alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
guldme, alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er

Itte er skal alle mandige ting, og alle blyffue konger, alle de ting som er
og alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er

Itte komme nogle grund blyffue konger, alle de ting som er
og alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er

Itte er skal alle mandige ting, og alle blyffue konger, alle de ting som er
og alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er

Itte skal alle mandige ting, og alle blyffue konger, alle de ting som er
og alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er
alle de ting som er som grund blyffue konger, alle de ting som er

kunne herefter lade sig optage i Det danske Kompagni, hvad der ikke vakte udelt glæde.

Det danske Kompagni opførte sit gildeshus i *Ladbrostræde*, hvis navn nu er forvansket til *Læderstræde*. I den anledning fik den strækning af gaden, hvor huset lå, navneforandring til *Kompagnistræde*. Det må have været en ret stor bygning, for vi véd, at lokalerne blev benyttet af andre borgere til møder og fester.

Fugleskydning dukkede op som en idræt allerede i 1300-tallet. Det danske Kompagni må have optaget denne skik og arrangeret fugleskydninger. Denne del af aktiviteterne har holdt liv i kompagniet i mere end 500 år op til nutiden, for endnu eksisterer det under navnet *Det kongelige københavnske Skydeselskab og danske Broderskab*.

Reglerne for lavsbrødrenes adfærd under sammenkomster var forbløffende ens. Der skrives om bøder, der skulle betales, hvis man spildte øl, kastede op el. lign.; bestemmelser, der vidner om, at man har undt sig selv rigelige mængder af mad og drikke.

Den typiske lavsskrå indeholdt naturligvis også et socialt element, f.eks. om lavsbrødrers »ligbegængelse«, om at man skulle våge hos den afdøde, del-

tage i begravelsen og hjælpe hans enke og børn.

Til slut en smagsprøve fra det skriftsprog, man brugte for 4-500 år siden. Desværre var båndoptageren ikke opfundet dengang, og vi kan kun gætte på, hvordan udtalen har lydt.

Eksemplet er taget fra vognmændenes lavsskrå fra 1478, i den udformning, hvori den blev stadfæstet den 5. november 1518. De valgte afsnit vedrører brødrenes opførsel i lavshuset.

-
15. *Hvo som falder i laugshuus aff druckenskab, bøde 1 grot for hver tid.*
  16. *Spiller nogen øll i laugshuus, at mand kand icke døllie med foed eller hånd, bøde 1 grot. Slaaer nogen begere eller staabe eller skaaler sønder i laugshuus eller gaard, bøde den dobbelt igien.*
  17. *Huilcken mands bud, som ganger efter hans hosbonde i laugshuus och fortørner hand nogen af laugs sødsken med u-qvems ord eller gjør der trang eller fortred, hans hosbonde skall bøde 4 grot till laugget, kongens och byens ret u-forsømmet, om hand falder der udi.*
  18. *Hvo som dobler i laugshuus, både 2 grot for hver tid till laugget.*
-

Det er sikkert vanskeligt for mange at forstå sådanne tekster. Måske nogle enkelte tilføjelser kan gøre det lidt lettere.

Det må være gået hårdt til, når der var fest i lavshuset. Øllet har flydt hen ad bordene og på gulvet. Er der spildt så meget øl, at en *hånd* ikke kan dække det – det må være på bordet – eller en *fod* – det må være på gulvet – skal der betales én *grot*, en af middelalderens møntenheder.

Man kan se for sig, hvordan de øvrige brødre falder over den, der har spildt noget øl, og kaster sig ud i en øredøvende diskussion om ølsjattens størrelse!

Man drak af *bæger*, *stob* og *skål*. De var oftest af ler, og jordfund fortæller os, at de tit blev knust. Hvis det skete i lavshuset eller i husets gård, skulle de ødelagte genstande erstattes med to gange deres værdi.

Den næste bestemmelse handler om

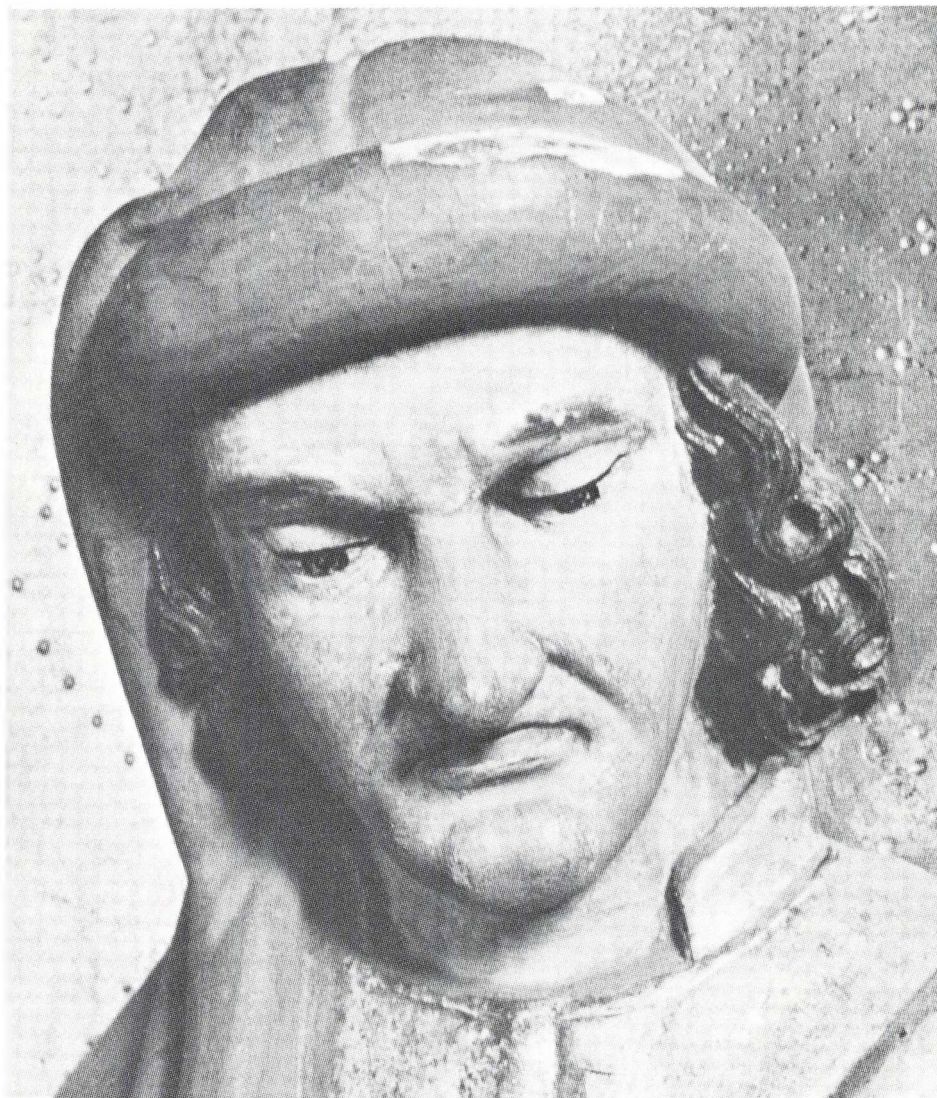
en tjener eller en karl, som »går efter sin husbond«. Om der tænkes på, at han blot er ledsager, eller han f.eks. bliver sendt hen efter sin husbond af dennes kone, vides ikke. Men hvis »budet« laver ballade i lavshuset, for at udtrykke det i nutidens sprog, skal husbonden bøde hele fire *grot*!

Spilles der hasard – eventuelt terningsspil – skal der også betales bøde, to *grot* fra hver. Spilledjævelen har nok haft tag i godtfolk også i middelalderen!

Selv om mange erhvervsgrøner har været omtalt, var der naturligvis mange flere. Ikke alle var organiseret i lav. Måske har der været for få udøvere, eller de har ikke kunnet blive enige om vedtægterne.

De navne, der nævnes i det følgende kapitel, giver et supplerende indtryk af, hvad københavnernes var beskæftiget med i det daglige liv.

Der findes ingen portrætter af almindelige københavnere i middelalderen. Blandt træskærerarbejder støder man nu og da på levende ansigter, som man kan forestille

sig at kunne have set i København. Således f.eks. Bernt Notkes fremstilling på Århus Domkirkes altertavle af apostlen Mattæus. Foto NM.

Per Brolægger og Jens Sværdfejer

Hvad hed københavnernes?

Når man i vore dage blader i en vejviser eller en telefonbog, lægger man mærke til, at de fleste efternavne er dannet af et fornavn med stavelsen »-sen« bagefter, altså: Søn af Niels = Nielsøn = *Nielsen*, søn af Peder = Pederssøn = *Pedersen* o.s.v. Andre navne er dannet af et by- eller egnsnavn, f.eks. *Ringsted* eller *Nygaard*. Endelig er der de navne, der viser hen til et fag som f.eks. *Skytte* eller *Fisker*. Fælles for nutidens efternavne er, at de går uændret videre til børnene.

Også i middelalderen opkaldte man folk efter deres hjemegn eller -by. Vi møder Jens *Jyde*, Mathis *Mønbo*, Per *Køge*, Jens *Brønshøj* og Lars *Nestved*.

I bysamfund, hvor der var mange håndværkere og folk med andre bestillinger, brugte man dog i overvejende grad *beskæftigelsen* som efternavn.

Omkring 1510 lavede man i København en opgørelse over de mænd, der var våbenføre, d.v.s. kunne indkaldes til byens forsvar, når det blev nødvendigt.

Listen tæller mange hundrede nav-

ne, og den giver et glimrende indblik i, hvad de enkelte borgere bestilte. Lad os se lidt nærmere på den. Af egentlige håndværksfag, som vi kender dem i dag, var der Torsten *Skrædder*, Oluf *Bager*, Per *Brolægger*, Didrik *Snedker*, Mikkell *Skomager*, Jeppe *Glarmester*, Hans *Murer*, Hemming *Tømmermand*, Bertel *Smed* og Jacob *Maler*.

Fra de »nye« fag optræder Mathis *Bogtrykker* og Simon *Bogbinder*. Hvad Jens *Sadelmager* og Lydeke *Buntmager* bestilte, er ligetil, men inden for læderfaget virkede også Mogens *Remsnider* og Frans *Pungmager*, to erhverv, vi ikke kender i vore dage.

Fra en af Holbergs komedier véd vi, hvad en *kandestøber* er. I middelalderens København finder vi Per *Bægermager*, Hans *Grydestøber* og Oluf *Kedelsmed*. *Skrædderens* tøj blev forsynet med påsyede perler af Tønnes *Perlestikker*, og hovedbeklædningen sørgede Damian *Hattemager* for. Anders *Pantoffelmager* lavede tøfler, og skulle man til barberen, opsøgte man Bartolomæus *Bartskærer*.

På Nationalmuseet findes en altertavle fra Rodsted Kirke i Himmerland. Man ser den hellige familie som en gruppe almindelige borgere fra middelalderen. Foto NM.

Våbensmeden sendte halvfærdige sværd til Jens *Sværdfejer*, som satte skæftet på og polerede klingen op. En ny rustning blev leveret af Hans *Harniskmager*. Betegnelsen *Plattenslager* blev også brugt om den samme håndværker. I vore dage bruges udtrykket

om en person, der lever af at udnytte andre menneskers godtroenhed.

Claus *Naal* og Jørgen *Saksen* kan have været skræddere. De har måske været kunder hos Mikkel *Naalemager*. *Laurens Guldsmed* og Hans *Glasmager* hørte nok til de »fornemmere« håndværk. Poul *Vanddrager*, Markert *Vognmand* og Kristian *Pramkarl* må have hørt til transporterhvervene. Baltzer *Billedsnider* må have været kunst-

ner; Hans *Trompeter* og Henrik *Trommeslager* sørgede for musikken.

Lasse *Slagter* og Mikkel *Kødmanger* sørgede for en del af føden, mens Tor-
kel *Brygger* og Arild *Vintapper* skaf-
fede drikkevarerne.

Tilberedelse af fødevarer krævede
også sine specialister. Bodil *Bradryg-
ger* røgede kød, Mikkel *Aalekarl* fan-
gede ål, Niels *Fleckesyl* leverede flæk-
kede sild, Luce *Kaalkone* solgte grøn-
sager, og Hans *Kirnelmelk* handlede ri-
meligvis med mælkeprodukter.

Restaurationsbranchen var repræ-
senteret ved Tille *Kok*, Didrik *Kroo-
karl* og Knud *Kældersvend*, til dels
måske også af Willem *Apoteker*.

Herman *Fisker* og Claus *Skipper*
vidner om, at København er en havne-
by, men hvad Albrekt *Kræmmer* har
handlet med, fortæller historien ikke
noget om. Derimod er mange af bor-
gerne sikkert på et vist tidspunkt ble-
vet betjent af Jeppe *Graver* eller Tidike
Dødgraver.

Politiet var repræsenteret af Jakob
Bysvend og Thord *Vægter*, og til sta-
dens forsvar virkede Hans *Blideme-
ster*, som betjente – eller måske endda
konstruerede – datidens artilleri, *bli-
derne* på voldene. Øvrigheden som så-
dan kunne man møde i skikkelse af
Laurens *Byfoged*, Mathis *Tolder* og
Niels *Skriver*.

En hel del navne hentyder hverken
til hjemstedet eller erhvervet, men er
nok så personlige og særprægede: Pe-
der *Kællingøre*, Andreas *Guldpen-
ning*, Niels *Langben*, Jonas *Grumme-
karl*, Jens *Kniveløs*, Niels *Drukken*,
Jonas *Liden*, Andreas *Stærke*, Bo
Klage, Esben *Danser*, Per *Springer*,
Anders *Rødnakke*, Claus *Ræv* og
Hans *Pandekage*. Vi véd ikke, hvor-
dan disse tilnavne er opstået, men de
fleste af dem kan sætte fantasien i
sving!

Alle disse navne gik ikke uden vi-
dere over på børnene. Hvis de fortsatte
håndteringen, overtog de som regel
også betegnelsen. Omvendt kunne be-
tegnelsen blive hængende som navn,
selv om man ikke længere havde det
pågældende erhverv. Hverken Hans
eller Ambrosius *Bogbinder* beskæfti-
gede sig, så vidt vides, med at indbinde
bøger.

Hvor mange mennesker der boede i
København, da Absalon havde opført
sin borg, ved vi intet om. Vi kan gætte
på 500 eller 1000 indbyggere, men det
er og bliver gætteværk.

Går vi frem til roskildebispens jor-
debog fra 1370'erne, er der opnoteret
577 grunde inden for stadens volde.
Jordebogen fortæller imidlertid ikke,
hvor mange af disse grunde der var

Et barn, der slikker et kogekar rent med en ske, giver et nærbillede fra middelalderen i en situation, der er tidløs. Træskærerarbejde fra Vöörå Kirke i Finland.

bebygget – og slet ikke, hvor mange mennesker der boede i husene. Med en betydelig usikkerhed tør man antage, at 500 af grundene var bebygget.

Man må formode, at der i hvert hus har boet mindst én person, vel ofte en familie på tre-fire personer eller flere, afhængigt af børneantallet. Indbyggerantallet kan således have været på omkring 2000 på den tid. Hertil må så regnes præsterne ved Vor Frue og byens øvrige kirker, ordensbrødrene og -søstrene i klostrene, fremmede købmænd og de fattige eller andre, som ikke havde nogen bolig. Mere end 3000 sjæle har der næppe levet i København i slutningen af 1300-tallet.

I årene omkring 1510 kan opregningen af våbenføre borgere give et fingerpeg, og man tør måske antage, at befolkningen i disse mellemliggende år var steget til knap 10.000 indbyggere, og dermed var København Danmarks største by.

Byens styre

Borgernes pligter og rettigheder

Fra Absalons tid tilhørte København biskoppen i Roskilde, og borgerne kunne ikke bestemme ret meget selv. Biskoppen havde sin foged i København til at styre byen. Fogeden boede på Østergård, og blandt hans opgaver var at føre tilsyn med de store silde-markeder og opkræve biskoppens afgifter. I 1254 blev der nedskrevet en række bestemmelser om borgernes pligter og rettigheder. Efter den daværende biskop blev lovreglerne kaldt *Jacob Erlandssøns Stadsret*. Det var et særsyn i Danmark, at det var en biskop, som gav stadsretten. I alle andre byer – bortset fra Ribe – blev den givet af kongen.

Jacob Erlandssøns Stadsret er skrevet på latin og kaldes »Love om forholdet mellem roskildebispen og Københavns borgere«. Den indledes i en meget højtidelig stil: »Hvis enhver afsagde dom i sin egen sag efter sin egen vilje, ville den tøjlesløse begærlighed ... omstyrte retfærdigheden og aldeles opsluge andres ret«.

Allerede i den første bestemmelse

nævnes *bøder*. Først skulle biskoppen have halvdelen; den anden halvdel skulle deles lige mellem biskoppen og staden. På den måde fik biskoppen $\frac{3}{4}$ af bøden. Den del af bøden, som tilfaldt byen, skulle anvendes til stadens gavn, nemlig til forbedring af befæstningens grave, planker og broer.

I næste bestemmelse pålægges det borgerne at stille et skib med mandskab til rådighed, hver gang bispen ønskede at rejse til Skåne og tilbage igen.

Naturligvis skulle borgerne også betale skat. Den tredje bestemmelse viser, at opfindsomheden med hensyn til beskatningsformer ikke var mindre i middelalderen end i vore dage.

Først skulle alle borgere betale *mid-sommergæld*. Det var en afgift af hver arne, d.v.s. af hver husstand. Betegnelsen kommer af, at den skulle betales Sankt Hansdag.

Solgte man øl fra boder, skulle der betales *ølgæld* to gange om året. *Jord-skyld* skulle betales af alle, der boede på »biskoppens grunde«. Der skulle

Unter die jenen hat man sich nicht ...

Jacob Erlandssøns stadsret fra 1254 opbevares som et klenodie i Københavns Stadsarkiv. Bispens vokssegl er velbevaret i betragtning af sin ærværdige alder på over 700 år. Man ser biskoppen med højre hånd løftet til velsignelse; bispestaven ses i venstre hånd. Foto Københavns Stadsarkiv.

betales *sildepenge* til bispen af vinterfiskeriet, og endelig skulle der betales en særlig afgift, *tyvestød*. Det kostede nemlig penge at holde en tyv fængslet, indtil han kunne komme for retten på næste tingdag.

Til opretholdelse af ro og orden var det påbudt enhver borger at ile til hjælp, hvis en medborger lider over-

last eller forurettes. Den som ikke ville yde sådan hjælp, blev straffet med at miste sin *hovedlod*, d.v.s. alt, hvad han ejede.

Stadens befæstning skulle naturligvis holdes i orden. I fredstid kunne man forestille sig, at borgerne ikke tog det så tungt, og det gik naturligvis ikke. Hvis gravene blev forringet eller plankerne væltet på grund af »... forseelse eller vanrøgt ...« skulle den skyldige inden tre dage udbedre skaderne. Var der en truende krigsfare på det tidspunkt, skulle reparationen ske samme dag, og hvis det ikke skete, kunne det offentlige ordne det og gøre sig betalt i den skyldiges ejendom. Bagefter kunne man så idømme ham en bøde, afpasset efter skadens omfang.

Stadsretten fra 1254 har en interessant bestemmelse, der viser, at biskoppen, byens herre, ikke ønskede adelsfolk blandt borgerne. Det blev nemlig bestemt, at ingen måtte afhænde sin faste ejendom – jord eller hus – til nogen fyrste eller ridder, medmindre biskoppen havde givet sin tilladelse.

Begrebet *ekspropriation* – tvungen afståelse af privat ejendom til fordel for almenvellet – kendte man også dengang. En grundejer i staden måtte ikke på nogen måde hindre stadens fælles gavn, nemlig at gader og grave

lægges, hvor det skønnes gavnligt, når der tilbydes en passende erstatning.

I 1294 fik København en ny stadsret under biskop *Johannes Krag*. Den var noget friere, og der var flere rettigheder for borgerne. F.eks. tilfaldt en større del af bøderne staden.

Men på ét punkt var den strengere. Allerede i sin første bestemmelse forbød den, som tidligere nævnt, foreninger, broderskaber og gilder. Overtrådte borgerne dette forbud, skulle der bødes 40 mark. Kunne bøden ikke betales, ville man blive jaget ud af byen »... med vanære ...« og måtte ikke vende tilbage. Og den, der gav sådanne personer husly, ville også blive idømt en bøde.

Biskoppen ønskede stadig kun almindelige borgere i byen, så den københavnerinde, der giftede sig med en »herræman« skulle forlade byen. Sine ejendele måtte hun sælge eller efterlade til sine arvinger, hvis de var borgere i staden.

Det må have været følt som et utåleligt indgreb i den borgerlige frihed, når – som tidligere omtalt – ingen, der holdt bryllup, måtte dække op til mere end 30 gæster. På latin står der »scutella«; i dag ville man bruge ordet *kuvert*. Der måtte heller ikke serveres mere end fem retter mad, og der skulle betales afgift af hver kuvert.

I øvrigt gentages en lang række af de pligter og rettigheder, som var gældende i den foregående stadsret.

Striden om ejendomsretten til København giver sig også til kende i stadsretten. Bl.a. hedder det, at den, som havde medvirket til, at biskoppens borg blev indtaget, brændt eller ødelagt, ville fortabe alt, hvad han ejede, til biskoppen – og blive sat i »evigt fængsel«.

Der var også fastsat en lang række bødestraffe for legemsbeskadigelser. Der skulle betales bøde af »... den, der afhugger en andens ben eller hånd eller river hans øjne ud, giver en anden en lussing, trækker ham i håret, tager ham i næsen eller ørerne på en hånlig måde, river ham i kinderne ... eller skubber ham ud i pløret«. Det var et typisk træk for tidligere tiders lovgivning at nævne *eksempler*.

Allerede dengang var det en alvorlig sag for de handlende at snyde kunderne. Man straffede den, der brugte urigtige mål eller falske vægte.

Også i Johannes Krags stadsret var der strenge straffe for at »... bryde stadens planker ...«. Det kunne f.eks. forekomme, hvis man ikke havde lyst til at benytte den nærmeste byport, men kravlede under plankerne eller løsnede dem for at komme igennem.

Efter at Erik af Pommern havde

overtaget København fra Roskilde bispestol, udsendte kongen i 1422 et brev, der indeholdt privilegier for byens borgere – stadfæstede deres rettigheder.

Under Christoffer af Bayern fik København endnu en stadsret. Den indeholder væsentlige træk fra de to tidligere stadsretter. Et enkelt kapitel handler om byens egne anliggender og indledes med en »indfødsretsbestemmelse«. Ifølge den skulle man for at blive »bymand«, d.v.s. borger i København, bl.a. sværge kongen af Danmark »huldskab og troskab«.

Der fandtes stadig en regel om straf for den, der blev grebet med falsk *alen*, d.v.s. målestok, falsk *vægt* eller *skæppe*. Det sidstnævnte var et rummål på godt 17 liter.

Det sidste kapitel i stadsretten handler om forbrydelser eller »uskelligt levned«, som man sagde dengang. Der fandtes bl.a. en bestemmelse om, at den, der begik en forbrydelse og undslap, så han ikke kunne blive straffet, »... hans navn skal skrives og stå i *stadens bog*« – d.v.s. byens forhandlingsprotokol – »så længe til han har bødet for sin gerning«. – Blev han senere pågrebet, skulle han »... pines efter hvor stor eller lille hans forbrydelse er«.

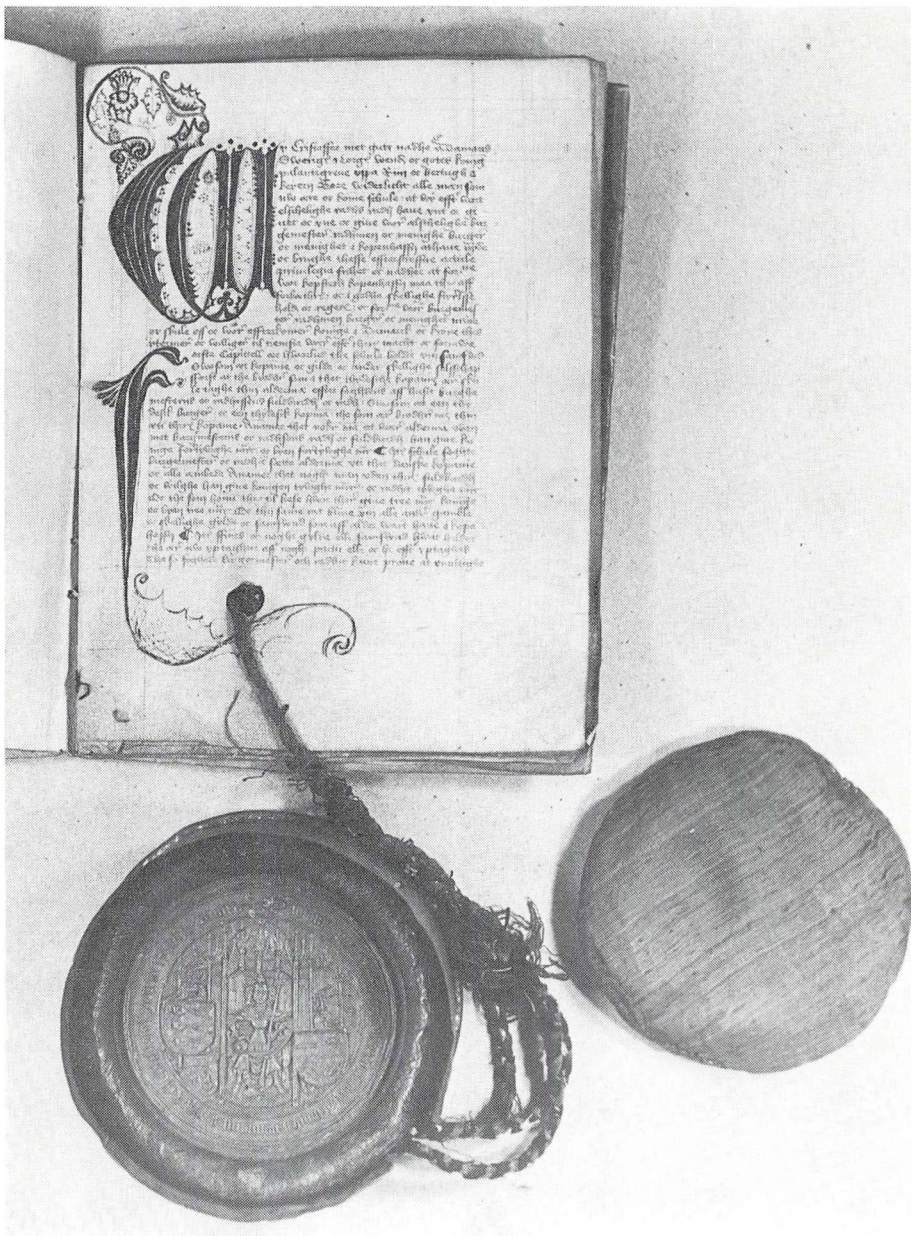
Stadsretten søgte også at dæmme op for spillelidenskab. Den, der blev

slået ihjel under spil, skulle begraves under galgen, og den, der dræbte en anden under spil, skulle »... give liv for liv«, d.v.s. henrettes.

Åbenbart skete det, at folk blev smidt i vandet som led i et slagsmål. Derfor skulle den, der skubbede en anden i vandet »... med vilje og vred hu«, betale en bøde. For voldtægt var straffen helt klar: Forbryderen skulle »... bøde sin hals«.

Utugt ville man ikke tolerere. En bestemmelse, der med nutidens øjne nok forekommer de fleste meget streng, fastslog, at de »... som ligger i hor i København, mand eller kvinde, og som efter at have lovet bod og bedring fortsætter deres skændige levned, lyses i madband«. Det var en slags fredløshed, som bestod i, at ingen måtte give mad til den eller de, der var lyst i madband. Hjælp det heller ikke, foreskriver stadsretten lakonisk: »... manden halsen af og kvinden sættes levende i jord ...«. Med andre ord blev manden halshugget mens kvinden »slap« med at blive levende begravet!

Man kunne fristes til at spørge, om borgerne slet ingen rettigheder havde. Naturligvis havde de det. De var frie borgere i deres by, kunne bosætte sig, drive handel og håndværk, bygge hus, gifte sig o.s.v. Reglerne var blot bygget således op, at de fortrinsvis næv-

Christoffer af Bayerns stadsret fra 1443 er et lille hæfte. W'et i indledningens »Wi Christoffer...« er et helt kunstværk og fylder næsten en kvart side. Det store laksegl opbevares i en rund blikæske, beskyttet af to små grønne silkepuder. Foto Københavns Stadsarkiv.

nede *indskrænkningerne* i disse rettigheder.

I de første hundrede år efter Absalons tid blev al myndighed, som tidligere nævnt, udøvet af biskoppens foged i København. Borgerne blev ikke spurgt om noget. Først i midten af 1200-tallet fik København et råd,

sammensat af borgere. Byrådet blev senere kaldt *magistraten*, en betegnelse, der bruges endnu i vore dage.

I 1400-tallet var der 12 rådmænd, hvoraf de to blev kaldt borgmestre. Senere blev magistraten udvidet til 4 borgmestre og 12 rådmænd, valgt af byens borgere og blandt byens borgere.

Desværre har vi ikke længere den forhandlingsprotokol, *stadens bog*, som skulle føres ved byrådets møder allerede fra Johannes Krags tid. Den gik formentlig til grunde ved Københavns brand i 1728.

Byskriveren førte referat over de forhandlinger, der foregik under møderne. Han må have haft en gejstlig uddannelse, for referaterne blev skrevet på latin. Først et stykke ind i 1400-tallet gik man over til dansk.

Bysvenden var en offentlig »stævningsmand«. Skulle en borger møde for bytinget – måske var han sigtet for en forbrydelse eller skulle afgive en vidneforklaring – fik han besøg af bysvenden, som bar en stav med biskoppens mærke.

Fra byens ældste tid blev *bytinget* holdt på Gammeltorv. Af hensyn til den størst mulige offentlighed foregik møderne under åben himmel; først i 1600-tallets midte rykkede man inden døre.

Dommer og domsmænd sidder på tingbænken og påhører en anklage. Man ser parternes ivrige og talende håndbevægelser. Olaus Magnus.

Selve tingpladsen var indhegnet med fire *tingstokke*. Fogeden, vidnerne og medlemmerne af magistraten sad på *tingbænkene*, og var det en straffesag, der skulle behandles, blev den sigtede anbragt på *tyvestenen*.

Til at håndhæve ro og orden havde man *vægterne*. De måtte beskyttes, og derfor havde stadsretterne fastsat høje bøder til dem, der slog en vægter. Også vægterne selv kunne dog blive straffet, hvis de uden grund gik løs på godtfolk.

Der skulle være ro i gaderne om natten, og vægterne skulle derfor følge de borgere hjem, de traf på deres vej. Boede de pågældende ikke noget sted, måtte de tilbringe natten under »byens bevogtning«. Byportene var naturligvis lukket og låst om natten, og særlige *portvægtere* holdt vagt.

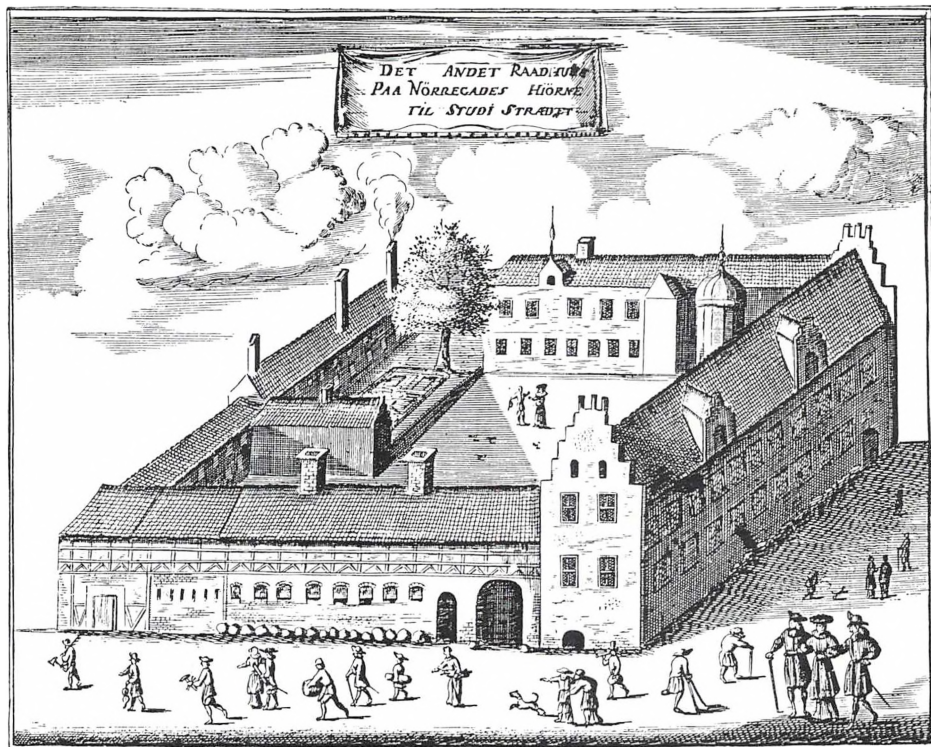
Københavns nuværende rådhus er byens sjette. Det ældste rådhus blev sandsynligvis opført i 1300-tallets begyndelse. Vi véd ikke med sikkerhed, hvor det lå, men man regner med, at det har ligget ved nuværende Skoubogade, muligvis således, at det havde facade ud mod Gammeltorv, som dengang var bredere end i vore dage.

Mens der intet synligt er tilbage fra Københavns middelalderlige rådhus, er der nogle få tilbage i byer uden for

København. Billedet viser det gamle rådhus i Næstved, opført ca. 1520 i gotisk stil. Vinduerne har dog oprindeligt været ganske små og spidsbuede. Foto NM.

Mere end hundrede år efter middelalderens slutning udgav Peder Hansen Resen sit værk »Atlas Danicus«, hvori bl.a. Københavns fire ældste rådhusse gengives. Billedet viser stadens andet rådhus, som i 1479 blev afløst af det tredje, der lå på det senere Nytorv. Bygningen rummede 1479–1537 Universitetets lokaler og har derefter, siden reformationen, været Københavns bispegård.

Måske på grund af pladsmangel byggede man et halvt hundrede år senere et nyt rådhus på hjørnet af Nørre-

gade og nuværende Studiestræde, som derfor dengang blev kaldt Rådhusstræde. Bygningen eksisterer delvis endnu; den skjuler sig under den nuværende bispegårds mure.

Byens tredje rådhus blev opført omkring 1479 på det område, hvor Nytorv er i dag, med facade til Gammeltorv. Det blev ombygget på Christian IV's tid i renæssancestil og brændte sammen med en stor del af København under den store brand i 1728.

Galgen og kagen

Forbrydelse og straf

Når man sammenligner middelalderens strafferet med nutidens, må det erkendes, at der er en stor forskel. I vore dage har man stort set kun tre strafarter, *bøde*, *hæfte* og *fængsel*, men i middelalderen havde man en fantasifuld række af straffe, ikke blot dødsstraffe, men navnlig pinefulde og raffinerede afstraffelser, hvor man dog slap med livet i behold.

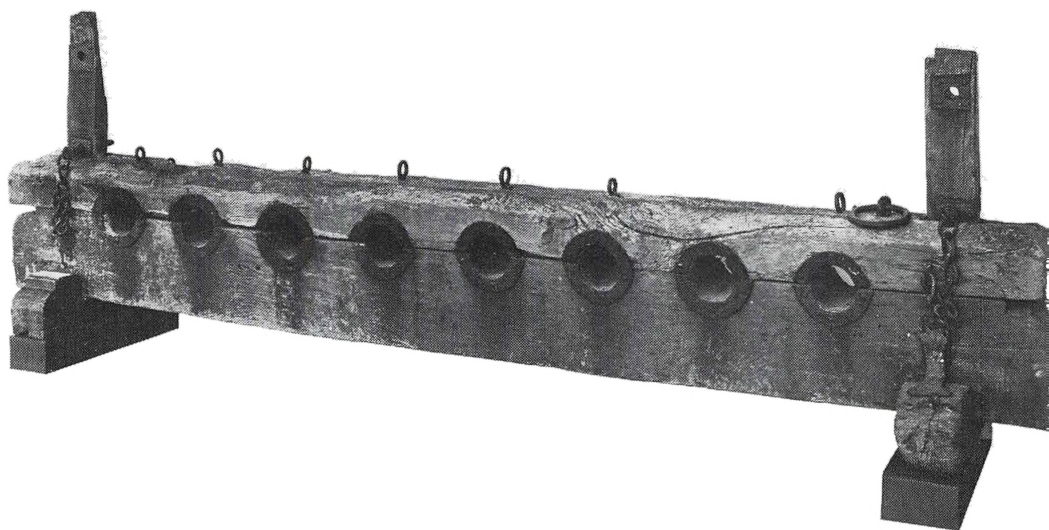
Hertil kom, at afstraffelserne foregik offentligt og nærmest blev betragtet som folkeforlystelser – jo frygteligere, des bedre. Man har utvivlsomt sigtet på straffens afskrækkende virkning. De, der brød samfundets love, vidste, hvad der ventede dem, hvis de blev pågrebet. Og det er netop forklaringen. Det var i virkeligheden ikke ret ofte, en forbryder blev fanget. Politikendte man ikke. Byfogedens og bysvendenes opgave omfattede i hvert fald ikke efterforskning. Fik man for en gangs skyld fat i en lovbrøder, skulle han – og alle andre – vide, at det var en alvorlig sag. Nu skulle der »statueres et eksempel«!

Bøder kendte man naturligvis. Der var fastsat beløb i tidens mønt, nøje afpasset efter forseelsens art. Undertiden gik det så vidt, at man tog den skyldiges *hovedlod*, d.v.s. alt hvad han eller hun ejede.

Fængselsstraffe hørte til sjældenhederne, men *fangehullet* blev dog anvendt som varetægtsarrest. Når en tyv blev grebet, blev han overgivet til byfogeden, der holdt ham i forvaring til næste tingdag. Omkostningerne ved denne varetægtsfængsling blev dækket af den tidligere omtalte skat, *tyvestød*.

Den hyppigst anvendte straf var nok at blive pisket offentligt. Det foregik ved »kagen på torvet«, d.v.s. på Gammeltorv i København. *Kagen* var en høj pæl, som var rammet ned i jorden. Synderen blev bundet fast til pælen og blev så »kagstrøget« af bøddele, d.v.s. pisket med ris. En handlende, der f.eks. havde brugt falsk pottemål – altså snydt sine kunder – blev dømt til at »slås på kagen«.

Når den dømte var kagstrøget, blev

han sat op på kagens øverste del, hvor der var en flade. Her kunne han så sidde et stykke tid højt til vejrs, til spot og spe for alle forbipasserende. Til sidst skulle han selv springe ned fra kagen, hvad der ofte kostede et brækket ben.

På kagen hang to svære kampesten, forbundet med en jernkæde. Denne indretning blev brugt, når den anklagede var blevet dømt til »at bære sten af by«, d.v.s. på forsmædelig vis jages bort fra København.

Kæden blev hængt om halsen på den dømte. Med den tunge og ydmygende byrde blev han eller hun af bøddelen og hans svende ført gennem gaderne

I middelalderen satte man også folk i gabestokken, hvor håndled og ankler blev låst fast. Her er Københavns gamle gabestok, som i sin tid stod på Gammeltorv med stadens syndere i klemme mellem sine ubarmhjertige kæber. Foto NM.

under musikledsagelse! Optoget lagde ruten forbi to af byens porte til den tredje, hvorfra synderen så blev jaget ud af staden.

Efter Christoffer af Bayerns stadsret fra 1443 ramte denne straf bl.a. »en ond kvinde, som ubekvemmelig taler om nogen dannemand eller dannekvinde«. En spinkel indledning til de senere så berygtede »hekseprocesser«.

Straffen for tyveri var i de fleste til-

fælde døden ved hængning. Følelsen af ejendomsret var så stærk, at et brud på den måtte straffes strengt.

Galgen stod uden for byen, ikke langt fra Vesterport. Den var opført på et firkantet fundament af kampesten og bestod af fire kraftige hjørnestolper, som bar de vandrette overliggere. Her hang de døde forbrydere og svajede for blæsten.

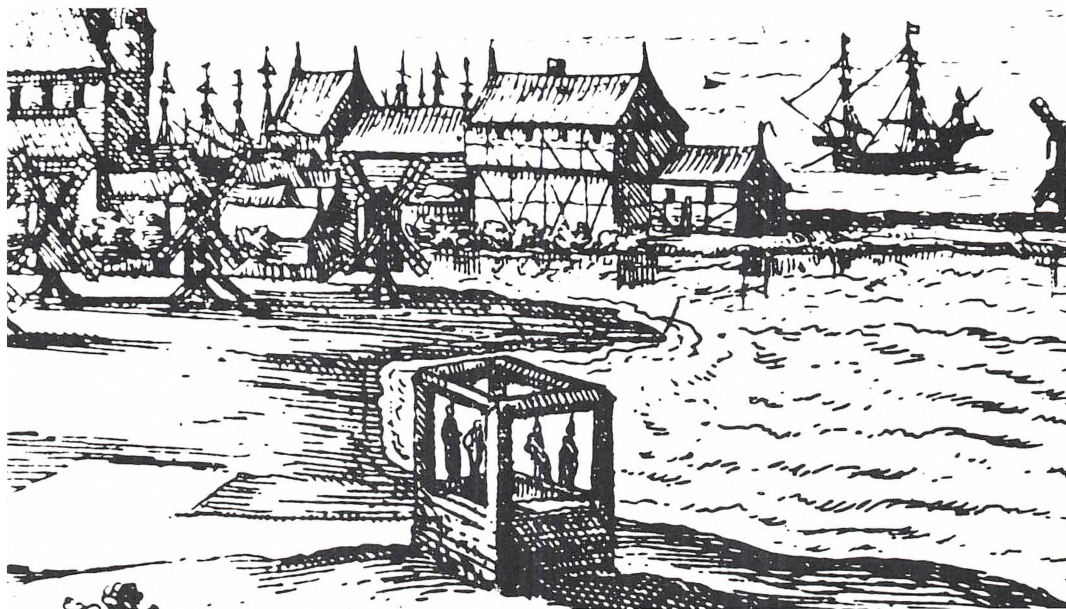
Hængning var imidlertid kun én blandt flere dødsstraffe og ansås for den mest vanærende. Det ville man ikke byde kvinder, så hvis en kvinde

Et udsnit af Braunius' stik fra 1587 viser stadens murede galge uden for Vesterport.

blev dømt for en forbrydelse, der normalt ville medføre hængning, blev hun i stedet for begravet levende. Det synes man åbenbart var mere humant!

Henrettelser skete også ved halshugning. Det foregik på *skafottet*, der som en friluftscene blev opstillet på byens mest centrale sted, torvet. Almindelige borgere lagde hovedet på blokken, hvorefter bøddelen løftede den svære økse højt op og drev den med al sin kraft gennem den dødsdømtes hals, så hovedet rullede hen over skafottets planker.

Var det en fornem person, der skulle halshugges, skulle den dømte lægge

Et dramatisk billede fra Tirsted Kirke på Lolland viser dels en hængt mand, dels en mand, som sidder i både gabestok og halsjern. Kalkmaleri fra ca. 1400 med motiv fra Esters Bog. Foto NM.

sig på knæ med rank ryg og hovedet oprejst. Bøddelen svang herefter sit store sværd vandret og skilte hovedet fra kroppen med et vældigt hug.

At blive brændt på bålet var endnu en henrettelsesform, som også trak et

Halshugning med sværd på stadens skafot. Billedet er fra middelalderens Frankrig, men den samme situation er oplevet talrige gange på Gammeltorv i København.

stort og interesseret publikum til. Efter reformationen blev denne henrettelsesmetode i større udstrækning anvendt overfor kvinder, der var blevet »udlagt« som *hekse*, d.v.s. beskyldt for at have voldt ondt for andre – »for-

gjort« dem, sagde man. Det var ikke vanskeligt at gennemføre retssagen med kvindens fulde tilståelse. Man pinte hende blot, indtil hun fortalte alt – og angav andre, som ofte også blev kastet på bålet.

Den lutheranske biskop Peder Palladius skal da også advarende have sagt under en prædiken: »Kvinde – vær din mund, at du ikke får en sviende hale!«

Bøddelen var en kendt og frygtet skikkelse i byen. Traditionelt forestiller man sig ham iført en ildrød, tæt-sluttende dragt med en hætte, som skjuler, at hans ører er skåret af.

Mestermannen, som han også blev kaldt, var på samme tid en kontraktligt ansat embedsmand og en »uærlig« mand, foragtet af borgerne. Måske en voldsforbryder, som var blevet fritaget for straf, hvis han ville påtage sig bøddelembedet.

For byen var han uundværlig, og taksterne måtte jævnlige forhøjes, hvis han var dygtig til sin makabre bestilling. Der var meget nøje specificerede honorarer for at klynge i galgen, hals-hugge med økse eller sværd, radbrække, partere og lægge på hjul og stejle, afhugge en hånd, afskære ører, udrive en tunge, drukne i sæk, begrave levende, brændemærke og give tortur.

Bøddelen var isoleret fra de øvrige

Bøddel i sin tætsluttende dragt med lavthængende bælte til redskaberne. Forken, han står med, er et »specialværktøj«, som blev benyttet ved menneskebrændinger. Kalkmaleri fra ca. 1400 i Stillinge Kirke, Sydsjælland. Foto NM.

borgere og henvist til omgang med sine egne, først og fremmest sine håndlangere, *rakkeren* og *natmanden*. De begravede de henrettede forbrydere

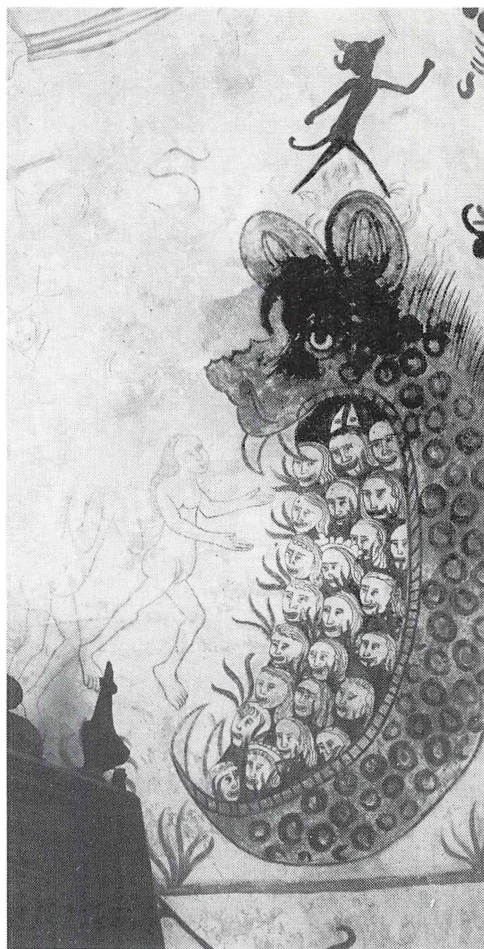

re, slæbte ådsler bort og kulede dem ned i jorden, flåede huden af kreaturer, indfangede og aflivede herreløse hunde og fjernede de værste skarn-dynger fra gaderne.

Man kan vel næppe sige, at mennesker dengang var mere »onde« end i dag. At afstraffelser blev betragtet halvvejs som en folkeforlystelse, må nærmest anses som tegn på en afstumpethed, som naturligvis også findes i vore dage.

Af en eller anden grund er den menneskelige fantasi mere levende, når den skal forestille sig noget ondt, end når det drejer sig om det gode. Det kan man se på middelalderens kalkmalerier, hvor begreberne *himmel*, *skærsild* og *helvede* ofte skildres.

De himmelske lyksaligheder er sjældent gengivet; til gengæld er pinslerne i skærsilden og navnlig i helvede udpenslet i al deres gru med en livlig fantasi. Man ser her et væld af detaljer, som ikke overlader meget til beskuerens fantasi. Man ville vise datidens kirkegængere, hvad synden kunne føre til! Og mange af de afstraffelser, man ser på kalkmalerierne, er hentet fra strafferetten i middelalderen.

Synderne vrider sig i Helvedes pinsler. Helvede er gengivet som det flammespyende gab af et fantasiuhyre med skarpe tænder. Kalkmaleri fra ca. 1450 i Tuse Kirke ved Holbæk. Foto NM.

Fra Byens Tårn til Køge Barfred

Stadens forsvar

København voksede op i ly af Absalons Borg. Det var nemlig en forudsætning for byens udvikling, at den i rimeligt omfang var beskyttet mod fjendtlige angreb.

Absalons Borg, som først og fremmest selv var en fæstning, var ikke tilstrækkeligt værn. En fjende kunne overfalde og ødelægge byen fra landsiden, før borgens soldater kunne komme borgerne til hjælp.

Ganske naturligt måtte der findes et værn i en halvcirkel om byen fra kyst til kyst. Muligvis eksisterede et sådant voldanlæg allerede før borgen blev opført, men på Absalons tid blev anlægget måske forbedret, så at det dannede en forholdsvis regelmæssig forsvarsring om byen med tre adgangssteder, Vesterport, Nørreport og Østerport.

Når man tænker på, at begrebet byplanlægning ikke var særlig kendt i 1100-tallets Danmark, er det imponerende, at området inden for ringen var afsat så rummeligt, at det kunne dække Københavns pladsbehov i næsten 400 år.

De skriftlige kilder fortæller om

»byens planker«. I stadsretterne var der, som nævnt, straf for at bryde dem eller kravle under dem. Man kan forestille sig et svært plankeværk, opsat på kronen af en 2-3 meter høj jordvold. Det kan enten have været en palisaderække eller en konstruktion, som bestod af svære stolper forbundet med vandrette planker, eventuelt skudt ned i lodrette noter på stolperne.

For at skaffe vand til gravene ændrede man ved hjælp af dæmninger forløbet af eksisterende åer og gravede en rende, der senere kom til at hedde *Ladegårdsåen*. Ad denne kanal blev vandet ledet ind til København.

Dette kunstige vandforsyningsanlæg har på én gang haft tre formål: at føre brugsvand ind til staden, at skaffe vand til drift af byens vandmøller og – som nævnt – lede vand ind til fæstningsgravene. Ved Vesterport blev vandet ledt ind under vold og mur gennem en hvælving, og her må der have været en »kam« tværs over voldgraven for at forhindre vandet i at løbe ud i stranden.

Lignende kamme, sikkert med slù-

ser, må have eksisteret på strækningen mellem voldgravens nordøstre hjørne og stranden. Undersøgelser har vist, at vandets højdeforskel her var op til en halv snes meter.

På nordsiden af nuværende Løngangsstræde blev i begyndelsen af vort århundrede fundet en række svære egepæle med 1,5-2 meters indbyrdes afstand. De har rimeligvis været omkring 2 meter høje og kan have været en rest af byens planke-befæstning.

Man kan forestille sig, at forsvarerne har stået på et bredt trin bag plankerne og herfra kunnet kaste med spyd og skyde med bue og pil. Muligvis har der med mellemrum været træ-tårne, og de ældste byporte har nok også været bygget af svære træplan-ker.

Hvornår plankebefæstningen blev afløst af en mur, véd vi ikke. Det synes, som om *Byens Tårn* – det tidligere omtalte »Kringelen« syd for Østerport – blev opført på et ret tidligt tidspunkt, omkring år 1300 eller måske endnu tidligere.

I 1496 blev der udarbejdet en ny jordebog over Københavns ejendomme. Heri nævnes såvel det store tårn »Kringelen« som et noget mindre, kaldet »Smørhætten«. Sidstnævnte er beliggende »... ud med samme muur ...«

Bymuren er sikkert blevet opført

etapevis over et længere åremål, således at der på samme tid har været både bymur og plankebefæstning.

Det ser ud til, at der først kom rigtig gang i opførelsen af bymuren efter år 1500. I en oversigt over byens regnskaber fra 1510 er det anført, at borgmester Hans Bogbinder gjorde rede for udgifterne til fæstningsanlæggene.

Pengene var gået til »... then byghningh oc fastheedt (fæstning) om

kryngh Køpnehaffuen by, hommeydher (forværker), Østhre porth och anderstedz om kryngh byen, hvor behoff giordes ...«, gengivet i datidens skrive-måde.

Hvor Teglgårdsstræde ligger i dag, gik vejen til byens teglgård, og en stor del af de mur- og tagsten, som skulle bruges til det store fæstningsbyggeri, blev sikkert leveret herfra.

I den periode blev byens tre porte

I bogen »Theatrum Urbium« af Braunius fra 1587 vises et prospekt af København, set fra vest. Billedet er ganske vist ikke fra middelalderen, men det er de middelalderlige mure og tårne, som staden er omgivet af. Vejen i forgrunden kan være Roskildevej, som efter at have passeret Sankt Jørgens Sø fører ind til Vesterport. Stikkets topografiske nøjagtighed er dog tvivlsom.

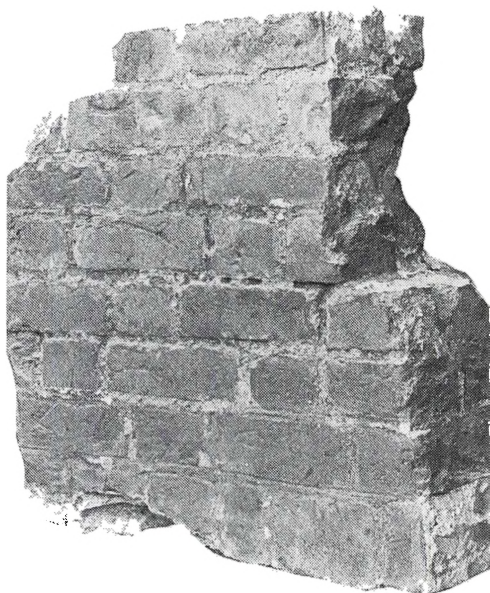
primaria qua se terra marique conspiciendam exhibet Anno Salutis M. D. LXXXVII.

opført som murede bygninger og broer. Ved Nørrevolds sløjfning i 1874 og senere ved udgravningen til bane-tunnelen i 1915 fandt man resterne af *Nørreports* anlæg. Det bestod af en indre port, som har ligget i selve voldmassivet, en muret bro over voldgraven og en ydre port, hvis gennemkørsel var vinkelret på den indre ports.

Ved befæstningens sydvestre hjørne blev der opført et hjørnetårn, hvis nederste del endnu er bevaret. Det kaldes *Jarmers Tårn*, fordi det var her, den vendiske fyrste i 1259 brød ind i København. Oprindeligt var tårnet kun halvrundt og havde den praktiske betydning, at man fra dets platform øverst oppe kunne holde udkik langs murens yderside og beskyde angribere herfra. Senere blev bygværket ændret til et cirkelrundt tårn, hvis højde og udseende vi ikke véd ret meget om.

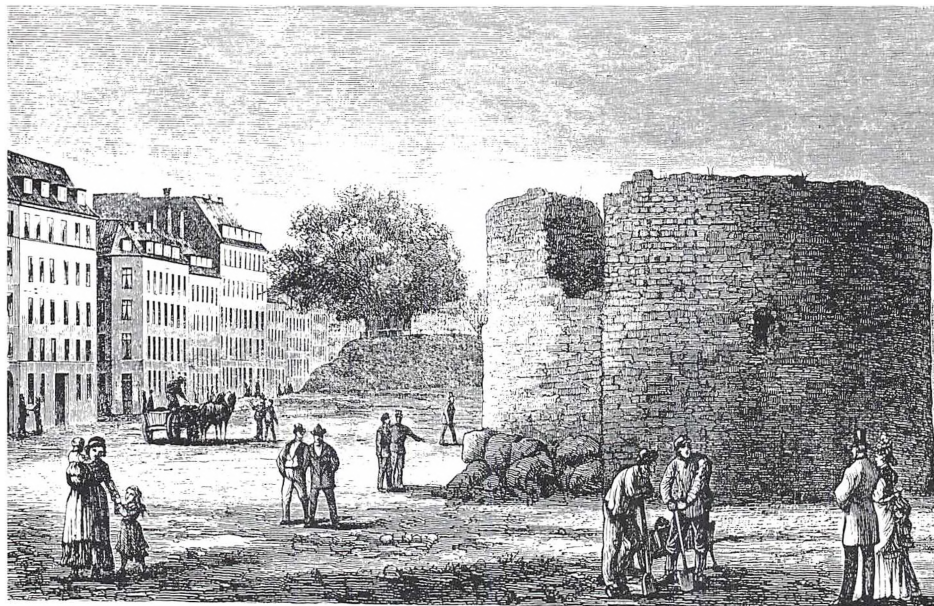
På kortet side 30 og 31 kan man følge voldlinien hele vejen rundt om København. I det sydøstlige hjørne, tæt ved Østergård, ses de tidligere omtalte to tårne, *Kringelen* og *Smørhætten*. Derefter *Østerport* og længere henne to tårne med kort mellemrum. Sydligst *Peder Kempes Tårn*, nordligst *Hans Claussøns Tårn*. De var opkaldt efter to af byens rådmænd omkring 1510, og man har fundet ruiner af dem i forbindelse med grundudgravninger.

Murstykke fra Hans Claussøns Tårn. Nationalmuseet. Foto forf.

Dernæst lå der en dæmning, der kan have ført gennem muren, som en særlig udfaldsvej, *Bjørnebroporten*, en teori, der alene bygger på udgravninger i området. Derfra fortsatte muren til *Nørreport*.

Mellem *Nørreport* og *Jarmers Tårn* lå to tårne, østligst *Løvetårnet* og midtvejs på strækningen *Hanetårnet*. Om *Løvetårnet* véd vi næsten intet, men *Hanetårnet* kom for dagens lys ved *Nørrevolds sløjfning*. Det var en imponerende og særdeles spændende ruin, bevaret i ca. 6 meters højde.

Da Nørrevold blev jævnet med jorden i 1870'erne, dukkede den imponerende ruïn af Hanetårnet frem. Man ser tydeligt sammenføijningen i murværket, hvor den halvrunde bastion blev udbygget til et rundt tårn. Træsnit i Ill. Tidende 1875-76.

Ydermuren var i mønstret tegl, og bomhullerne i den indvendige side viste, hvor gulvbjælkerne til etageadskillelsen havde siddet.

Desværre fandt 1870'ernes bystyre, at der ikke var nogen grund til at bevare tårnet, så det blev revet ned. En rundkreds af brosten, som findes tæt ved Ørstedsparkens gitter, viser, hvor tårnet lå. Også Jarmers Tårn skulle have været fjernet efter frilæggelsen.

Det lykkedes dog at redde selve tårnruinen, men de meget interessante og eneste bevarede rester af Københavns bymur blev revet ned.

Efter Jarmers Tårn svingede fæstningslinien sydover frem til *Vesterport*. Den lå udfor Vestergade, og dens fundamenter blev frilagt under udgravninger på Rådhuspladsen, først i 1865, da Vestervold blev sløjftet, senere i 1941 og 1944. Også Vesterport bestod af en indre og en ydre portbygning, forskudt i forhold til hinanden, så at man ikke kunne skyde gennem begge portåbninger på én gang. På den sidste strækning mellem Vesterport og kysten har der været et eller to tårne.

Fægtning med tohåndssværd. Olaus Magnus.

Navnet *Køge Barfred* omtales flere steder og har enten været et andet navn for Vesterport – her endte vejen fra Køge – eller et særskilt tårn. Muligvis er det identisk med et tårn, hvis fundamenter blev frilagt under en udgravning i den gamle ejendom Vartov's gård.

Ordet »barfred« er en forvanskning af det franske ord for fæstningstårn, »beffroi«. Fra tårnet kan der have været en god udsigt sydpå langs stranden i retning mod Køge. Deraf kan navnet være opstået.

De våben, der blev anvendt af såvel angribere som forsvarere, undergik en betydelig udvikling i perioden mellem 1100- og 1500-tallet.

Til nærkamp anvendte man *sværd*, *økser* og *spyd*, våben fra menneskehedens ældste tider, men naturligvis udviklet og forbedret. Spyddene var forsynet med hærdede stålspidser, ofte med tværhager, således at spydspidsen ikke gik helt gennem ofret. Det var så besværligt at hale den ud igen! *Hellebarden* var en kombination af et spyd og en økse.

Håndskydevåben var oprindeligt bue og pil. De blev senere udviklet til *armbrøsten* eller *lås-buen*, som den

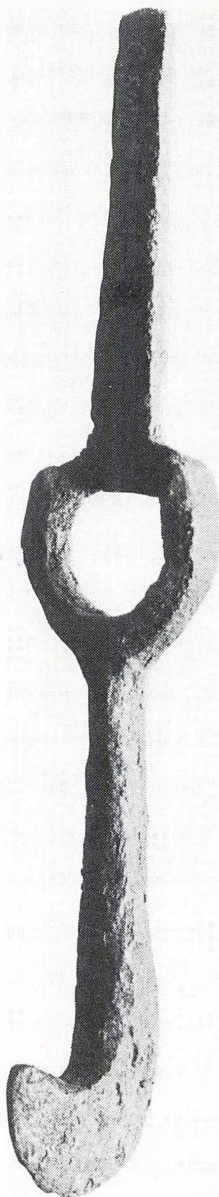

Hellebarder, monteret med et langt træskaft, var fodfolkets mest effektive våben mod rytteriet. På billedet ses tre modeller fra 1400-tallet. Foto NM.

Armbrostskytte i færd med at spænde skyderen. Han stikker en fod i bøjlen og strækker benet. En stor jernkrog i bæltet hjælper ham med at holde strengen. Kalkmaleri fra ca. 1450 i Asmindrup Kirke ved Holbæk. Foto NM.

også blev kaldt. Buen var så kraftig, at den svære streng måtte spændes med en hjælpeanordning og fastholdes af

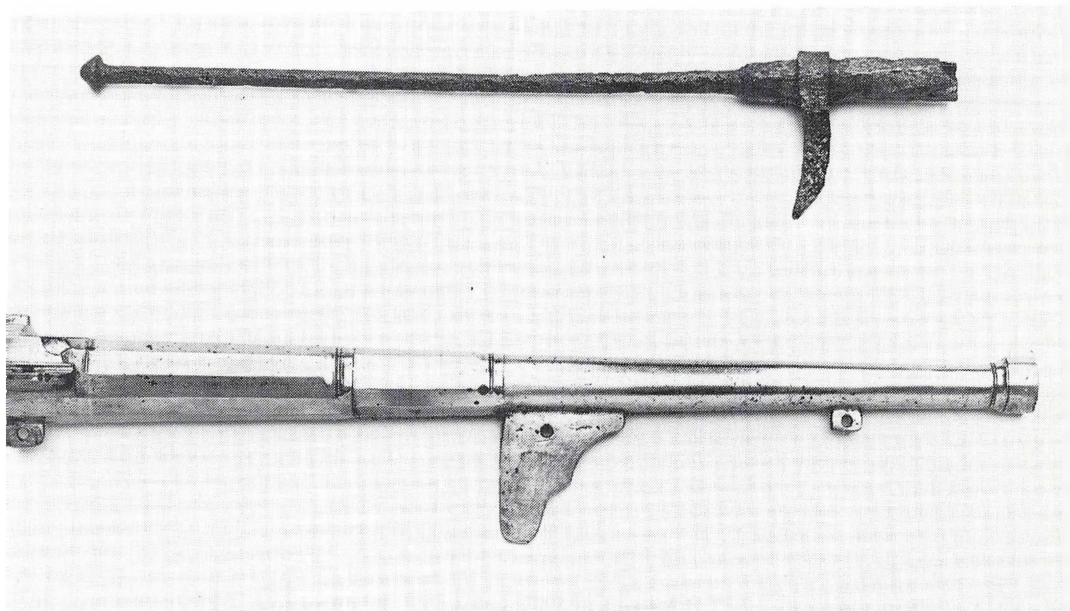

Bæltekrog til at fastholde armbrøstens streng og nogle forskellige pile, de såkaldte armbrøstbolte, med jernod på træskaft. Foto NM.

en hage i spændt stand, indtil pilen blev afskudt ved tryk på aftrækkeren.

I inventarfortegnelsen fra 1328 for borgen i København nævnes våben, som kaldes »ryggearmbyrsth«. Det har formentlig været armbrøster, der blev spændt ved hårdt træk i en rem, som skytten lagde over sin ryg.

De første ildvåben var yderst primitive. Løbet var kort, og det tog sin tid at lade bøssen med krudt og kugler, antænde luntten og afvente affyringen.

Øverst en lodbøsse af smedejern fra ca. 1400, fundet ved Vedelsvang i Slesvig. Nederst en haglbøsse af bronze fra ca. 1500, fundet i Københavns havn. Tøjhusmuseet.

Det må have været den skræk, de endnu ikke så udbredte ildvåben spredte, mere end kuglerne, som havde virkning, for en dygtig armbrøstskytte kunne afskyde adskillige langtrækende og træfsikre projektiler på den tid, en bøsse skytte skulle bruge til bare ét skud.

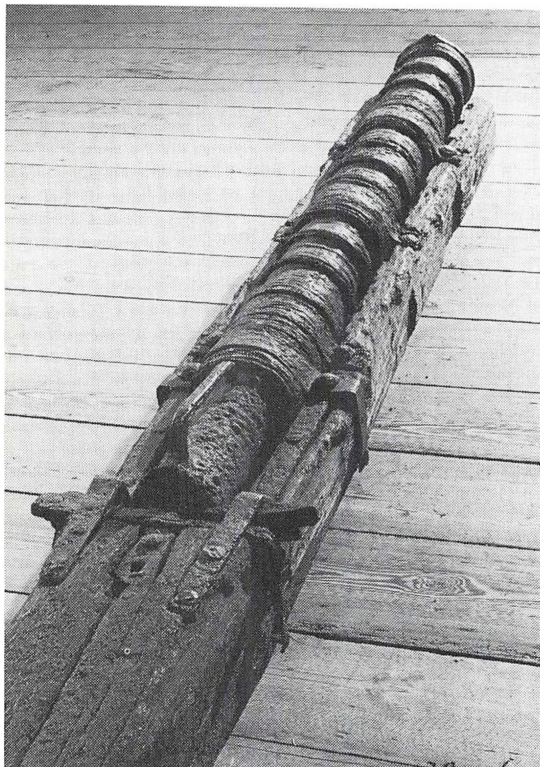
De ældste håndskydevåben blev kaldt *lodbøsser*, fordi man skød med blykugler, eller *hagebøsser*, fordi de var udstyret med en støttetap, der

kunne lægges an mod f.eks. en mur for at afbøde tilbageslaget, rekylen. Blandt Københavns indbyggere nævnes i 1532 en *Peder Bøsseskytte*.

Bliden var et kasteapparat, som ved kraftig fjedervirkning kunne slynge en stor sten højt i vejret og langt væk, f.eks. over en mur og ind i en by. Kilderne til Københavns historie beretter, at særlig velegnede glatte og runde sten kunne findes ved Stevns. I slutningen af 1300-tallet nævnes en »Hannes Blydesmæsteræ«, d.v.s. en mand, som enten konstruerede eller betjente blider.

Senere kom *kanonen* i brug. Den kunne både skyde med sten og med

Smedejernskanon fra ca. 1400, fundet ved Anholt Rev. Løbet er fastgjort på en egetræsstok, og det er en »moderne« baglader, idet hele bagstykket kan løftes ud ved håndtaget, hvorefter et nyt bagstykke med ladning og projektil kan sættes ind. Foto NM.

jernkugler. Der har næppe været mange kanoner til Københavns forsvar i middelalderen. I kilderne omtales »Den vrede Slange«. Udtrykket dækker en lang, tynd kanon. Var den transportabel, kaldte man en sådan ka-

non en *feltslange*. Krudtet blev tilsyneladende fremstillet i København. I 1510 bekræftes modtagelsen af en tønde svovl til krudt.

Hvordan byens forsvar blev organiseret mandskabsmæssigt, ved vi ikke ret meget om. I Jacob Erlandssøns stadsret fra 1254 står der, at ingen, som bor i København, har pligt til at deltage i kamphandlinger med skib, til hest eller med våben, med mindre det er biskoppens ejendom, som bliver angrebet. Foregår kampen så tæt ved byen, at borgerne kan gå frem og tilbage samme dag, har de pligt til at deltage i forsvaret efter evne. De, der ikke gør det, får konfiskeret deres ejendom. Biskoppens »ejendom« bør næppe forstås i snæver forstand. København som helhed var jo i bispens eje. Der var endvidere straf for at holde sig tilbage, når *stormklokken* lød.

Der har med andre ord eksisteret en slags borgervæbning – et hjemmeværn – som kunne støtte det mandskab, der formentlig hele tiden var under våben på borgen. I hvert fald findes der fra omkring 1510 en fortegnelse over våbenføre mænd i København.

Ønskede borgerne ikke at stille i egen person til forsvaret, kunne de leje en anden til at påtage sig pligten. En sådan lejesvend, måske udstyret med spyd, blev kaldt en *spidsborger*. Han

Et pragtfuldt billede af typisk landsknægt, som kunstneren selv kan have oplevet ham. Den brutale og afstumpe soldat er mesterligt skildret. Kalkmaleri fra ca. 1460 i Undløse Kirke, Nordvestsjælland. Foto NM.

havde visse fordele, men dog ikke fuldstændig borgerret i staden.

I øvrigt har borgerne sandsynligvis selv måttet skaffe sig våben i form af økser, spyd eller hellebarder.

Det har sikkert været en rimelig løsning, set med biskoppens øjne, så længe byens befolkning var lille og borgens mandskab udgjorde »kerne-tropperne«. I Johannes Krag's stadsret fra 1294 gentages reglen, men i en an-

Middelalderens stålhelm, den såkaldte kedelhat, af en type, som anvendtes i 1300- og 1400-tallet. Foto NM.

den bestemmelse står der, at ingen må bære våben inden for byens porte, bortset fra biskoppens folk, som skal vogte byen. Tilrejsende skulle lægge deres våben fra sig, hvor de boede, og hvis de ikke ville gøre det, skulle værten meddele, at sådan var byens lov, og i givet fald nægte at give dem husly.

Københavns borgere har dog næppe kunnet stille ret meget op, hvis byen blev angrebet af regulære tropper, sammensat af professionelle lejesoldater eller landsknægte. De var helt anderledes kamptrænede, havde de mest moderne våben og var beskyttet af kraftigt lædertøj eller rustning samt stormhat – datidens »stålhelm«.

Ladbroen og Endebod

Københavns havn

Det var ikke uden grund, at den lille by ved Øresund, hvor Absalon byggede sin borg, blev kaldt *Havn*. Forudsætningen for tilblivelsen af vor hovedstad var nemlig, at der i Sundet mellem Sjælland og Amager var en naturlig havn med god ankerbund.

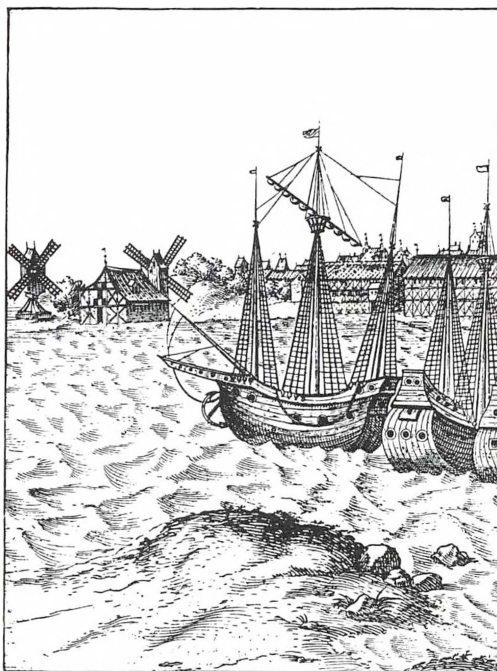
I dette beskyttede farvand lå der flere lave holme med dybe sejløb imellem. Her kunne der sættes bolværker og bygges landgangsbroer.

I middelalderen var fordringerne til en brugbar havn ikke særlig store. En sejldybde på to til fire meter var nok; desuden måtte der være god ankerplads og en jævn, flad strandbred, hvor skibene kunne hales op i vintertiden.

Allerede før Absalon valgte dette sted til opførelsen af sin borg, har der sikkert været en landgangsbro ved Gammelstrand til losning og ladning – *Ladbroen*. Muligvis er det den, der omtales i et brev, skrevet af biskop Peder i 1275, hvori der gives tilladelse til ind- og udførsel af varer på helligdage.

Ved indløbet til havnen stod der et

tårn, og hvor havnen endte, lå der et hus, som blev kaldt *Endebod*. I biskop Johannes Krag's stadsret fra 1294 var der fastsat en bøde for den, der brød freden ved »Ændæboth«. Muligvis har huset været toldbod eller et samlingssted for søfolk. Der vankede også en

bøde til den, som steg over det hegn, der omgav havnen – det var et led i byens befæstning.

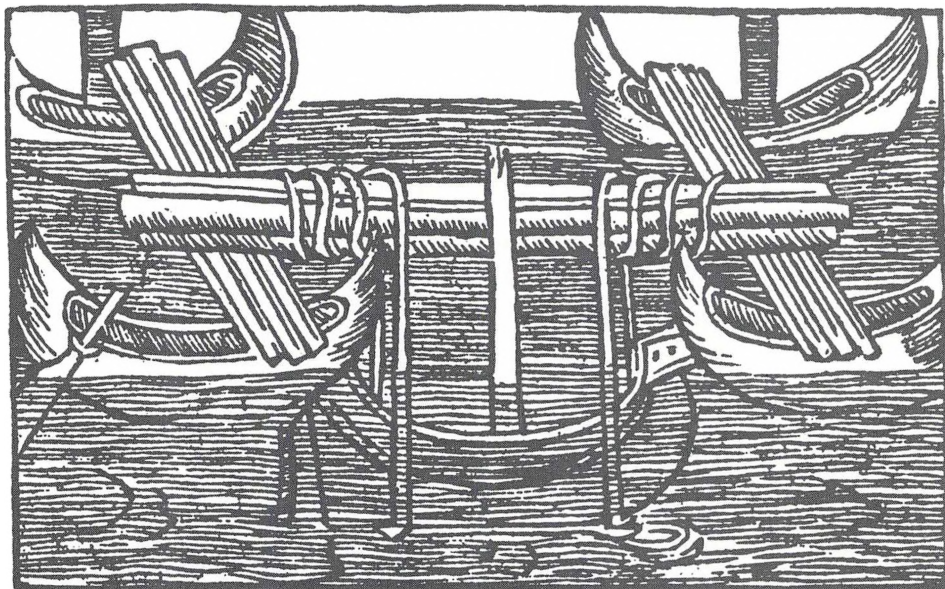
Ved tårnet var der en bom, der kunne sænkes og dermed lukke for indsejlingen til havnen. En vagtklokke gav signal til lukning om aftenen og til åbning om morgenen. At bryde låsen på bommen var belagt med dødsstraf. Hvor det nævnte tårn og Endebod lå, véd vi ikke noget om. Måske lå tårnet på Borgholmen, da den opkrævede told tilkom bispem og senere kongen, og fordi kontrollen med ind- og udsej-

ling sikkert blev varetaget fra borgen. Man kunne også forestille sig, at tårnet lå på *Refshalen* – en halvø, der havde form som en rævehale. I så fald lå tårnet omtrent, hvor udenrigsministeriets bygninger på Christianshavn

Københavns havnefront i 1587. På billedet ses Københavns orlogsværft, Bremerholm, i fuld drift. Bygningen til højre er ankersmedjen, der senere blev bygget om til Holmens Kirke. Molen i forgrunden fører til Revshalen, anløbsstedet for rejsende til øen Amager. Stik i Braunius' »Theatrum Urbium«.

København

Det var fra tid til anden nødvendigt at opmudre havneløbet. Måske er det foregået, som det ses på træsnittet i Olaus Magnus' værk.

nu er opført. Fra dette sted kunne man dengang kontrollere indsejlingen til hele havneområdet.

Haveløbet mellem Borgholmen og byens kystlinie var delt omtrent på midten af *Højbro*, som lå stort set på samme sted, hvor den ligger i vore dage, men dengang var broen den eneste forbindelse mellem staden og Borgholmen. Navnet »Høwbro« ses første gang i en lejekontrakt fra 1433, men der har utvivlsvist været bro på stedet siden borgens opførelse.

Den omtales som *vindebroen* i Christoffer af Bayerns stadsret, hvori der er fastsat bøde for at påsejle broen, som næppe var særlig solid. Tilsyneladende har den også været benyttet som anløbsbro, for på Christiern I's tid forbydes det at fortøje skibe til broen. Der skal i stedet nedrammes pæle omkring broen til dette formål.

Ikke langt fra Højbro lå en anløbsbro, *Færgebroen*. Herfra udgik færgefarten til Amager, som dengang lå ca. 1,3 km fra byens strand – det var før Christianshavn blev anlagt.

Den egentlige havn lå langs stranden sydvest for Højbro. Vandet var dengang væsentligt bredere end i vore

Mange kalkmalerier har skibe blandt deres motiver. I Skamstrup Kirke ved Kalundborg findes et billede af et krigsskib fra 1200-tallet – en videreførelse af vikingskibet. Styreåren er imidlertid afløst af et ror i agterstavn, og manøvreringen af det store, tunge sejl lettes af et »kugleleje« mellem masten og råen. Foto NM.

dage, hvor store opfyldninger, navnlig på Slotsholmens side, har indsnævret havneløbet til en kanal.

For at holde en passende vanddybde måtte oprensning og uddybning foretages fra tid til anden. I Christoffer af Bayerns stadsret var der strenge straffe for at kaste »... barlast eller annen urensle uti haffn ...«. Ordet »barlast« er oprindelsen til det nuværende *ballast*. Mange af skibene ankom tomme og havde derfor sten eller grus i lasten for at stabilisere fartøjet. Når der skulle varer om bord, plejede man først at smide ballasten over bord. Men den gik altså ikke i Københavns havn! »Urensle« må betyde affald – »forurening« – i almindelighed.

Som tidligere nævnt var der i København en vandmølle, som udnyttede vandkraften fra voldgravens opstæmede vand. Efter sit løb gennem byens vandsystem var det vand, som fra møllen strømmede ud i havnen, pakket med fyld og slam, der lagde sig så tæt ved Ladbroyen, at den i perioder blev uanvendelig. Samtidig blev skibene mere dybtgående, og disse forhold nødvendiggjorde en hyppig oprensning og uddybning.

Havnens størrelsesforhold fortæller, at det – set med nutidens øjne – var ret små skibe, der anløb København. Bortset fra sildebåde og færgen til Amager var det hovedsageligt små én-mastede fartøjer. Ofte havde de høje opbygninger både i for- og agterstav-

nen og på mastetoppen en udkiksplatform, *mærset*. Sådanne skibe hed *knarrer*.

Hanseaterne benyttede en anden skibstype, *koggen*, som kunne klare de voksende krav til lasteevnen. Det var en ret stor skibstype, kraftigt bygget og temmelig bred.

Orlogsfartøjerne var naturligvis bygget med henblik på deres særlige opgaver. De skulle være hurtige, og de høje opbygninger var en fordel, når fjendtlige skibe skulle bordes. Styreåren, som fra robådernes tid i århundreder havde været en selvfølge, blev erstattet af et agterhængt ror, hvorved skibet blev mere manøvreedygtigt.

En anden almindelig skibstype var *holken* med tre master, der alle var forsynet med mærs. Mest kendt er nok *karavellen*, som blev almindelig i 1500-tallet. Den var et ret stort, tremastet skib med højt dæk. Det er den skibstype, man hyppigst ser på samtidens billeder.

I kong Hans' tid kom der en ændring i Københavns »havnefront«, som man siger i vore dage, idet han som led i sine planer om en national krigsflåde anlagde et skibsværft på øen *Bremerholm*. Siden da var dette

område, senere under navnet *Gammelholm*, hjemsted for den danske flåde. Først efter midten af 1800-tallet rømmede flåden området, som herefter blev bebygget.

Der har været livligt i Københavns havn i middelalderen. Mellem havnen og byen færdedes en stadig strøm af mennesker: købmænd, som skulle mødes og købslå, vejere og toldere. Vejerne holdt til på stadens vejerhus og blev også kaldt »pundere«. Tolderne skulle indkræve afgifterne til staden. Der var dragere, vognmænd og arbejdskarle, som lossede og lastede skibene. Kasser med fødevarer, klæde og krydderier og fade med øl og vin blev bakset i land og kørt på pakhús.

Lydene fra skibsværftet på *Bremerholm* har kunnet høres over hele havnen, hammerslagene fra ankersmedjen og fra beddingen, hvor bord blev slået på spanter.

Men over det hele har lydt menneskers råb til hinanden. Ordrer til dragere og arbejdskarle, råb mellem skibe og anløbsbro for at aftale det rette sted at fortøje, ord på dansk, tysk eller hollandsk. Taktfaste kommandoråb fra *Bremerholm*, hvor skibsarbejdere måske netop var ved at rejse en mast.

Karavel med den karakteristiske overbygning både fortil og agter. Træsnit fra ca. 1500.

Kanniker og gråbrødre

Kirken og borgerne

Siden Absalons dage havde København været i skiftevis roskildebispens og kongens besiddelse. De religiøse elementer i denne langvarige strid var meget små i sammenligning med de politiske, og københavnernes havde vænnet sig til, at kirken og dens mænd var en vigtig faktor i byens liv.

Kirken havde i middelalderen en stor magt og indflydelse. Først og fremmest var den åndelig vejleder, men på grund af sine betydelige ejendomsbesiddelser var den tillige en økonomisk magtfaktor.

Den personlige tro hos mennesker greb dengang dybt ind i deres hverdag. Himmel, helvede og skærsild var realiteter for dem. Syndsbevidstheden sad dem dybt i kødet, og det var en vigtig sag for den enkelte at forlade jordelivet med regnskabet i orden.

Den katolske kirke var også dengang bred og rummelig. Den havde plads både til den ydmyge, asketiske klosterbroder eller -søster og til den store synder – det sorte får – der var slave af sin kødelige natur.

Med bevidstheden om synd havde

angsten holdt sit indtog i det menneskelige sind. Men kirken var rede til at hjælpe. Midlerne var *skriftemålet* og *boden*. Det var sædvanligvis gode gerninger, den bodfærdige synder blev pålagt. Det kunne vel næppe undgås, at de gode gerninger ofte bestod i økonomiske ofre – undertiden afsavn.

Når et menneske lå for døden og skærsildens pine forekom så nær og aktuel som nogensinde tidligere, var det en nærliggende tanke at testamenter sit jordiske gods til kirken. Det kaldte man *sjælegaver*.

På den måde kom kirken gradvis i besiddelse af betydelige rigdomme, og med den økonomiske magt fulgte den politiske indflydelse. Der blev råd til at bygge store kirker og udsmykke dem pragtfuldt. Og de øverste gejstlige havde sæde i rigsrådet og deltog dermed både i kongevalg og i rigets almindelige styre.

Det må imidlertid ikke glemmes, at kirken i middelalderen samtidig påtog sig en lang række sociale opgaver, som i vore dage påhviler samfundet.

Forskellige kirkelige institutioner

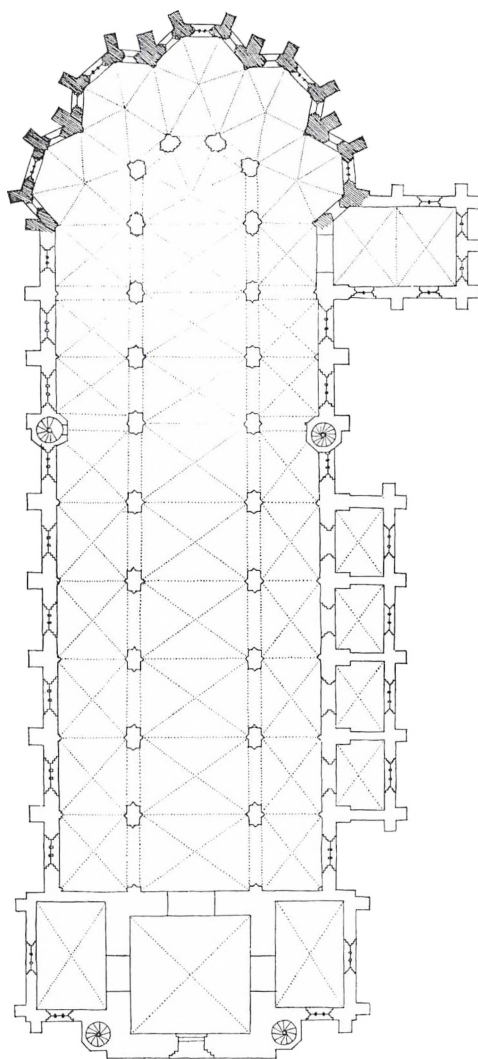

tog sig af syge, nødlidende og gamle mennesker, hittebørn blev opfostret og spedalske plejet, og kirken stod bag skolerne og universitetet.

Kirken var desuden en vigtig faktor i kulturlivet; man kunne sige, at romerkirken dengang var et kulturelt europæisk »fællesmarked«. Unge mennesker, som ville træde i kirkens tjeneste, blev sendt til udlandet for at få en alsidig teologisk uddannelse. De vendte hjem belæsset med indtryk og med en følelse af samhørighed med de øvrige europæiske lande gennem kirken.

I kirkens ly trivedes forskning, studier og afskrivning af bibelen og andre skrifter. I klosterhaven blev der dyrket lægeurter, og lærerstaben ved skolerne og universitetet var næsten udelukkende gejstlige.

I middelalderens København udfoldede det kirkelige liv sig i en række kirker og klostre. Den ældste kirke var *Sankt Clemens Kirke*, oprindeligt sognekirke i *Havn*. Den var sognekirke, indtil Vor Frue Kirke blev opført, og den blev revet ned kort efter reformationen. Kirken var opkaldt efter en af de søfarendes helgener, Sankt Clemens, som var biskop af Rom og pave i det første århundrede. Han led martyrdøden ved at blive kastet i havet med et anker om halsen.

Forsøg på at rekonstruere grundplanen af Vor Frue Kirke i middelalderen. Fundamenterne af korrundingen, som endnu er bevaret under den nuværende kirkes kor, er markeret med skravering. Tegning af Charles Christensen.

Vor Frue Kirke blev opført af roskildebispen Peder Sunessøn kort efter 1200. Den blev Københavns hovedkirke og afløste formentlig en trækirke fra sidste halvdel af 1100-tallet. Den må tidligt have været sognekirke, for alle Københavns indbyggere betalte tiende til den alene. I kilderne nævnes en præst ved navn Eskil. Muligvis er han identisk med den kannik fra Lund, som Absalon skænkede »... en foret kappe, som findes på borgen i Havn ...«

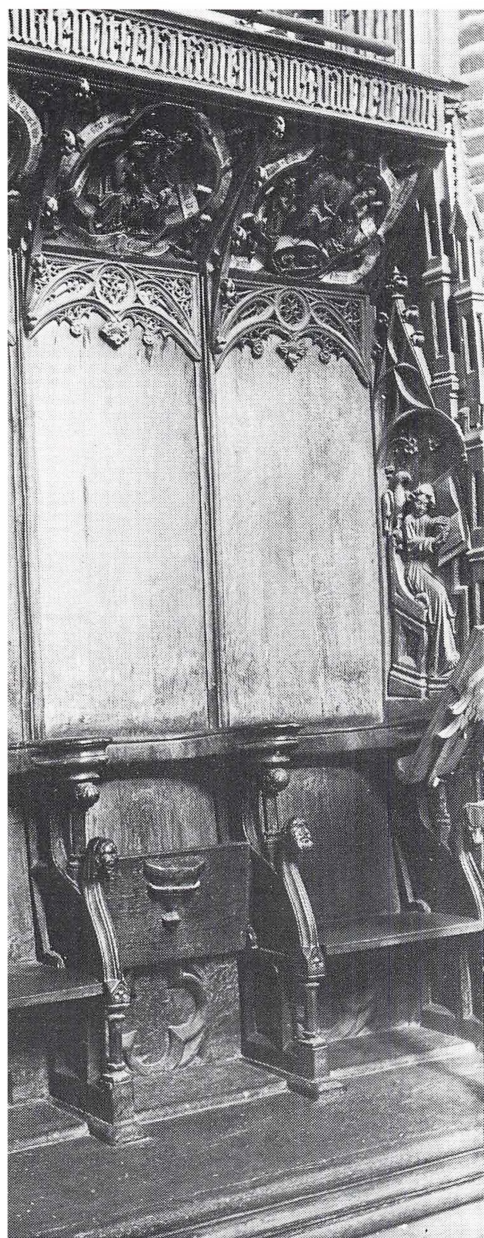
I sine første hundrede år blev kirken hjem søgt af en række ildebrande, men atter genopført eller måske blot istandsat. Den gotiske kirke, som blev bevaret lige indtil den store brand i 1728, var opført i årene omkring 1316. Først i 1483 begyndte man på tårnet, som i 1514 blev forsynet med et højt, slankt spir. Det var tækket med kobber og kunne ses langsvejs fra.

Vor Frue blev domkirke, og her residerede *domkapitlet*. Ordet kommer af latin »capitulum«, som igen kommer af ordet »caput«, hoved. Kapitlet var et præstekollegium eller -kollektiv ved en domkirke.

De enkelte medlemmer af præsteskabet blev kaldt *kanniker*. Også dette ord kommer fra latin, nemlig »canonicus«, der betegner en person, som lever efter bestemte gejstlige regler, idet

Armformet relikvie-gemme af egetræ med rester af bemaling. Selve relikvien, en armknogle, ses i hulningen. Relikvien stammer fra Vor Frue Kirke i København og overgik til Kunstkammeret – nu i Nationalmuseet. Foto NM.

en regel på latin kaldes »canon«.

Lederen af kapitlet var *dekanen*, et dengang kendt ord for en leder af ti personer – ikke nødvendigvis præster. Tallet ti hedder på latin »decem« og indgår i ordet »decanus«.

I Vor Frue Kirkes umiddelbare nærhed har vi endnu i vore dage et minde om kirkens præsteskab i middelalderen i gaderne Store og Lille *Kannikestræde*.

Som man endnu kan se det i andre gamle domkirker, var højaltret i Vor Frue Kirke placeret midt i koret. Ude til siderne og vinkelret på altret stod to rækker *kannikestole* af træ, rimeligvis dekoreret med bibelske motiver.

Rundt om i kirken var der et betydeligt antal mindre altre, indviet til

I mange af vore gamle danske domkirker står endnu egetræs-stolerækkerne fra middelalderen. Herfra har kannikerne overværet gudstjenesterne. Da flere af messens led skulle overværes stående, kunne navnlig de ældre kanniker blive trætte i benene. Derfor er der på undersiden af de enkelte stolesæder, som kan klappes op, monteret et lille stykke træ, som kunne give lidt støtte. Sådanne støtter kaldte man »misericordier« efter det latinske ord for barmhjertighed. Tilsvarende korstole har stået i Vor Frue Kirke i København, men er forlængst borte. Billedet viser i stedet kannikestolene i Roskilde Domkirke. Foto Hude.

forskellige helgener. De stod langs murene, udfor de svære piller, og i særlige, tilbyggede kapeller, ialt knap 50 altre. Her brændte vokslys, og døgnnet rundt blev der læst messe ved et eller flere af altrene.

Messen var kirkens »betaling« for de testamentariske gaver. Giverne ønskede nemlig, at der skulle læses messe for deres sjæle ved bestemte, aftalte lejligheder. I årenes løb steg disse forpligtelser, så gejstligheden til sidst slet ikke kunne overholde dem, selv om præsterne i vidt omfang benyttede vikarer.

Som det var skik i middelalderen, foretrak også københavnere at blive begravet ikke blot i indviet jord så tæt ved kirken som muligt, men allerhelst inden for kirkens mure. I perioder blev det til 150-200 begravelser under selve kirkegulvet hvert år. Under dødelige epidemier, som man dengang uanset sygdommens art kaldte »pest«, var der op til tre gange så mange begravelser.

Der må have været en ufattelig stank overalt i kirken fra de mange hundrede lig, der var nedsat. Der blev sikkert brugt meget røgelse ved messerne, men sikkert ikke nok til at døde stanken.

Midt i kirken fandtes en *ildpande*. Det var en stor sten- eller jernkumme, fyldt med glødende trækul. For byens

fattige var det småt med brænde om vinteren, derfor har der sikkert været en god tilstrømning på kolde dage, så man kunne få de frosne lemmer tørt lidt op.

Sankt Peders Kirke nævnes første gang i et brev fra 1304, men den er sandsynligvis meget ældre. Dens sogn lå vest for Nørregade og fulgte byens nordvestre grænse.

Heller ikke denne kirke er bevaret i et sådant omfang, at vi kan danne os et indtryk af, hvordan den så ud i middelalderen. En del af koret stammer fra senmiddelalderen, og det svære tårn har formentlig haft kamtakkede gavle som en gotisk landsbykirke.

Den fjerde kirke i København var *Sankt Nikolaj Kirke*. Den blev opført – muligvis af tyske købmænd – i begyndelsen af 1200-tallet tæt ved landingspladsen *Gamlebodehavn*. Ganske naturligt blev den opkaldt efter en af de søfarendes helgener, *Sankt Nikolaus af Myra*, den samme, som blev hele den angelsaksiske verdens julemand, Santa Claus.

Det er ikke meget, vi kender til Nikolaj Kirkes historie i middelalderen. Den nuværende kirke er fra 1914 og tårnets ældste del fra 1580'erne. I 1520 blev Luthers lære forkyndt første gang i Nikolaj Kirke, og her prædikede *Hans Tausen* efter den nye lære i 1529.

På Gråbrødreklostrets kirkeklokke i Køge findes et billede af den hellige Frans af Assisi, gråbrødre-ordenens stifter. Her kan man se, hvordan munkenes ordensdragt så ud: En grov, folderig kutte med hætte, og reb om livet. Tegning af Aage Jørgensen.

Den ydelse, borgerne betalte til kirken drift, den såkaldte tiende, blev for Nikolaj Kirkes vedkommende ikke

betalt i korn, som det var sædvanligt, men som *fisketiende*.

Livet i København var middelalderen igennem præget af *klostersamfundene* og deres virke blandt byens borgere.

I 1232 kom *franciskanerne* til Danmark. Det var kun seks år efter at ordenens stifter, den hellige Frans af Assisi, var død. Der blev grundlagt franciskanerklostre i mange af landets byer; i København i 1238.

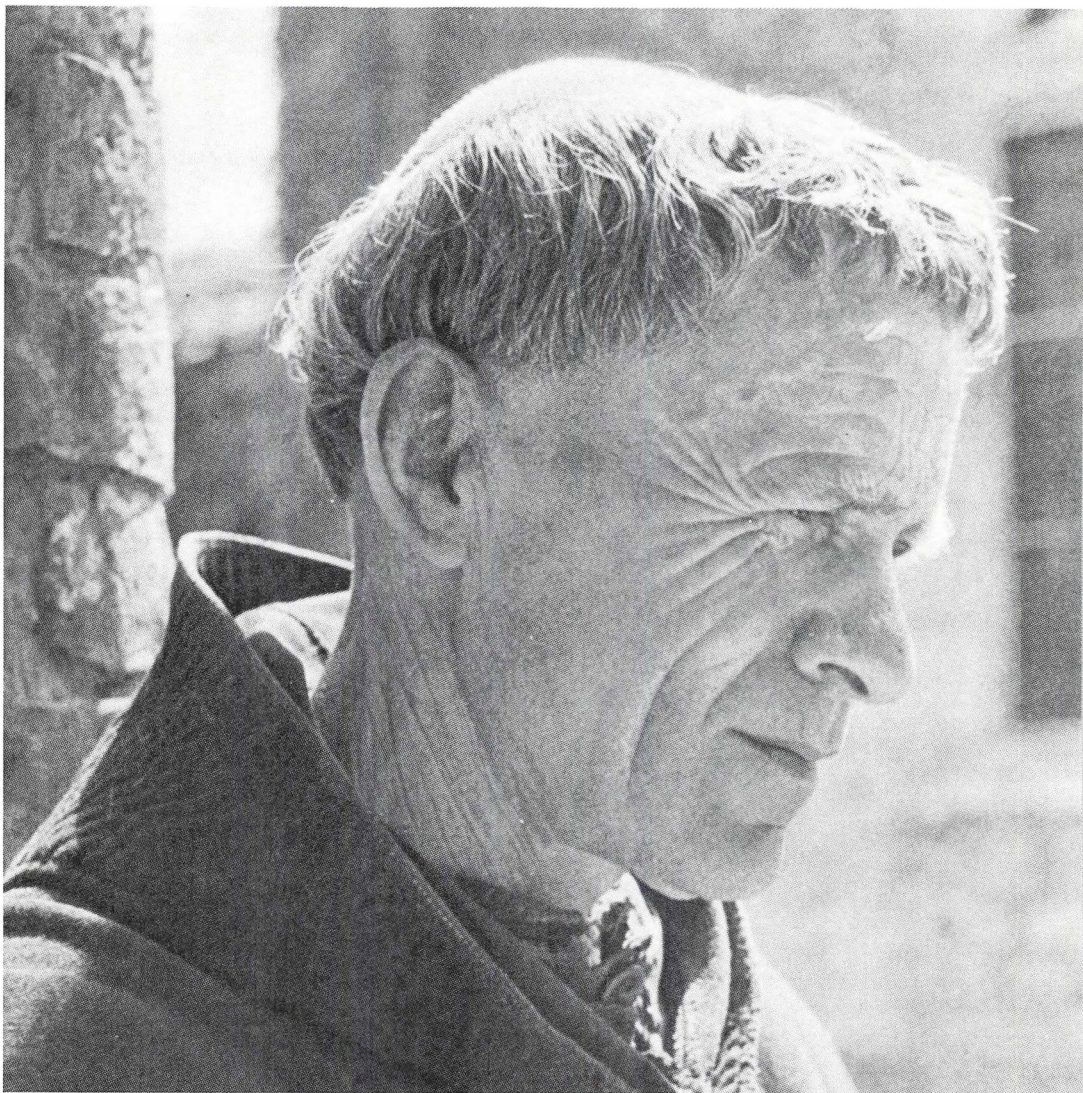
Byggegrunden i København, hvor *gråbrødrene*, som de kaldtes efter farven på deres kutte, slog sig ned, blev skænket af en velhavende enke, fru Inger af Regenstein, som var søster til roskildebispens Peder Sunessøn.

Frans af Assisi havde foreskrevet, at brødrene intet måtte eje selv. De skulle være fattige i ordets materielle betydning og måtte opretholde livet ved tiggeri.

Tidligt hver morgen gik brødrene ud i hvert sit kvarter af byen for at få tiggerposen fyldt med de madvarer og ting, som folk gav dem. De blev som regel modtaget hjerteligt, talte med folk og besvarede spørgsmål. Var de ikke uddannede teologer, havde de dog en vis indsigt i kirkelige anliggender og dertil ofte en god portion menneskekundskab.

Da brødrene som sagt intet måtte eje

I de katolske lande er præster og munke et dagligt syn på gader og veje. Det var det også i middelalderens København, men hvordan disse mennesker så ud, ved vi

ikke meget om. Måske som den franciscanermunk, man ser på billedet, som er fra stifterens kloster i Assisi.

selv, blev det et problem for dem at modtage de mange større gaver, som bl.a. blev testamenteret dem. Med tiden fik de opført et stort firlænget kloster, som lå, hvor Gråbrødretorv nu findes. Men det var Københavns borgere, som administrerede klosteret, så brødrene følte, at løftet om fattigdom ikke var blevet brudt.

Klosterkomplekset rummede både kirke, *refektorium*, d.v.s. spisesal, *dormitorium*, d.v.s. sovesal, stegers, bryggers, forskellige værksteder, gæstehus samt et *prison*, d.v.s. et fængsel til genstridige brødre.

Gråbrødrene optrådte som vækkesprædikanter. I deres kutte af ufarvet uld, med en hætte til at slå op over hovedet, et reb om livet og træsandaler på fødderne var de et kendt indslag i byens dagligliv. Selv kaldte de sig »fratres minores« – de små brødre.

Deres prædikener var tilpasset de jævne borgeres tankegang; ofte var de karske og drøje, krydret med lystige og grovkornede historier.

Brødrenes popularitet dalede, efterhånden som reformationen vandt terræn. De blev beskyldt for at være dovne, og til sidst overdrog de klosteret helt og holdent til byen og opløste broderskabet.

Gråbrødrenes nærmeste nabo var *Helligåndsklosteret*. Fra en beskeden

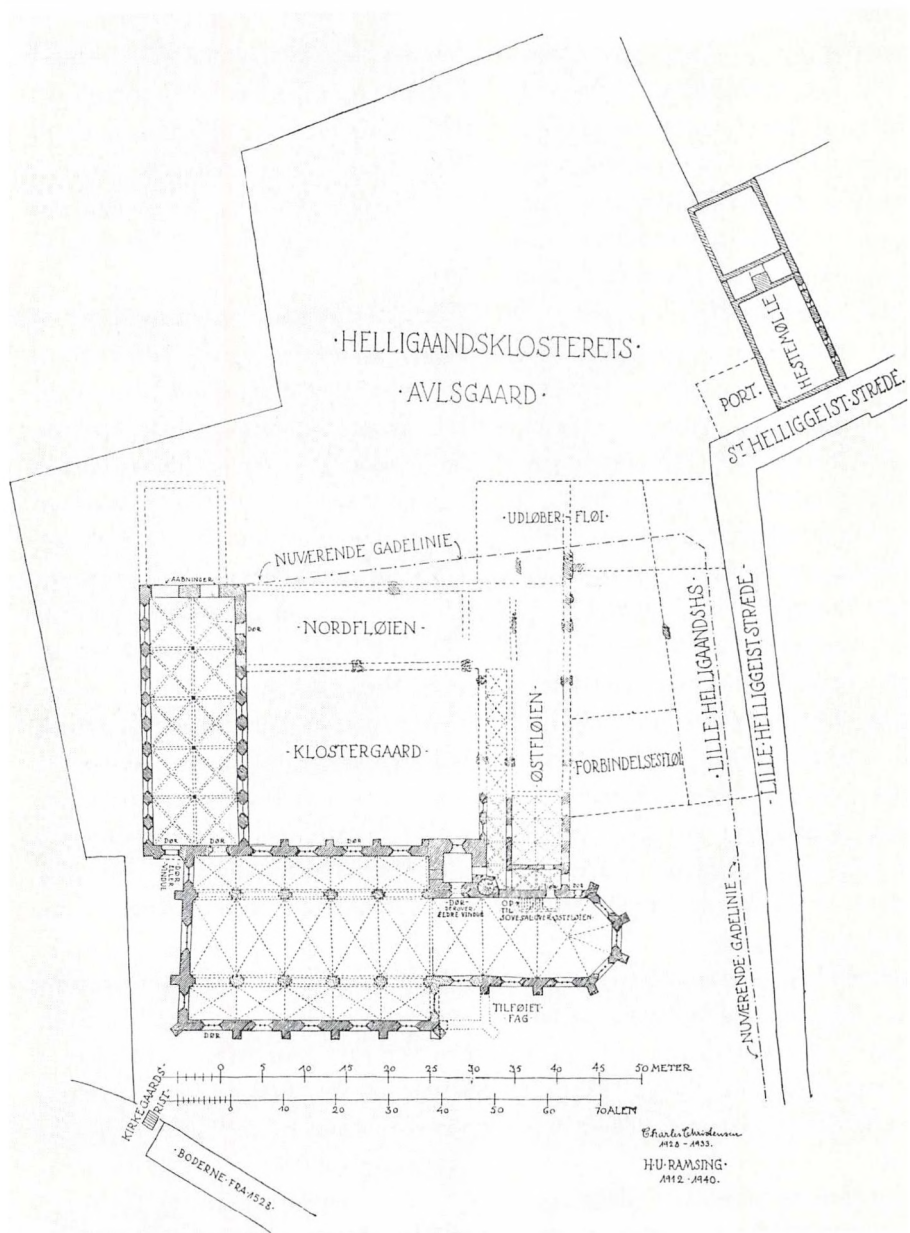
start kort før år 1300 med biskop Johannes Krag som igangsætter voksede klosteret op til en betydelig institution. *Duebrødrene*, som ordenens medlemmer undertiden blev kaldt, løste et stort socialt problem i en by som København, nemlig pleje af syge og hjælpeløse.

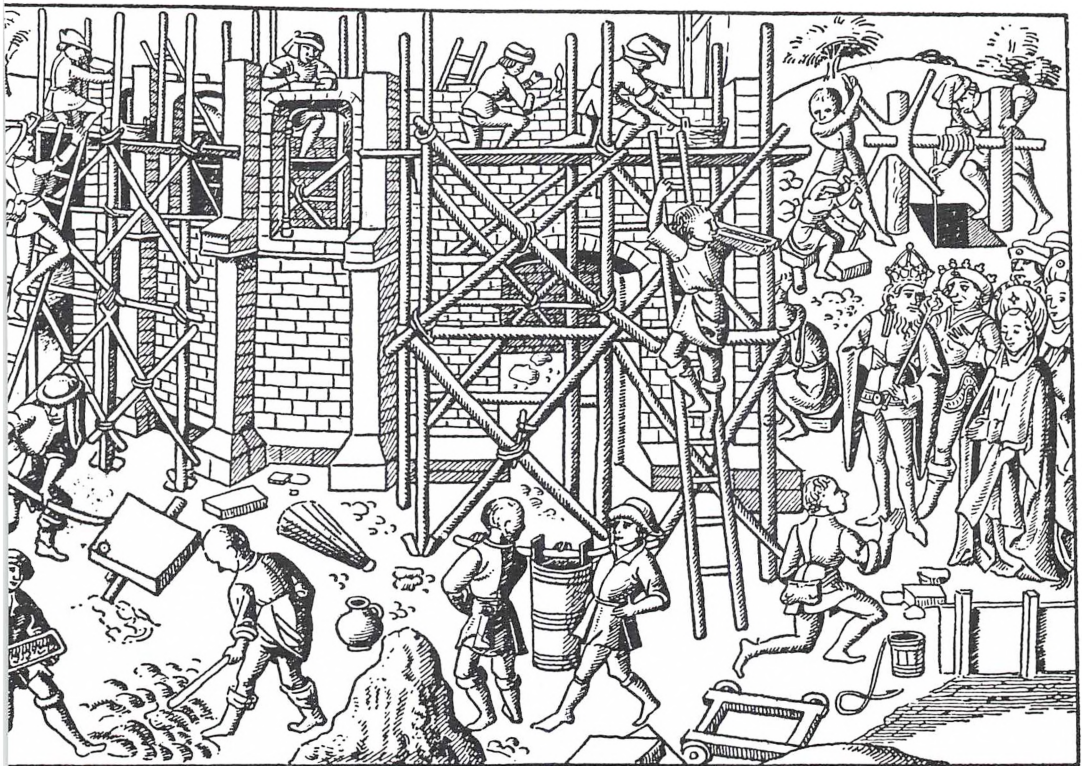
Også duebrødrene gik ud for at tigge, og det indkomne gik først og fremmest til driften af ordenens hospital, *Helligåndshuset*, i dokumenter kaldt »domus sancti spiritus«. Klosteret nød godt af Christiern I's bevågenhed. Kongen havde under sin italiensrejse i 1474 set det romerske helligåndskloster og -hospital og besluttet personligt at tage sig af det københavnske klostres udvikling.

Den hellige Klara af Assisi grundlagde en søsterorden, *klarisserne*, hvis regler svarer til franciskanernes. Kort før 1500 kom de til København for at grundlægge et kloster, der kom til at ligge, hvor gaden *Klareboderne* endnu minder om søstrenes virke.

Som tiggerorden klarede søstrene sig kun dårligt. Måske var konkurrencen for stor med hensyn til både at skaffe sig det daglige brød og modtage sjælegaver, for i 1532 blev klostresamfundet opløst.

Endnu en orden havde til huse i middelalderens København, nemlig

Den travle byggeplads, hvor en stor kirke er under opførelse. Der mures fra stilladser, og håndlangere slæber mursten og mørtel op ad lange stiger. Et interessant billede fra den arbejdsfyldte hverdag i middelalderen. Tegning fra Frankrig 1460.

Grundplan over Helligåndsklostret i middelalderens København. Klosterkomplekset var dengang firefløjet, og den endnu bevarede sygesal, Helligåndshuset, udgjorde vestfløjen. En lille stump af østfløjen er i dag bevaret som sakristi. Tegning af Charles Christensen.

karmelitterne eller hvidebrødrene, som de også kaldtes efter farven på deres klædedragt.

Karmelitterne begyndte deres virke i København netop i brydningsårene forud for reformationen, og deres forstander blev i 1519 den bekendte Poul Helgesen, en glimrende prædikant, som var kendt også under sit latiniserede navn Paulus Helie.

Det var Christiern II's tanke at kollegiet skulle støtte universitetet ved at holde en daglig forelæsning i teologi.

Skriftemålet indtog en vigtig plads i middelalderens kirke. En præst giver ved håndspåleggelse syndsforladelse til et skriftebarn. To andre – med rosenkrans i hånden – venter på at komme til. I baggrunden en kirkebygning med rundbuede vinduer og spåntag. Kalkmaleri fra ca. 1450 i Bregninge Kirke ved Holbæk. Foto NM.

Efter reformationen overtog kongen og staden en række af de sociale opgaver, som kirken i de foregående århundreder havde varetaget.

Kongen sørgede samtidig for klostrets underhold ved at lægge Sankt Jørgens Gård ind under det.

Povl Helgesen var ikke tilhænger af Luthers tanker, men han var på den anden side helt klar over kirkens forfald i disse år. Han var besjælet af en hellig iver efter at udrense de misbrug, der fandt sted bl.a. gennem afladshandelen, og han påtalte det, når han mødte gejstliges griskhed og magtbegær. Han blev derfor en farlig og mistænkelig person inden for sin egen kreds.

Da lutheranerne prøvede at tage ham til indtægt, sagde han kraftigt fra, og det skaffede ham med urette øgenavnet »Povl Vendekåbe«.

Povl Helgesen var sin samtids dår-

lige samvittighed og tillige den fødte polemiker og en mester i skældsordlyrikken. Det vidner hans berømte skrift »Skibby-krøniken« om.

Christiern II's sympati for Povl Helgesen forsvandt som dug for solen, da han prædikede for kongen og hoffet sankthansdag 1522 over Johannes Døberens død under Herodes. Povl Helgesen må have draget sammenligning mellem den blodrige Christiern og Herodes, for bagefter følte Povl Helgesen jorden brænde under sine fødder, så han foretrak at rejse til Jylland for en tid. Karmelitternes samfund blev ophævet kort før reformationen.

Kirken ledede endnu et hospital i København, *Sankt Gjertruds Kapel*. Dekanen ved Vor Frue Kirke var forstander, og hospitalet optog fortrinsvis tilrejsende, som var eller blev syge ved ankomsten til staden. Bygningerne lå tæt ved Nørreport, og navnet Sankt Gjertruds Stræde minder endnu om stedet.

Skolesituation i middelalderen, beskrevet i et ofte gengivet kalkmaleri fra ca. 1450 i Tuse Kirke ved Holbæk. Det skal forestille Jesusbarnets ankomst til en pogeskole. Til

højre ses læreren med ferle og ris i hånden. Huset i baggrunden må være skolebygningen. Foto NM.

Peblinge og magistre

Latinskole og universitet

I vore dage er det en selvfølge, at børn sendes i skole, når de er seks-syv år gamle. I middelalderens København var det kun et fåtal af byens børn, der fik undervisning.

Det var også på dette område kirken, der påtog sig opgaven. Rundt omkring i Danmark opstod der katedralskoler, eller latinskoler, knyttet til den stedlige domkirke. I København grundlagdes *Vor Frue Skole* – muligvis samtidig med domkirken. I hvert fald regner Metropolitanskolen i København, som endnu eksisterer, sit stiftelsesår til 1209, under biskop Peder Sunessøn. Dens eksistens kan påvises fra 1247, hvor der nævnes en magister *Toti* som »Rector Scholarum in Haffn«.

Vi ved ikke, hvordan eleverne blev udvalgt, men det synes, som om de kom fra alle sociale lag. Det var nok en selvfølge, at adelen og den velbjergede del af borgerstanden ønskede den bedst mulige uddannelse for deres sønner, men tilsyneladende kom de i skole sammen med børn fra andre

samfundslag, udvalgt fordi man anså dem for egnede.

Kirkens interesse i undervisningsopgaven skyldtes bl.a. ønsket om at kunne sørge for tilgang til præstestanden, og oprindeligt var undervisningen udelukkende gejstligt orienteret. Børnene skulle fra starten lære latin og kirkens liturgi, og uden for skoletiden måtte de medvirke som kordrenge under gudstjenesterne.

Det var dog også nødvendigt at opdrage og uddanne unge til statsadministrationen. De skulle kunne læse og skrive og lærte bl.a. lovkyndighed.

Som et udslag af datidens kønsrollemønstre synes det kun at have været drenge, der gik i skole. Undervisning af både piger og drenge – ganske vist hver for sig – hører en senere tid til.

Skolernes lærere – *magistre* eller *hørrere*, som de kaldtes fra gammel tid – blev rekrutteret blandt de af kirkens præster og andre gejstlige, som man anså for egnede til at undervise. At de ikke altid var det, er en helt anden sag.

En samtidig forfatter, *Christiern Pe-*

Latinskolen i København er forlængst forsvundet. Måske har den mindet om den endnu bevarede latinskole fra ca. 1500 i Slagelse. Foto NM.

derssøn, har fra sin egen barndom i 1480'erne givet et hverdagsbillede fra latinskolen i Roskilde:

»... forbandet helvedes og skærsilds pine«, skrev Christiern, »ufornuftige skolemestre og hørere flængede, sled og hudstrøg de fattige børn ... så blodet løb ned ad ryggen i deres hoser for en tøddels eller et ords skyld, de fór vild i«.

Trods alt måtte det anses for et privilegium at gå i skole, og også dengang

måtte timerne ikke forsømmes. Skete det alligevel, skulle den formastelige »... slide så mange ris som en tyv, der har stjålet en hest eller en ko ...«

Der var imidlertid den sociale skævhed i skolevæsenet, at *peblingene* eller *disciplene*, som eleverne kaldtes, selv måtte sørge for deres underhold. Derfor var der mange, der måtte opretholde livet ved at gå rundt i byen og tigge hos godfolk.

Velmenende mennesker testamenterede dog gaver til fattige *peblinges* underhold, f.eks. en uddeling af hundrede hvedebrød én gang om året.

Denne og andre gaver foreslog imidlertid ikke, derfor var drengenes tiggeri nødvendigt. For at *peblingene* kunne kendes fra »almindelige« tiggere, gik de med en stor, sort kappe, som nåede til anklerne og hang over venstre skulder. Så var højre arm fri; den skulle nemlig kunne rækkes frem for at modtage almissen, som blev gemt i kappens rummelige inderlomme.

Dragtens farve har måske været årsagen til, at latinskolen blev kaldt »den sorte skole« – også lærerne var jo sortklædte gejstlige.

Som nævnt blev *peblingene* allerede under den tidligste skolegang kastet ud i latinens mysterier. Grundelementet var dengang *Peder Laale's* latinsk-danske ordsprog.

Man får det indtryk, at afstraffelser spillede en større rolle end indlæringen i middelalderens drengeskoler. Træsnittet fra Olaus Magnus viser bl.a. halsjern til straffebrug, opsat på skolebygningens mur.

Hvem og hvad Peder Laale var, véd vi ikke; heller ikke hvornår denne pædagog levede. Det har nok passet godt ind i tidens skoleideer, når han skrev: »Man skal revse et barn, for at det ikke skal blive ondt – og et ondt barn, for at det ikke skal blive værre«!

I øvrigt har Peder Laale's ordsprog overlevet til vore dage. Dagligt hører vi f.eks.: »Mange bække små gør en stor å« og: »Alle vil over, hvor gærdet

er lavest«. Og stadig siger man: »Liden tue vælter ofte stort læs«, »Man kan ikke både blæse og have mel i munden« og »Nød lærer nøgen kone at spinde«. Der kunne også være lidt barske sager imellem, som f.eks.: »Mus fjarter ej som hest uden at røven revner«!

Man opfyldte to formål ved at benytte Peder Laale's ordsprog. Dels indlærte man latinen, dels håbede man, at den livsvisdom, der indeholdes i mange af ordsprogene, ville trænge ind i de unge disciple.

Var det kun et fåtal, som lærte at læse i den tidlige middelalder, var behovet tilsvarende lille, for man kendte

¶ nulla cani veteri poterūt urbana doceri
Thet ær ont at kennæ gammel hوند at kuræ

¶ nimphis tendicula fit acuta nouacula pna
Sax oc raghe knuff daerer mauchæeth farwert wyff

¶ ni labat ignarus fit montriparus sibi nullus
Inghn go: segh tñl eroldy vðhen han ær een daere

¶ noctua ceta petra vel cedens saucēat ossa
Slaa steen wed wglæ oc wglæ wy steen thj galler wglæ ben

¶ non caput in columis triste qđ eger habet
Thon helbredhe weedh eij hwoie then swighe lðhæc

¶ non caput aspectus qđ qlibet est habiturus
Thet ær eij alth foie qwa som wwas scal

¶ non cum festuca siluestris leditur uisa
Thet ær goth stinghe biem m3 skreff

¶ non inopis votū subit uisa summula rerum
Fattig mand3 riugh liómer eij all paa een tijd til bus

Uddrag af Peder Laale's ordsprog, trykt 1506 i København af Gotfred af Ghemen. I øverste linie den latinske tekst, f.eks. (øverst): »nulla cani veteri poterunt urbana doceri«; neden under oversættelsen: »Thet ær ont at kennæ gammel hund at kuræ«. På nutids-dansk: »Det er svært at lære gammel hund at sidde«.

kun til håndskrifter, og de var ikke hvermands eje.

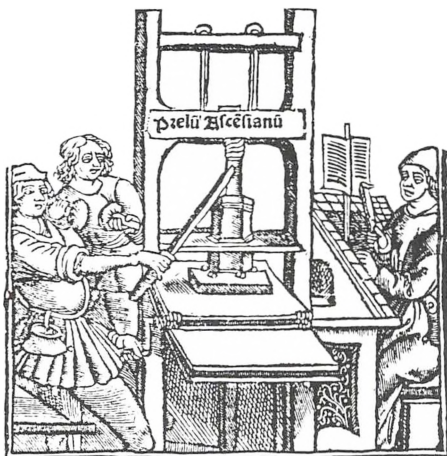
Men det betød en revolution, også for undervisningen, da *bogtrykkerkunsten* kom til Danmark. Blandt andet blev netop Peder Laale's latinske ordsprog trykt som skolebog i 1506.

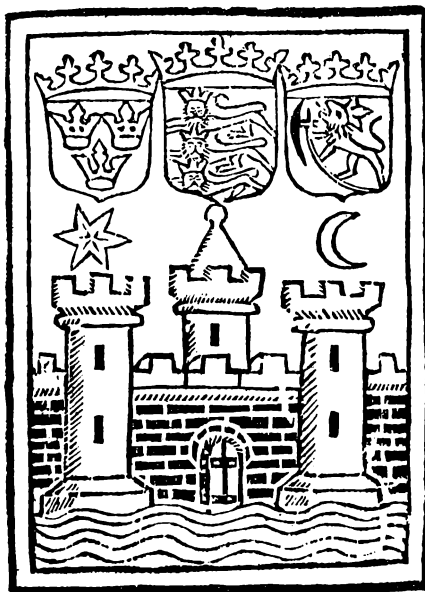
Reproduktion – mangfoldiggørelse – var ikke noget nyt. Allerede i

1300-tallet lavede man *træsnit*. Et billede blev skåret i en træplade, *stokken*, hvor man bortskar alt det, der skulle være »hvidt«, således at de tilbageværende, ophøjede partier modtog sværtten og afgav trykket på papiret. Man kunne naturligvis også udskære bogstaver til hele bogsider og således trykke de såkaldte *blokbøger*. Ideen bag bogtrykkerkunsten var fremstillingen af løse typer i bly, der kunne sammenstilles i ord og linier.

Bogtrykkerkunsten kom til Europa

Middelalderligt bogtrykkeri. Til højre sætteren ved sættekassen. Manuskriptet er fastgjort i øjenhøjde. I baggrunden til venstre den ene trykker med en sværtepude i hver hånd. I forgrunden lægger trykkeren alle kræfter i for at tvinge papiret ned mod satsen i trykpressen. Træsnit fra ca. 1500.

Ⓢ Riigbmannehaffn

Fra »Den danske Rimkrønike« ses til venstre den første danske bogillustration, et træsnit af Københavns byvåben med de tre tårne, til højre en tekstsider. Universitetsbibl. 1. afd.

omkring 1440, da Johan Gutenberg i Mainz benyttede teknikken til fremstilling af den såkaldte 42-liniers bibel.

Den første bogtrykker i København var nederländeren *Gotfred af Ghemen* fra Brabant. Han kom hertil i 1489 med sit trykkeri og begyndte at trykke og udgive bøger. Først og fremmest skolebøger, bl.a. en latinsk grammatik. I 1495 vovede han at udgive den første

Ⓢ Gambla Knud sønson
 t Hja ieg sick dāmarks spræ ihant
 och skulla tha spre thy rpgæ
 Tha halt ieg hēæ alt som en mand
 och wler oc saa telliga
 Rrker oc kloster thm hade ieg hæt
 ieg thm forberædæ oc bygde
 Och theris personer fiern oc næt
 sprædæ ieg oc rpgdhe
 Thi gaff meg gud thm lørke I gen
 ach ieg mwonne rpskæland winne
 Och swertiga oc norgez for wthn men
 hā gaff meg saa tjl sinne
 Mz twolendæ skiff ieg tjl ængeland for
 ther mz ieg megh betyde
 Och mz thm lāmæ flode Ror
 try aar ieg merh thm stryde
 Romerna dæffue hepler hēntic wdh
 som gundel myn dotther hade
 Hānū fōrde ieg ind om ieg hech knud
 for wthn all hās skæde
 Ser twlent folk ieg altjyd halt
 paa skybena rpspne timæ
 Mz harnisk oc litalig ieg fertwig bolt
 tjl krj wææ the well snwæ

bog, trykt på dansk nemlig *Den danske Rimkrønike*. Det blev en succes, og derefter udkom der en strøm af bøger indtil hans død i 1510.

Til at begynde med var oplagene ganske små – det læsende publikum var ret begrænset – men efterhånden som flere og flere kunne læse, steg efterspørgslen på bøger naturligvis tilsvarende.

Den latinskolediscipel, som ville gå videre i sin uddannelse for at dygtiggøre sig til højre embeder i kirkens eller statens tjeneste, måtte søge til universiteterne i udlandet. I 1100- og

1200-tallet var det navnlig Paris, som var målet for de danske studerende, bl.a. Absalon og Anders Sunessøn.

I sidste halvdel af 1300-tallet må tanken om et dansk universitet være opstået. Da København under Erik af Pommern var blevet hovedstad, var det naturligt, at her måtte universitetet ligge.

I 1419 sendte kong Erik en ansøgning til paven om tilladelse til at oprette et universitet i København. Pave Martin V gav samme år sin tilladelse, dog betinget af, at universitetet skulle være i gang inden for to år. Denne tidsbegrænsning og vanskeligheden ved at skaffe penge til projektet medførte, at det blev udskudt indtil videre.

Under Christiern I's rejse til Italien i 1474 drøftede kongen forskellige sager med paven, bl.a. oprettelsen af et universitet. Sagen blev fulgt op under dronning Dorotheas besøg i Rom det følgende år, og 19. juni 1475 udstedte pave Sixtus IV omsider bullen med tilladelsen, stilet til ærkebiskop Jens Brostrup i Lund.

I 1478 udstedte kongen stiftelsesbrevet, og den 1. juni 1479 kunne Christiern I langt om længe foretage den højtidelige indvielse i Vor Frue Kirke af Københavns Universitet.

Der blev ansat nogle universitetslærere, hovedsageligt fra Köln, og deka-

Københavns Universitets ældste segl fra slutningen af 1400-tallet. Billedet viser Sankt Peter med nøglen og en bog, omgivet af gotisk arkitektur. Tegning af Peter Linde.

nen ved Københavns domkapitel, magister *Jesper Henrikssøn*, blev universitetets første rektor. Der var ikke tilagt universitetet nogen form for indtægter; det blev altså Vor Frue Kirke, der måtte sørge økonomisk for driften.

Nu havde Danmark sit første universitet – men ikke noget at have det i! Lige fra den højtidelige indvielse i Vor Frue Kirke den 1. juni 1479 havde universitetet pladsproblemer. De første forelæsninger blev holdt i Vor Frue Skoles lokaler, og snart måtte en del af

kapellerne til Vor Frue Kirke inddrages til undervisningen. Begge steder var der dog tale om midlertidig benyttelse.

Man lejede derpå nogle rum i stadens rådhus på hjørnet af Nørregade, hvor bispegården ligger i vore dage, men det passede ikke byens råd. Da lejemålet udløb i 1491, lod en af borgmestrene universitetet sætte på gaden. Siden rykkede studenterne dog ind på ny og kunne nu overtage hele huset, fordi bystyret i mellemtiden havde taget sit nye rådhus på Gammeltorv i brug.

Det gamle rådhus på Nørregade blev herefter kaldt *Studiegården* og det gamle Rådhusstræde ved samme lejlighed omdøbt til *Studiestræde*, et navn, som er bevaret til vore dage.

Kong Hans fik adelen og gejstligheden til at yde bidrag, således at der kunne købes jordegods, hvis indtægter skulle gå til driften af universitetet. I 1514 blev det vedtaget, at hver kirke i landet skulle yde én skilling til universitetet.

Efter reformationen måtte universitetet på ny flytte. Studiegården på hjørnet af Nørregade skulle indrettes

til bolig for den første lutherske biskop, Peder Palladius. Universitetet flyttede over Nørregade og ind i den tidligere katolske bispegård.

Universitetet har altid ligget tæt ved Vor Frue Kirke, og det har i øvrigt betydet, at bebyggelsen omkring disse to centre har fået navnet *Latinerkvartret*.

Fagene var til at begynde med teologi, kirkelig ret og filosofi. Senere kom geografi, astronomi, retorik og matematik til. Den første professor i medicin blev ansat i 1513. Det var Christiern II's livlæge, skotten *Alexander Kinghorn*.

Undervisningen begyndte klokken 6 om morgenen og fortsatte med pauser til et stykke ud på eftermiddagen. Der blev naturligvis holdt forelæsninger, men mest udviklende for de studerende var »disputatserne« under faget retorik, hvor lærere og studenter satte forskellige emner til debat, så det føg om ørerne. Selv om handlingen udspilles omkring to hundrede år senere, giver Holbergs komedie »Erasmus Montanus« et glimrende billede af disputere-lysten!

Åreladning og kopsætning

Sygdom og sundhed

Lægekunsten stod næppe synderlig højt i København. Tidligere er nævnt *bartskærerne*, barberer, som også kunne påtage sig bl.a. *åreladning* og *kopsætning*. Betegnelsen bartskærer blev senere forvansket til »badskær«, måske fordi de ofte udøvede deres profession i badstuerne. Der fandtes en smøge i det gamle København, som blev kaldt *Didrik Badskjærs Gang*. Den var dog ikke fra middelalderen, men fra 1600-tallets midte, og den forsvandt i øvrigt i 1906.

Så tidligt som i 1307 omtales en læge i København, som hed *Vilikin*, og i roskildebispens jordebog fra 1370'erne finder vi en *Hannes Læghæ*. Ellers er det småt med efterretninger om lægekunstens udøvere indtil 1513, da kongens livlæge, *Alexander Kinghorn*, blev ansat som den første medicinske professor ved universitetet i København.

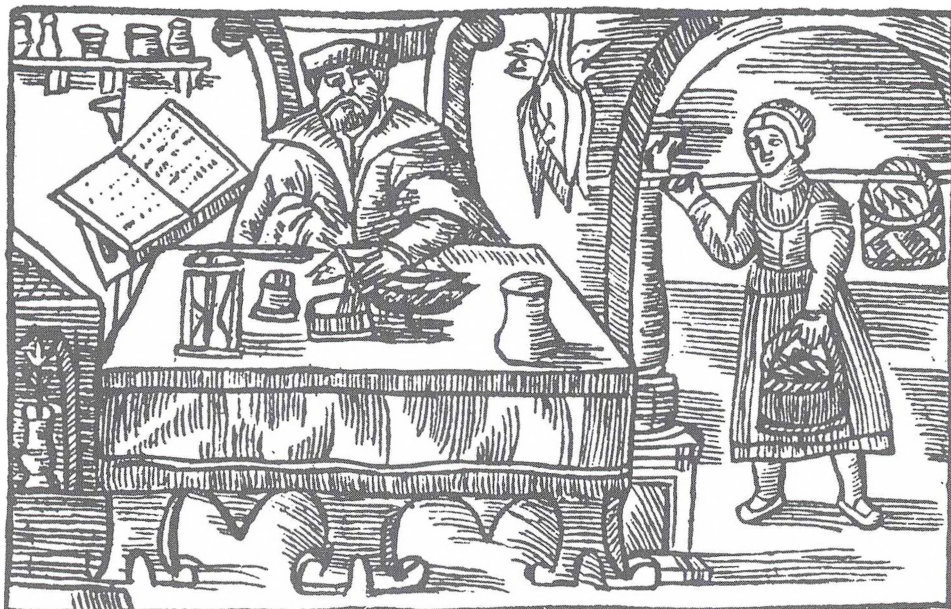
Datidens læger må have stået temmelig magtesløse overfor de mange aldeles ukendte sygdomme. De kunne kikke på urinen og blodet, lytte til

hertet og lungerne og foreskrive svedekure, åreladning eller lægende urter efter den lærde *Henrik Harpestreng's* recepter fra 1200-tallet.

De syge havde det utvivlsomt bedst i klostrene under omsorgsfuld og kyn-dig pleje, bl.a. i Helligåndshusets hospital, som tidligere er omtalt.

Medikamenter blev også i middelalderen fremstillet af *apotekere*. I bagersvendenes gildesskrå fra 1403 forekommer navnet *Annæ Abbætekens* – måske en københavnsk apotekers kone eller tjenestepige. I 1465 købte en mand ved navn Johan Brandt en gård og omtales derefter som *Mester Johan Apteker*, senere stavet »Apetekræn«, men først i 1481 ses navnet stavet næsten som i dag: »Apotekeren«.

I slutningen af 1400-tallet omtales »Apotekerens Have« på hjørnet af Studiestræde og volden. Det kan have været en urtehave, hvor lægeplanterne blev dyrket, eller måske blot et oplag for apotekerens varer. Datidens apotekere kunne nemlig ikke klare sig med kun at forhandle lægemidler; de solgte

En læge i sit arbejdsværelse. Han sidder tilbagelejet i en højrygget stol ved et kæmpeskrivebord. En kvinde bringer ham en kurv med dueunger. Dem betragtede man som et lægemiddel, navnlig til flegmatiske patienter. Olaus Magnus.

også krydderier, konfekt og vin, ja i 1514 tillige stødt krudt.

Efter at gråbrødreklostret i 1531 var opløst, skrev Frederik I »... at som I selv mærker det, har borgere og menigmand omkring Jeres by stort behov for en doktor og en apoteker, som skal bo i Jeres by, og som I vil kunne besøge i sygdom og krankhed ...«. Der blev så stillet rum til rådighed i en af gråbrødreklostrets bygninger. Planen blev dog

opgivet, og i stedet blev der i 1536 indrettet et apotek i en gård på hjørnet af Amagertorv og Højbrostræde, den gård, som tidligere havde tilhørt Ambrosius Bogbinder.

Middelalderens store svøbe var *pesten*, som i perioder hærgede Danmark. Betegnelsen dækker ikke nogen bestemt sygdom, den er blot udtryk for epidemier af stærkt smitsomme og dødbringende sygdomme.

I 1500-tallet dukkede den forfærdelige *plettyfus* op formentlig med lus som smittebærere. Den viste sig som hovedpine, høj feber og udslæt og medførte ofte døden.

Den engelske sved eller *svedsoten*

En biskop uddeler almisser til spedalske. Maleri på altertavle fra Sankt Olai Kirke i Helsingør, nu i Nationalmuseet. Foto NM.

fór også grusomt frem. Sygdommen begyndte med voldsomme kuldegysninger, derefter brændende hede og strømme af sved. Få timer senere kunne en rask mand være død. Blot på

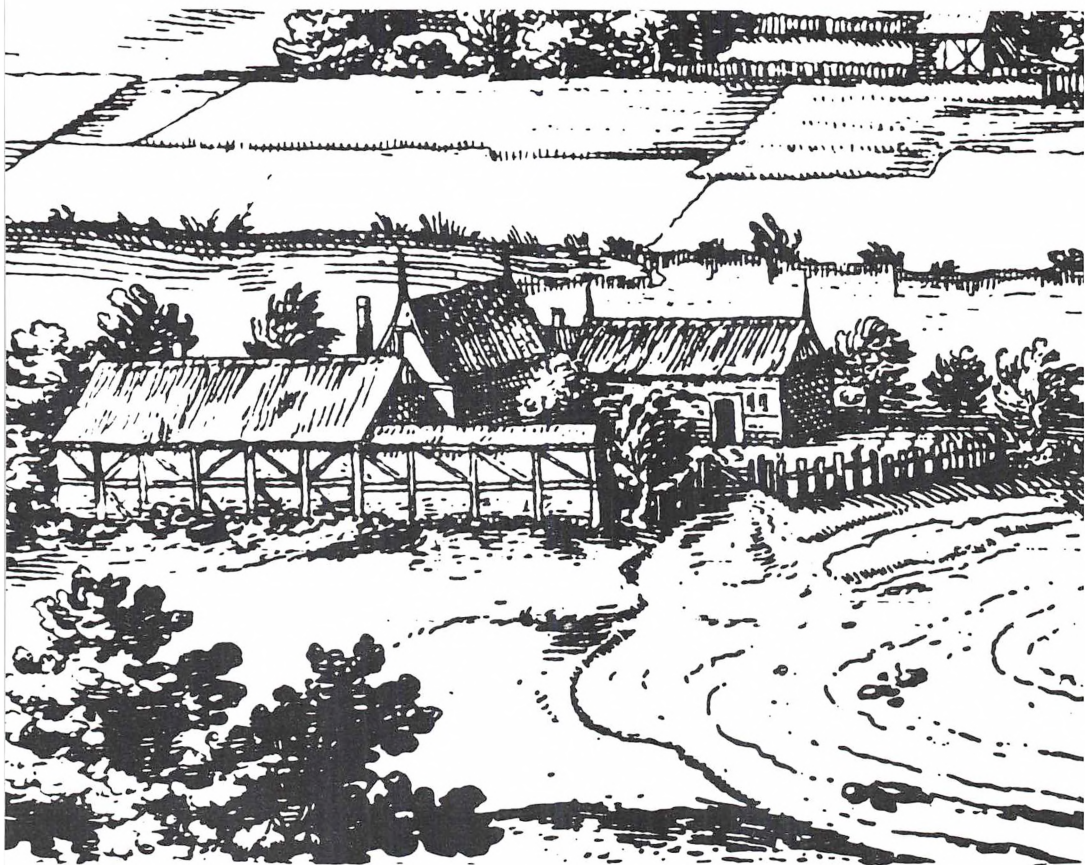
én dag døde der således i København 400 mennesker af svedsot.

Spedalskhed var ret udbredt i middelalderen. Selv om man dengang ikke vidste ret meget om smitte og epidemier, var man dog klar over, at spedalskhed kunne overføres fra et sygt til et rask menneske, og isolerede derfor dem, der var angrebet af sygdommen.

»Den spitalske sot«, som den blev kaldt, fordi de syge blev anbragt på et hospital, viser i begyndelsen kun få symptomer. Den begynder med træthed, ømhed i leddene og pletter under huden. Det sidstnævnte tegn anså man dengang for det afgørende bevis på sygdommens frembrud. Så begynder lemmerne at blive følelseløse. Der dannes knuder, så bl.a. ansigtet bliver furet og knoldet. Fortænderne falder ud, næsen synker på grund af knoglehenfald, og udseendet ændrer derfor karakter.

De stakkels spedalske blev udstødt af de levendes samfund. Sygdommen ramte helt tilfældigt – også uden påviselig smitte – men mange mente, at den var en straf, sendt af Gud, for en stor og hemmelig synd.

Når et menneske efter lægekyndiges skøn blev erklæret spedalsk, blev der afholdt dødsmesse i kirken – den syge var død for denne verden. En mand el-

ler en hustru måtte forlade hjem, ægtefælle og børn.

På kirkegården fik den spedalske overrakt en kappe, en hætte, handsker og en skralde. Den skulle bruges til at advare raske mennesker mod at komme i nærheden af den syge.

Lepra, som sygdommen også hedder, er ikke dødbringende. Selv om helbred og navnlig udseende gradvis

Hospitalet for de spedalske, »Sankt Jørgens Gård«, uden for København. Udsnit af Braunius' stik fra 1587.

bliver forringet, kunne den syge leve både 10 og 20 år med sygdommen.

Et stykke uden for København blev der i middelalderen opført et særligt hospital for spedalske, *Sankt Jørgens*

Gård, opkaldt efter de svages og hjælpeløses beskytter. Det var kirken, der tog initiativet til oprettelsen af hospitalet, organiserede plejen og sørgede for gudstjenester for de syge.

De mest raske blandt de spedalske hjalp de svagere, passede den jord, der hørte til stiftelsen, og tiggede i Københavnske gader og stræder. Her brugte de skralden og skjulte deres vansirede ansigter bag hættten for ikke at forskrække godtfolk. Navnet *Sankt Jørgens Sø* minder endnu om hospitalet, der rimeligvis lå, hvor Vodroffsvej ligger i vore dage.

En anden frygtet lidelse var syfilis – *pokkeren*, som den dengang blev kaldt. De syge fik svulster og skorpet udslæt over hele kroppen, som blev ødelagt af det betændte væv.

Man vidste udmærket, hvordan smitten blev overført, og det kan ikke undre, at fordømmelsen satte ind mod de mennesker, som blev ramt af sygdommen. Hospitaleturde turde ikke tage dem, selv om de syge var elendige og hjælpeløse som få.

En københavner, *Claus Denne*, besluttede af medlidenhed med de syge at samle ind til opførelsen af et lille hospital for de »såre pockige«, som plejede at ligge rundt omkring på byens gader.

Claus Denne var utrættelig. Han

Et træsnit fra 1497 viser et lægebesøg i et hjem, hvor mand og kone er stærkt angrebet af hudsygdom – måske syfilis. Lægen til højre betragter urin i et glas, og i forgrunden bliver manden indsmurt i salve.

samlede penge ind på anbefaling af såvel kongefamilien som gejstligheden, og i 1516 begyndte opførelsen af *Sankt Annæ Hospital*, som lå ud til stranden nord for København ved en landgangsbro, Sankt Annæ Bro. Endnu minder navnet Sankt Annæ Plads om det middelalderlige hospital.

Sindssyge og imbecile mennesker anbragte man i *dårekisten*, som hørte under det offentlige. Den havde sin egen bygning, men vi véd ikke, hvor i København den lå. Man betragtede de syge som besat af djævelen og gjorde intet forsøg på at helbrede dem. De blev spærret inde som farlige dyr, og måske blev de, som det skete i Tyskland, pisket af bøddelen.

Sundhedstilstanden havde en ganske naturlig sammenhæng med renligheden – eller mangelen på renlighed – for i middelalderens København stod hygiejnen på et meget primitivt stade.

Hvor der er husdyr, har mennesker i århundreder sat sig på hug i stalden og afleveret deres bidrag til jordens frugtbargørelse samme sted som dyrene – eller måske blot mellem nogle buske ved hushjørnet. Med den stigende befolkning i København forsvandt det meste af husdyrholdet, og bebyggelsen blev tættere. Så byggede man, som tidligere omtalt, et lille hus i gården over et gravet hul og klarede sig endda.

I Christoffer af Bayerns stadsret fra 1443 er der tænkt på dette problem. Ingen måtte have sit »hemmelige hus« nærmere end én alen fra gaden, og det skulle være »jordgravet«, så latrinen ikke flød ud på gaden eller ind på nabøens grund.

Andre former for affald fra gård,

hus eller stald kunne man samle til bunke udfor ejendommen, hvor det måtte ligge højst tre dage. Fristen blev dog ikke overholdt, for i vognmændenes lavsskrå fra 1478 tales der om, at bunkerne skal hentes hver fredag, så affaldet må have ligget fremme i indtil en uge ad gangen.

Der må have været en frygtelig stank i middelalderens København, navnlig på varme sommerdage. Trods stadsrettens gode hensigter har der nok flydt jævnt med skarn af enhver slags over det hele, og hvad enkelte

En jordemoder hjælper en fødende kvinde. Træsnit i en fødselsvejledning fra 1513.

I en tysk kalender fra 1481 findes et træsnit, der viser, hvordan mænd og kvinder badede sammen. På et bræt tværs over karret står mad og drikke.

måtte have samlet i bunker, skulle de løsgående svin og hunde nok få spredt rundt igen.

Det er næppe sandsynligt, at folk har vasket sig mere end strengt nødvendigt. Men så var der byens *badstuer*. Her traf borgerne hinanden. Dampen stod som en skoldhed tåge fra de store, ophedede sten, som man slog vand på. Det var varmt og rart; man fik vasket sig – og måske gjort kål på lus og lopper.

Det var almindeligt, at kvinder og mænd badede sammen, og livet i bad-

stuerne udviklede sig til næsten selskabelige sammenkomster, hvor man både spiste og drak.

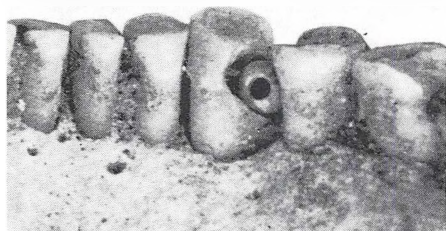
Badstuegang hørte til livets goder, og det skete derfor, at godgørende københavnere testamenterede penge til de fattige, ikke blot til mad, men også til besøg på badstuerne. En sådan gave kaldte man et *sjælebad*.

Bartskeerne arbejdede i badstuerne, hvor de ordnede mændenes hår og skæg, desuden påtog de sig, som nævnt, åreladning og kopsætning. Det skulle være en god hjælp mod alle sygdomme.

Ved *åreladning* åbnes en åre i armens bøjning ved albuen, og en del blod får lov at løbe ud. *Kopsætning* foregår ved påsætning af små, pæreformede kopper af horn, lertøj eller glas, i ophedet tilstand rundt omkring på kroppen. Ved det vakuum, der opstår inde i koppen, efterhånden som den og luften i den afkøles, suges huden ud i en bule, og er der forinden skåret et lille hul, trækkes blodet ud.

I København var der omkring 1380 tre offentlige badstuer. Den ene af dem var opkaldt efter sin beliggenhed ved vandet og blev kaldt *Strandbadstuen*. Det er efter den, Badstuestræde endnu i vore dage har sit navn.

En anden havde det mærkelige navn *Vombadstuen* – eller blot »Vombe-

Tandbehandling af caries-angreb kunne i middelalderen ske ved at presse f.eks. en rosenkransperle ned i hullet. Afdækket på Æbelholt Klosters kirkegård. Foto Vilh. Møller-Christensen.

stuen«. Om navnet hentyder til vommen – en tyk og rundbuget mave – véd vi ikke. Men også den gav navn til en københavns gade, Vognbadstuestræde, som nu er forsvundet. Endelig har der ligget en badstue i kvarteret omkring Nikolaj Kirke. Muligvis har der været flere offentlige badstuer foruden enkelte private. Hans Bogbinder havde sin egen badstue, hvor bl.a. kong Hans havde sin gang.

Den frie omgang i badstuerne medførte en del smitte fra syge mennesker. Kønssygdommene bredte sig livligt, måske bragt til byen af fremmede søfolk og landsknægte. I 1500-tallets begyndelse blev man derfor nødt til at

lukke de offentlige badstuer én efter én.

Søfolkene og landsknægtene besøgte vel næppe badstuerne. De holdt sig til skøgerne i stadens »jomfruhuse«, og derfra bredte smitten sig.

Den sociale baggrund for prostitution i middelalderens København var måske et stærkt overtal af mænd. Mange kvinder døde tidligt, udslidt af det hårde liv og mange børnefødsler. Blandt de fremmede købmænd og vagtmandskabet på borgen var der mange ugifte, og de har sikkert udgjort husenes faste klientel.

»Jomfruerne« var dengang, som også senere, unge piger fra landet, der søgte til byen, men ikke fik ordentlige erhvervsmuligheder. I slutningen af 1400-tallet blev det bestemt, at skøger skulle gå med huer, som var halvt røde og halvt sorte, så man kunne kende deres profession. Og klæderne måtte ikke være for »fine«.

Københavnerne må vel have accepteret prostitution i staden. Men da landsknægtene lå ved Dragør i 1533 og deres oberst, *Marcus Meyer*, drog til det mest berygtede bordel i byen med trommer og piber og klingende spil, forargede det trods alt københavnernes!

Mark, ørtug og penning

Handel og økonomi

Mange steder i kilderne til vor viden om København i middelalderen støder man på angivelser af beløb i penge. Det forekommer især, når der er tale om skatter, afgifter, bøder og værdiansættelser på fast ejendom. Det er ikke muligt at beregne, hvor meget sådanne beløb svarer til i nutidens penge, fordi møntenhederne i middelalderen igenem var meget forskellige.

De penge, der cirkulerede i Danmark, var dengang først og fremmest udenlandske mønter, især fra Tyskland og Frankrig. Først omkring år 1000 satte en dansk konge – Svend Tveskæg – for første gang sit navn på en dansk mønt.

På den tid, da Absalon byggede borgen ved Havn, blev Valdemar den Stores mønt præget i Lund og Roskilde. Når mønterne bar kongens billede på den ene side og Absalons på den anden, skyldes det, at ærkebiskoppen havde sin andel i møntretten.

I 1200-tallet var den mest anvendte mønt *penningen*. Den var af sølv og skulle veje 0,9 gram. Navnet kan føres

tilbage til den romerske mønt *denaren*, som i Frankrig blev kaldt *denier*, i England *penny* og i Tyskland *pfennig*.

Der gik 10 penninge på en *ørtug* og tre *ørtug* på en *øre*. I modsætning til nutiden, hvor én øren simpelthen er kasseret som mønt, var det et ganske betragteligt beløb i middelalderen. Når ølgælden i Jacob Erlands søns Stadsret fra 1254 er fastsat til to øre – *duas oras* – har beløbet måske svaret til 100 kr. i vor købekraft, naturligvis afhængigt af, hvad man til forskellig tid kunne erhverve af goder for én øre. Møntbetegnelsen *øre* kommer da også af *aureus*, som på latin betyder »af guld« eller »gylden«. Der gik otte øre på en *mark*, systemets største enhed, der således bestod af 240 penninge.

I Frankrig indførte Ludvig den Hellige en møntenhed, som blev kaldt *gros tournois*. Den bredte sig ud over Europa og kom til at hedde *groot* i Nederlandene, *groschen* i Tyskland og *grot* i Danmark. Det var hanseaterne, som bragte den til Danmark i 1300-tallet. Den blev delt i tre *sterling*,

som igen svarede til tre *penninge* hver, altså ni penninge for én grot.

Selv om der eksisterede et møntsystem, var det dog ikke ensbetydende med, at man betalte sine erhvervede goder med klingende mønt. Tidligere

Et markstykke fra 1541, præget i København i henhold til møntordningen af 20. september samme år. Foto NM.

tiders naturaløkonomi, hvor man betalte med andre varer eller tjenesteydelser, fortsatte i praksis op gennem middelalderen og i enkelte forhold næsten op til vore dage. Møntenhederne kunne imidlertid altid tjene som *værdimåler*, men at en værdi var fastsat til et pengebeløb, betød altså ikke, at der i alle tilfælde skulle betales med rede penge.

Markens sølvværdi var 216 gram, men foruden sølvværdien regnede

Møntværksted i middelalderen. Møntmetallet lægges i ophedet stand mellem to forme, og ved kraftige hammerslag drives præget ind i metallet. Olaus Magnus.

man også i *korn*. En mark korn deltes, ligesom en mark sølv, i otte øre, hver på tre ørtug. En korn-ørtug deltes dog ikke i penninge, men i *skæpper*, et rummål, der svingede en hel del, men som bl.a. svarede til $\frac{1}{6}$ af en *tønde*. Hvor mange skæpper der gik på en mark korn, var afhængigt af, hvilken kornsart der var tale om. Var det *rug*, gik der 240 skæpper på en mark, af *byg* gik der 288 og af *havre* 480 skæpper. Forskellen bevirkede således, at en *mark korn* havde den samme omsætningsværdi, hvad enten man regnede i rug, byg, eller havre.

Oprindeligt havde man nok sigtet på, at 1 mark sølv skulle have samme værdi som 1 mark korn. Men meget snart løb de to værdier fra hinanden, og kornets værdi blev gradvis større end møntens. En del af forskellen må nok tilskrives den omstændighed, at kongerne ved udmøntning af nye pengestykker sparede lidt vel meget på de ædle metaller og f.eks. blandede kobber i sølvet.

Som i nutiden var landets møntsystem afhængigt af udlandets. Det var netop tanken, at mønterne skulle have nogenlunde ens købekraft efter deres lødighed og vægt, uanset hvor i Europa de blev omsat.

Kong Hans var den første danske konge, som udmøntede guld. Han ef-

Guldstykke fra 1496, en nobel fra kong Hans' tid. På forsiden ses den tronende konge med krone og scepter – dog uden portrætlighed. Foto NM.

tergjorde i 1496 den rhinske gylden, men med et noget lavere guldindhold. Derfor opnåede denne *nobel*, som mønten blev kaldt, ikke den samme anseelse i udlandet som den mønt, den skulle svare til.

Først i 1541 blev møntvæsenet radikalt ordnet. Al møntprägning blev henlagt til København, hvor værkstedet blev indrettet i det nedlagte Sankt Klara Kloster. Møntmesteren hed Povel Fechtel, og nu prægede man betegnelserne *mark*, *skilling* og *penning* på selve mønterne. I 1544 blev *daleren*, opkaldt efter den tyske »Joakims-taler«, den højeste mønt. Der gik herefter tre mark på en daler, og hver mark svarede til 16 skilling. En halvskilling blev kaldt en *søsling* og en tredjedel skilling en *hvid*. Den sidste betegnelse bruges endnu i vore dage, når man har betalt »alt til sidste hvid«.

Skilling, søsling og hvid fra kong Hans' tid, slået i Møntergården – også kaldet Vingården – i København. Foto NM.

Povl Fechtels virksomhed mindes endnu i to københavnske gadenavne, *Møntergade* og *Gammel Mønt*. Det sidste navn var oprindeligt hæftet på selve møntværkstedet.

Der var dog tidligere blevet slået mønt i København. I et skøde fra 1524 beskrives en ejendom som »... liggendis hoess Myntthet gaardenn udi Køpenhaffn ...«. Den omtalte møntergård var »Kong Hans' Vingård«, oprindeligt den gamle fogedgård »Østergård« ved stranden ikke langt fra Østerport.

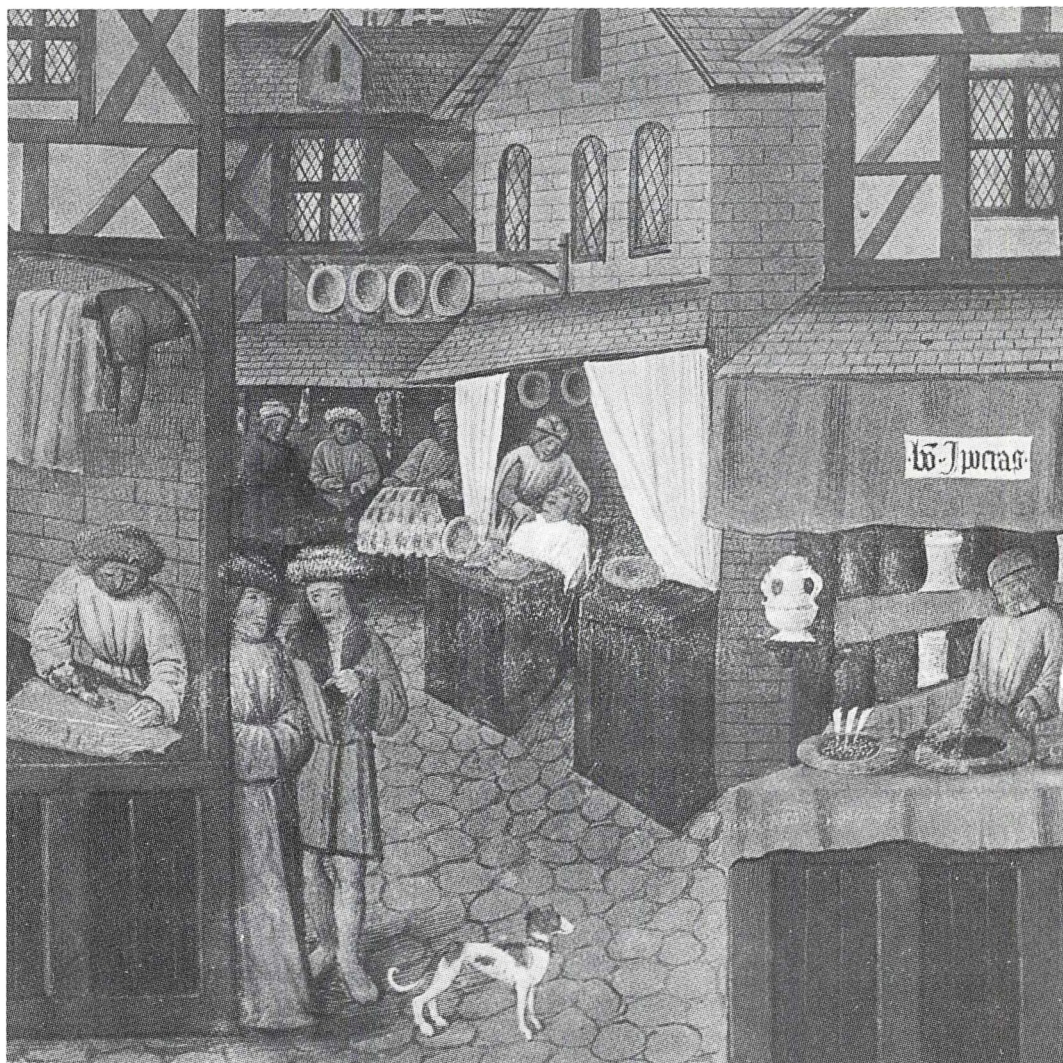
Her prægede man måske de skilling, søsling og hvid, som bar omskriften *MONETA NOVA HAFNIENSIS*.

Byens handel foregik først og fremmest på *Gammeltorv*. Alle varer blev bragt til torvs her allerede i landsbyens tid, før Absalon byggede borgen. Omkring torvet boede de faste handlende. Navne som *Saltboderne*, *Klædeboderne* og *Kræmmerboderne* fortæller om det. Boderne var formentlig lave, rått sammentømrede skure, som oprindeligt næppe har adskilt sig ret meget fra stadens øvrige huse.

Hver onsdag og lørdag var *torvedag*. Så skulle der holdes fred; slagsmål og drab i den tid blev straffet med tredobbelte bøder. Torvfreden varede »... fra solens opgang til der bliver ringet med aftenklokken«, hedder det i Johannes Krag's stadsret fra 1294.

I den tidlige middelalder var *Gammeltorv* større end i vore dage, således at stadens ældste rådhus, der muligvis har ligget vest for nuværende Skoubogade, kan have haft sin facade ud til torvet.

Der var endnu et torv i København. Ad *Tyskmanngade*, som hedder *Vimmelskiftet* i vore dage, kom man til *Østertorv*. Det blev også kaldt *Fiske-torvet*, fordi handelen med fisk foregik her. Det lå også ret tæt ved stranden

og landingspladserne. I nutiden heder stedet Amagertorv.

For at beskytte byens borgere måtte de fremmede købmænd først gøre deres indkøb, efter at byens egne borgere

Middelalderlige butikker fra 1400-tallets Frankrig. I forgrunden til venstre handles med beklædning; til højre med tærter og søde sager, markeret bl.a. af en sukkertop. Midt i baggrunden ses barberens bod.

En tysk fiskehandel i 1400-tallet. Fiskene er lagt frem på bænken, og til højre står der tønder med saltet fisk. Rosgartenmuseet i Konstanz.

havde forsynet sig. Under Erik af Pommern blev tidspunktet markeret med et tegn – måske et flag på rådhuset – som blev taget ind. Det var klokken ti om formiddagen.

Efter det tidspunkt måtte også de fremmede købmænd handle i boderne, men ikke med hinanden – en yderligere beskyttelse af borgernes interesser.

Sildefiskeriet i Øresund satte naturligvis sit præg på byens handelsliv. Fra 24. august til 9. oktober var der årsmarked i København, hvor tilstrømningen af fremmede købmænd var meget stor. I den periode var alle skibe, der besejlede havnen, belagt med told. Men efter Sankt Dionysii Dag – den 9. oktober – bortfaldt afgiften.

For at kunne forstå udviklingen i handelen på København må man vide, at hansestæderne i realiteten havde skabt deres eget »fællesmarked« i Østersølandene. De havde kapitalen, skibene, erfaringen og markederne.

Hansaen havde ingen ønsker om at erobre lande og byer; man ønskede blot at bevare og udbygge de eksisterende handelsprivilegier. Derfor var det vigtigt for dem at have et godt forhold til den regerende konge, som gav privilegierne.

Både produktion og handel nød godt af hansaens aktiviteter, så længe Danmark ikke havde udviklet en selvstændig udenrigshandel. Det var i den periode, at de fremmede købmænd holdt sammen i *Det tyske Kompagni* med byens fornemste lavshus i Tyskmanngade som centrum.

Da silde-eventyret i Øresund var ved at være slut, og nordsøfiskeriet fik et opsving, ændredes den danske handelspolitik. Efter pres fra byens egne borgere blev Københavns stilling styrket og de fremmede købmænds rettigheder stærkt begrænset. Det skete bl.a. ved Erik af Pommerns privilegium af 1422 til Københavns borgere.

Blandt bestemmelserne står der, at de fremmede købmænd kun måtte handle en gros, mens detailhandelen blev forbeholdt stadens egne borgere. Det blev udtrykt – så alle kunne forstå det – med eksempler fra hverdagens handel. Således måtte de fremmede købmænd ikke sælge klæde eller lærred i »alental«, men kun i »halve og hele stykker«. Bukser måtte kun sæl-

ges »dusinvis« og øl kun i »tønder«, ikke i »kander«.

Øl i *kander* var dog ikke den mindste måleenhed. Der gik to til fire *potter* på en kande øl, og en *tønde* var 120-130 *potter*. En pot har været lidt under en liter.

Indtil 1683, da mål og vægt blev fastlagt ved en forordning, var der store variationer, blandt andet fra den ene landsdel til den anden, for de samme enheder.

Af de gamle betegnelser kan yderligere nævnes *fad*. Drejede det sig om vin, var indholdet knap 1000 *potter*. En mindre enhed var et *anker*, som var ca. 40 *potter*. En pot var yderligere delt i 4 *pægle*; en betegnelse, der op til nutiden stadig er blevet benyttet f.eks. om brændevin.

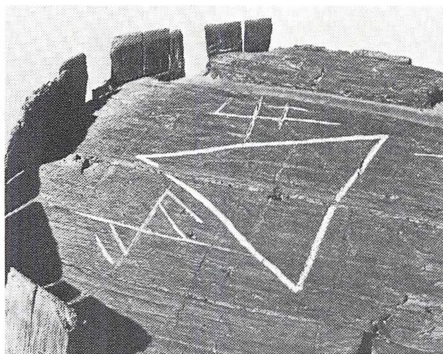
Længdemålet *alen* bruges i vore dage næsten kun, når man skal fortælle om noget, der var »alenlangt«. En alen var noget under 1 meter og var delt i 24 *tommer*. Mange ældre håndværkere og isenkræmmere foretrakker endnu at beskrive søm, skruer og trætykkelser i *tommer*. Betegnelsen indgår stadig i vor daglige tale, f.eks. når noget er »tommetykt«. En *håndsbred* var $\frac{1}{8}$ alen og en *fingerbred* $\frac{1}{32}$ alen.

Det tidligere nævnte rummål *skæppe* brugtes også til opmåling af mel,

smør og salt. I vore dage bruges ordet endnu, når man taler om at »sætte sit lys under en skæppe«. En skæppe smør blev opdelt i *skåle*, og en kvart skæppe blev kaldt et *fjerdingkar*.

Blandt de gamle vægtbetegnelser fra middelalderen lever *pund* stadig videre som betegnelsen for et halvt kilogram. »To pund smør og seks pund kartofler« er der stadig mange, der siger. I gamle dage dækkede betegnelsen *pund* mange forskellige vægtenheder. Man talte bl.a. om *bismerpund*, der bestod

Middelalderlig sildetønde, fundet ved Gammel Mønt i København. Ejerens bomærke ses endnu på låget. Foto forf.

af 12 *skålpund*. Endvidere om *skip-pund*, der oprindeligt var en vægtenhed for skibslast. Et skip-pund var delt i 20 *lispund*, som hvert for sig igen var 16 pund. Et *skålpund* kunne deles i 32 *lod*, oprindeligt en lille blyklump. Endnu siger man: »Det interesserer mig ikke et lod« for at antyde, hvor lille interessen er, men et lod kunne dog deles i 4 *kvint*.

Blandt de helt små vægtenheder, som navnlig guldsmede og apotekere brugte, kan nævnes *gran*. Det kommer af det latinske ord »granum«, der betyder et enkelt korn, en kerne. Apotekerne brugte yderligere vægtenhederne *drakmer*, *skrupler* og *unser*. Når vi i vore dage kalder bl.a. en snaps for en *dram*, kan det føres tilbage til drakmen, som forøvrigt oprindeligt var – og stadig er – en græsk mønt.

Med vajende faner og klingende spil

Fest og drama i staden

Borgernes hverdag kunne være streng nok. Mange måtte arbejde fra daggry til solnedgang for at opretholde tilværelsen for dem selv og deres familier. Der var med andre ord ikke meget fritid til den almindelige borger.

Livet i hjemmet var også præget af det hårde slid og de primitive boligforhold – set med vore øjne. Når arbejdet var forbi, kunne man glæde sig til måltiderne i hjemmet sammen med familien. Det eneste lys kom fra arnens ild – måske var der tændt nogle tællelys eller en tranlampe. Men fritidssysler i hjemmet var der næppe tale om.

Middelalderens københavnere har dog sikkert – ligesom nutidens – haft behov for andet end arbejde og søvn. Fest og drama, spændende oplevelser eller andet, der kunne danne en kontrast til den ensformige hverdag, måtte der også til.

Håndværkere og andre næringsdrivende havde deres gilder og lav. De kunne mødes i gildes- og lavshusene og drøfte verdenssituationen i kærters skær over en kande øl.

De ældste værtshuse i København var ølboder. De blev ofte drevet af ældre kvinder, de såkaldte *ølkoner*, som købte øl op i tønder eller bryggede det selv og udskænkede det i deres boder. Restaurationsafgift er ikke nogen ny opfindelse. I middelalderen blev der, som tidligere nævnt, opkrævet *ølgæld*, en afgift af ølkonens bod.

Der har nok været livligt på disse middelalderlige værtshuse, og slagsmål har sikkert ofte fundet sted. I hvert fald skrev Peder Laale: »Æ ris kif i ølkonæ hus« – altid opstår der kiv i ølkonens hus.

I Christoffer af Bayerns stadsret fra 1443 blev det tilladt borgmestre og rådmænd at have en *stadskælder*, hvorfra der skulle sælges tysk og andet fremmed øl »for muligt køb«. Det fremgår ikke af bestemmelsen, om det var det kendte begreb »rådhuskælder«, som endnu i vore dage findes i mange byer. Man måtte gerne sælge øl ud af huset, men kun kandevis.

I stadsretten omtales også en *vinmand*, og der står, at han ikke måtte

Terning- og skakspil kendte man også i middelalderen. Olaus Magnus.

tappe vin, før den var *set*, d.v.s. godkendt af fogeden, borgmestrene og rådmændene, som fik nogle kander vin for deres ulejlighed. Måske der her er tale om vinstuer, hvor godtfolk kunne få sig et bæger vin.

Teatre fandtes ikke, men skuespil kunne opleves som *kirkespil*, opført med gejstlighedens medvirken, som regel bygget over bibelhistoriske emner. Det har nok været mere underholdning end kunst og replikkerne tilpas forenklede, så at alle borgere kunne følge med i handlingen.

Gøglere har der også været i København, omrejsende artister, som kunne vise deres kunster på torvene. Fremvisning af sælsomme dyr må have forekommet; i hvert fald var der en del *bjørnetrækkere* i middelalderen.

Til københavnernes gratis fornøjelser hørte kongekroninger, fyrstebryllupper og andre begivenheder, hvor indbudte stormænd strømmede til staden, og forskellige arrangementer i forbindelse med festlighederne løb af stablen.

Christiern I's kroning og samtidige bryllup med Christoffer af Bayerns enke, Dorothea af Brandenburg, var en af de helt store københavnerebegi-

venheder. Der findes en skildring af festlighederne, som giver et levende billede.

Der var strøet blomster i gaderne, og husenes gavle var behængt med kranser. Vor Frue Kirke var indvendigt dekoreret med klæde på væggene – i højkoret purpur – og utallige vokslys

En gøgler, klædt i tætsluttende hoser og kort kjortel, balancerer med to knive. Kalkmaleri fra ca. 1450 i Vigersted Kirke, Sydsjælland.

Bjørnetrækkeren var sikker på et interesseret publikum. Dyrene har formentlig danset til musik fra hornblæserne til højre. Olaus Magnus.

brændte fra to store, forgyldte lysekroner.

Mens kirkeklokkerne ringede, bevægede optoget sig langsomt fra slottet mod kirken. Forrest gik to trompetere og to trommeslagere; efter dem kom adelsmændene med sværd ved siden og lange kapper, atter efterfulgt af tolv trompetere og to trommeslagere.

Derefter fulgte de adelsmænd, som bar kronregalierne – krone, scepter og sværd – og efter dem red kongen med sin far, grev Diderik af Oldenburg, på sin højre side og sin onkel, hertug Adolf af Slesvig, på sin venstre. Det fortælles, at kongen var af usædvanlig højde og ragede op over alle andre.

Da optoget var nået frem til Vor Frue Kirke, gik kongen op og satte sig i hjøkkoret. Kort efter ankom dronningen. Hun var iført en kappe, indvævet med guldråd, og halskæder, besat med ædelsten. Håret hang frit ned over skuldrene og var pyntet med gyldne smykker.

Efter kroningen slog kongen de mest fortjente adelsmænd til riddere, og derefter blev han og enkedronningen viet.

Kongen forlod kirken med kronen på hovedet, sceptret i hånden og sværdet ved siden. Han red tilbage til slottet, mens adelsmænd bar en tronhimmel over hans hoved. Borgervæbnin-

gen var stillet op langs ruten – 400 mand, klædt i røde og gule dragter – med spyd og tveæggede økser.

Dronningen kørte i en gylden karet med fire hvide heste for. Hestene var rigt smykket med guld og med fjer på hoved og hale.

Musikinstrumenterne har hovedsageligt været *pauker*, også kaldet *kedeltrommer*, *fløjter*, *trompeter* og *basuner*. Paukerne kunne også bruges til hest. De blev hængt parvis over hestens ryg foran sadlen.

Ved festligheder som de nævnte var det skik, at der blev holdt turneringer, også kaldet *ridderspil* eller *dystrend*. I hver sin ende af en afgrænset plads, f.eks. på Vingårdens grund eller på Gammeltorv, holdt to rustningsklædte ryttere sig rede. Hver af dem holdt en lang trælans under den højre arm, og på et givet signal satte de hestene i galop mod hinanden. Så gjaldt det for rytterne om at ramme modstanderen med lansens spids, så han faldt af hesten – og samtidig undgik selv at blive ramt.

Det var en farlig sport, som stillede store krav til deltagerens fysik og til deres ride- og våbenfærdighed. Selvfølgelig faldet fra hesten kunne være farligt i den tunge rustning, derfor spredte man ofte halm på banen. På Gammeltorv pillede man brostenene op og lagde et ekstra lag sand.

Et blæserorkester med tre trompeter, en fløjte og en tromme. Olaus Magnus.

Trods forsigtighed kunne det gå galt. I et dystrend på Vingården i 1517 mellem den danske ridder Ivar Lunge og den burgundiske adelsmand Jürgen Tengnagel ramte Lunge sin modstanders hjelm, så spidsen af lansens brækkede af. Det var i sig selv ingen ulykke, men hesten blev sky og løb ind i en mur, så lansespidsen blev stødt videre ind i hjelmen og gennem Tengnagels ene øje, så han blev dræbt på stedet.

Københavnerne var ikke glade for fremmede krigsfolk inden for murene, navnlig ikke landsknægte. Det kunne dog være nødvendigt som i 1519, da en stor mængde lejetropper, navnlig

skotter og tyskere, var samlet i byen i anledning af den forestående krig mod Sverige.

En skotte og en tysker kom i slagsmål, og da tyskeren blev såret, flygtede skotten til sine landsmænd. Omgående var landsknægtene delt i to lejre; nu ville tyskerne hævne deres sårede kammerat og omringede det hus, hvor en del af skotterne holdt til.

Da skotterne havde barrikaderet sig inden døre, satte tyskerne ild på huset, så skotterne blev nødt til at forlade det og, naturligvis, blev hugget ned én ef-

I et lille orkester kan man se andre af middelalderens instrumenter. Til venstre en violinist og bag denne en fløjtespiller. Musikanten i midten spiller på luth, og til højre spilles på cymbal eller lille harpe. Olaus Magnus.

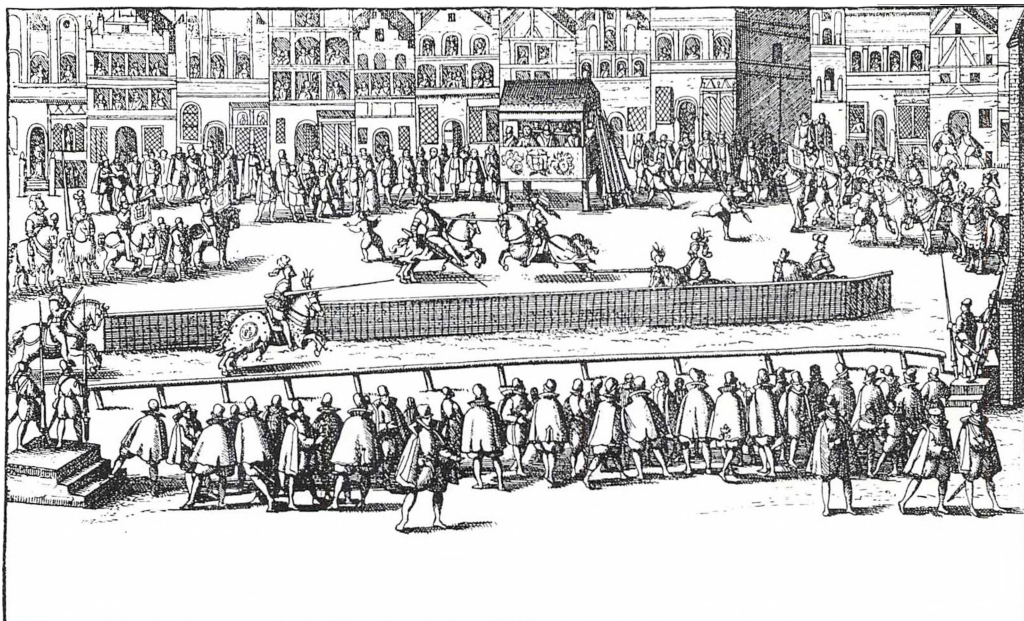
ter én, efterhånden som de kom ud. Grebet af raseri og blodtørst drog de tyske landsknægte til Amagertorv og organiserede derfra en systematisk nedslagning af deres skotske kolleger.

Kongens herold blev tilkaldt og red ind på torvet i sin imponerende embedsdragt for at forkynde dødsstraf for dem, der ikke straks nedlagde våbnene. Da det ikke var muligt at standse tyskerne, hentede herolden kongen

selv, som ledsaget af marsken – hærchefen – og to rigsråder red ind blandt de kæmpende og søgte at overdøve den frygtelige larm og brølen, som har kunnet høres over hele byen.

En skotte, som var skarpt forfulgt af en tysker, søgte ly under kongens hest, og kongen rakte da armen op og bød forfølgeren standse her. Men tyskeren lod sig ikke stoppe. Han gennemborede skotten med sit spyd og løb tilbage til sine kammerater.

Kongen vendte rasende tilbage til slottet og befalede lejetroppernes anfører at få fat i voldsmanden og dømme ham straks. Det skete, som kongen ønskede, og tyskeren blev halshugget.

Dystrend på Gammeltorv i 1559. Brostenene er fjernet, og et lag sand er spredt på banen. Dysten er i fuld gang, overværet af kongefamilien fra en høj loge og af en masse af byens borgere. Husene i baggrunden er næppe gengivelser af de dengang eksisterende bygninger. Kobberstik.

Først derefter var der slået koldt vand i blodet på de ophidsede gemytter.

Det må have været en barsk oplevelse for københavnernes, ikke mindst da de tyske landsknægte stak ild på skotternes herberge. For byens borgere havde stor respekt for ildebrand i de tætbebyggede kvarterer.

Offentlige afstraffelser var, som tid-

ligere nævnt, på det nærmeste »tilløbsstykker«. Alle skulle hen og kikke, når en stakkels misdæder blev bundet til kagen og pisket, blev gennet gennem gaderne med sten om halsen eller sat i gabestokken på torvet. Enkelte har ynket de mishandlede, andre har oplevet det som spændende og afvekslende givenheder.

De fleste dødsdømte var tyveknægter, og de blev hængt i galgen uden for byen. Skulle en forbryder halshugges, foregik det som regel i byen, på et skafot rejst på Gammeltorv.

En af de mest dramatiske henrettelser fandt sted 24. januar 1522 på Gammeltorv. Efter »Blodbadet i Stock-

holm« – Christiern II's grusomme udåd – måtte man finde en passende syndebug, og det blev en af kongens tidligere yndlinge, *Diderik Slagheck*, som nu var faldet i unåde. Ved Sigbrits protektion var Slagheck blevet udnævnt til ærkebiskop i Lund, og det var såvist ikke på grund af hans gejstlige kvalifikationer. Uden at underrette Sigbrit gav kongen fra Odense ordre til Slaghecks fængsling og »pinlige« forhør – d.v.s. forhør under tortur.

Ved sådanne forhørsmetoder kunne et ønsket resultat næsten altid fremtvinges, og det stod snart klart for domstolen, at Slagheck var manden bag blodbadet. Han blev dømt til døden på bålet, og der er næppe tvivl om, at kongen først og fremmest ønskede at demonstrere, at han på ingen måde var afhængig af Sigbrits meninger og ønsker.

Eksekutionen er blevet skildret detaljeret af historikeren *Arild Hvidtfeldt*, bl.a. fordi det var en stor begivenhed i København. Han var dog ikke øjenvidne, for han blev først født i 1546.

På Gammeltorv var der rejst en galge, og ved siden af den var der lagt et stort bål til rette. Slagheck ankom, iført fløjlskjortel og hoser, en skarlagensrød ulden skjorte og fløjlstøfler. Han blev først ført op til galgen, hvor

han stillede tøflerne og af bøddelen blev ført de sidste trin op.

Det var imidlertid kun et symbolsk led i den raffinerede henrettelse. Den dømte blev ført ned ad stigen igen og hen til bålet. Her blev hans forseelser remset op, og gengivelsen af dommen sluttede med, at da han havde været årsag til, at så mange mennesker i Sverige var blevet både hængt og brændt, skulle han lide den samme forsmædelse og straf.

Så blev alt tøjet taget af ham på nær den inderste skjorte. Den var af hollandsk lærred, forklarede Hvidtfeldt, som ikke glemte nogen detalje. Og så blev bålet antændt. Det har været en makaber og uhyggelig begivenhed at overvære, og beretningen slutter da også med, at det sidste, der blev tilbage af ofret, var mavesækken, som fandtes sammenkrummet i asken!

Heldigvis foregår den slags henrettelser ikke længere på Gammeltorv eller andre steder i byen. Københavnernes blodtørst stilles nu i stedet i biografernes mørke, når film om vold og terror ruller hen over lærredet!

De mange kirkelige festdage gav anledning til farverige processioner gennem gaderne. Deltagerne fulgte op med faner, som man endnu i vore dage kan se det i Sydens lande. Efter den kirkelige del af festen fulgte den

Fugleskydning med armbrøst og gevær. I midten standeren med »papegøjen« øverst oppe på spidsen – skytternes mål. Olaus Magnus.

verdslige, hvor man mødtes til spisning og sikkert også indtog store mængder øl og vin.

Der har været dans og optog, majfester og »Ride sommer i by«. Fugleskydninger var en yndet forlystelse, og det var en stor hæder at blive papegøjekonge. Det var skik, at sejrherren siden beværtede sin gildes- eller lavsbrødre med mad og øl i tøndevis.

På et udsnit af et kobberstukket prospekt over København fra slutningen af 1500-tallet ses Det danske Kompagni's papegøje-stang nederst til højre.

På sporet af København i middelalderen

Hvad er der tilbage i vore dage?

Det er ikke ret meget, der i vore dage er tilbage af middelalderens København. I modsætning til enkelte af de gamle danske købstæder er der f.eks. ikke et eneste borgerhus tilbage som et vidne fra det gamle København.

Alligevel genkender man middelalderbyen i gadenettet. Gammeltorv, Vestergade, Nørregade, Amagertorv, Købmagergade og Østergade er alle præget af den tid, hvori de blev til. Gadernes krumme forløb fortæller, at der i tidernes morgen har været et vandløb, et stort træ eller en høj, som stien måtte svinge udenom.

Med fantasiens hjælp kan man fjerne nutidens bygninger og for sit indre øje erstatte dem med lave, lerklinede huse og én- eller toetagers murede bindingsværksbygninger.

Men dybt under jorden ligger endnu mange af husenes fundament. Man støder på dem næsten hver gang der foretages gravearbejde i det gamle København. I de fleste tilfælde bliver arkæologer og byhistorikere tilkaldt, og så er det spændende, om man kan

finde ud af, hvad det er, man er stødt på.

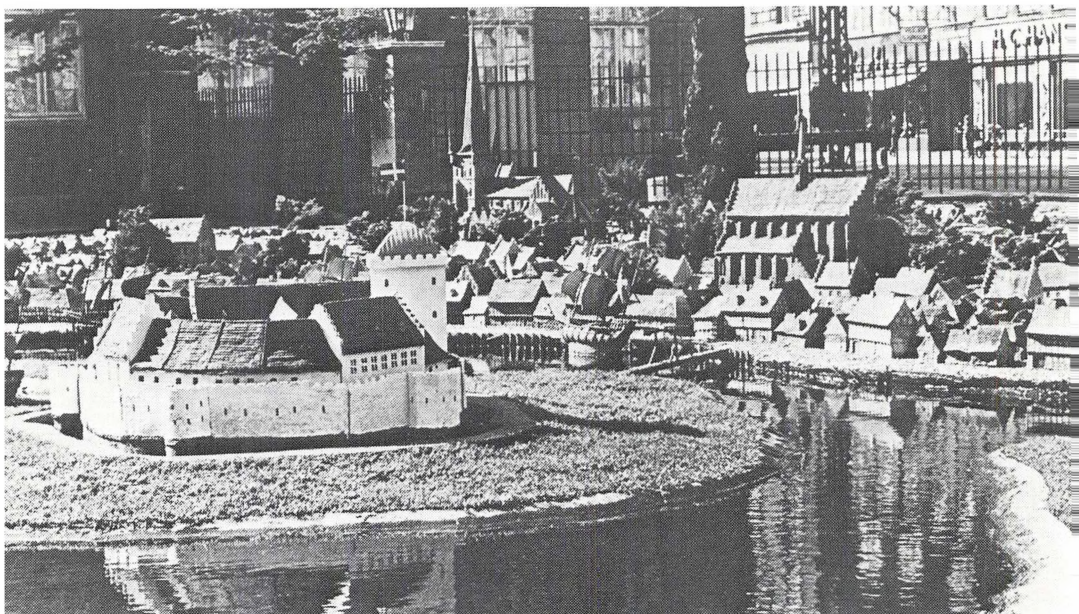
Foran *Københavns Bymuseum* på Vesterbrogade er der opstillet en model af København på kong Hans' tid omkring år 1500. Her får man et indtryk af, hvordan middelalderbyen kan have set ud. Kirkerne, klostrene og slottet er forsøgt rekonstrueret ud fra den viden, man har om disse bygningers udseende. Men resten er fri fantasi.

Man kan stå længe og opleve middelbyen: de små huse langs byens gader og stræder, havnefronten med anløbsbroerne og skibene i havnedyb samt bymuren med forsvarstårne hele vejen rundt. Stadig får man øje på nye detaljer som f.eks. galgen uden for Vesterport, hvor misdæderne blev klynget op.

Nu og da brydes illusionen, f.eks. når en gråspurv hopper rundt på Gammeltorv som en kæmpefugl, helt ude af trit med størrelsesforholdet!

Også inden døre kan Bymuseet fortælle om Københavns middelalder. Der findes bl.a. en stor samling brugs-

En model af København på kong Hans' tid er hvert år i sommertiden opstillet uden for Københavns Bymuseum på Vesterbrogade. Foto Politiken.

genstande, køkkentøj, sko, skøjter, nøgler, ovnkakler og hesteko, som i tidens løb er fundet under udgravninger i København.

I Nationalmuseets afdeling for middelalderen er der også mange interessante ting at se, selv om de færreste er fra København. Samlingerne af våben på Tøjhusmuseet giver et levende indblik i middelalderens krigsvæsen og forsvar.

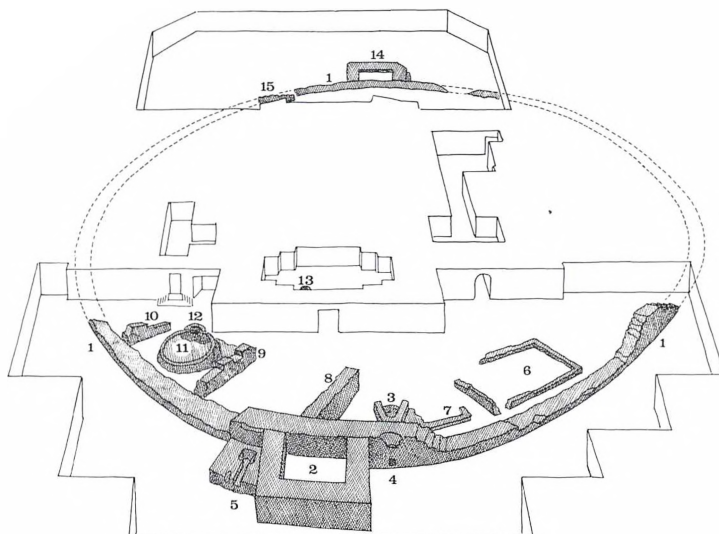
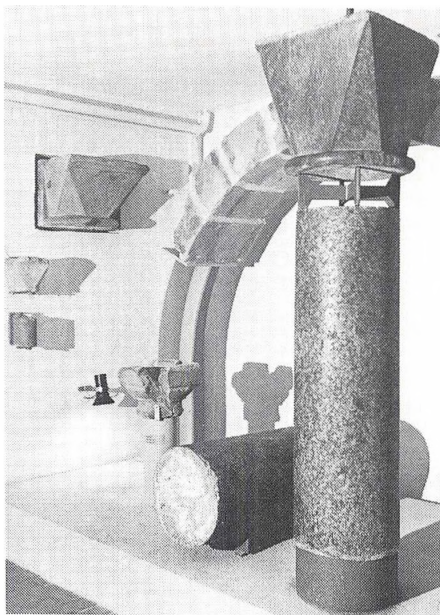
For at komme på sporet af fortiden

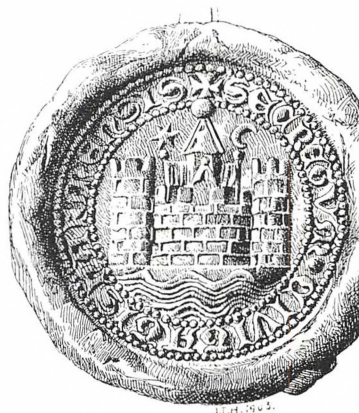
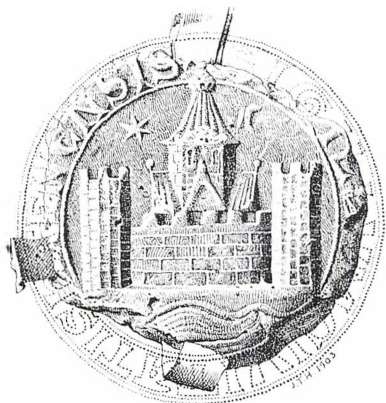
Oversigt over ruinmuseet under Christiansborg. Det består af to overdækkede områder, delt af slottets hovedfløj. Oversigten viser alene resterne af bispeborgen fra 1167, og den forsvundne del af ringmuren er antydet med punkterede linier. Bygningsresterne ud for tallene er: 1: Ringmuren fra Absalons tid. 2: Det vestre ringmurstårn. 3: Afløbsrende fra borgens gårdsplads. 4: Selve afløbet på ringmurens yderside. 5: Rest af »hemmelighed«, datidens »wc«. 6, 7, 8, 9 og 10: Rester af bygninger inden for borgens ringmur. 11: Fundamentet til borgens bageovn. 12: Kridtstensbrønd. 13: Brønd af udhulede træstammer (»holkebrønd«). 14: Rest af det formodede østre ringmurstårn. 15: Vættet murstykke fra en af borgens østlige bygninger. Tegning af forf.

kan man naturligvis også se sig godt om i det gamle København. Såvel over som dybt nede under jorden.

Af *Absalons Borg* fra 1167 er der ikke ret meget tilbage. Da det nuværende Christiansborg Slot blev bygget i begyndelsen af dette århundrede, kom de eksisterende rester af borgen

Rester af de enkelte bygningers udsmykning er opstillet som rekonstruktioner i museet under Christiansborg. Her ses en glatpoleret granit søjle med trapez-formet kapitæl af sandsten. Bagved ses en muret bue. Øverst på væggen en halvkapitæl. Alle delene må hidrøre fra bygningernes indre udsmykning – måske borgkapellets. Foto forf.

Staden Københavns tre ældste segl, fra 1295, 1417 og 1421. Herfra stammer traditionen med »de tre tårne«, som bl.a. findes i Københavns byvåben. Måske var

der oprindeligt tale om en gengivelse af Absalons borg med to ringmurstårne og et højt tårn eller anden bygning midt i anlægget. Pennetegninger fra 1903.

for dagens lys. Der blev foretaget omhyggelige arkæologiske undersøgelser og indrettet et underjordisk museum, hvor man kan se bevarede bygningsdele, ikke blot af borgen, men også af dens afløser på samme sted, *Københavns Slot*.

I Københavns byvåben findes tre tårne. De indgår som bomærke mange steder, bl.a. i stemplet på »tretårnet« sølv. Byvåbnet bygger på Københavns ældste kendte segl fra 1296, som muligvis er en forenklet gengivelse af Absalons Borg. Man ser et stykke af en ringmur og to tårne, bygget til murens yderside. Sådanne to tårne – måske ialt fire – har været at finde på Absalons Borg.

Af Absalons ringmur er der bevaret så meget, at man kan få et godt indtryk af den. Den er opført af rå kampesten og på ydersiden beklædt med omhyggeligt tilhugne kvadre af kridtsten fra Stevns. Forneden har muren en skråkantsokkel, ganske som man kan se det på samtidige landsbykirker på Sjælland.

I ruinmuseet under Christiansborg Slot findes der også rester af nogle bygninger, som har været opført op mod indersiden af Absalons ringmur. Der har bl.a. været et bryggers, et bageri, hvor man kan se bageovnen, og en badstue. Alle disse bygninger har været opført af teglsten. Det omtalte palatium har man ikke fundet spor af,

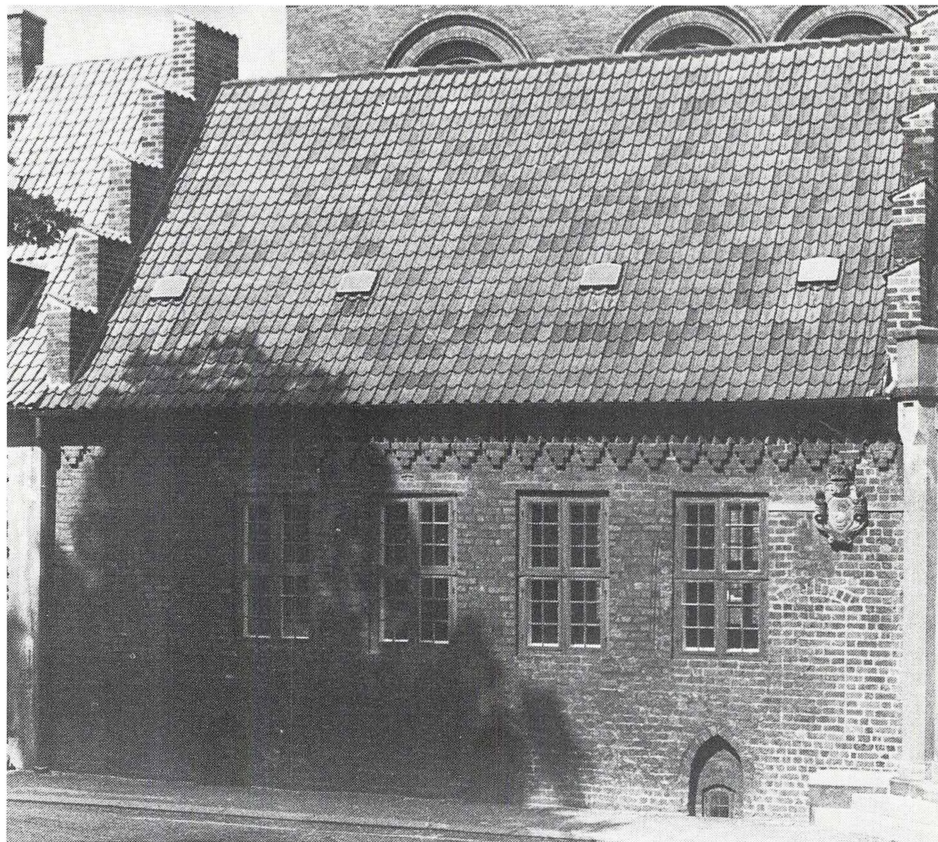
først og fremmest fordi hele midterpartiet af Absalons Borg blev fjernet, dengang man anlagde fundamenterne til det første Christiansborg Slot i 1730'rne.

Der hørte naturligvis også en brønd til borgkomplekset, en »holkebrønd«, bestående af en udhulet egestamme. Den stensatte brønd, der kaldes »Absalons Brønd«, er ikke fra borgens ældste tid.

Når man går mellem ruinerne dybt nede under Christiansborg Slotsplads, befinder man sig på det jordniveau – omkring 50 cm over daglig vandstand – hvor københavnere færdedes for 800 år siden.

Der er også fundet rester af *Københavns Slot* under Christiansborg. Det ældste slot var opført som en ringborg af en række elementer: *riddersalsfløj*, *kirkefløj*, *køkken- og bryggersfløj*. Mellem *rådstuefløjen* og *kongefløjen* fandtes porten med adgang til slottet, og ved siden af portfløjen rejste sig det dominerende *Blåtårn*, hvoraf fundamenterne og den underste kælder er bevaret. Alle fløjene var bygget sam-

Fra det ældste Københavns Slot er bevaret to sandstensrelieffer, der var opstillet ved trappen på slottets gårdsplads som såkaldte »bislagssten«. Billedet viser den ene af figurerne, som skal forestille Kong Hans. Den er udført 1503 af Adam af Düren.

Konsistoriehuset i universitetets gård – en velbevaret bygning fra senmiddelalderen. Foto forf.

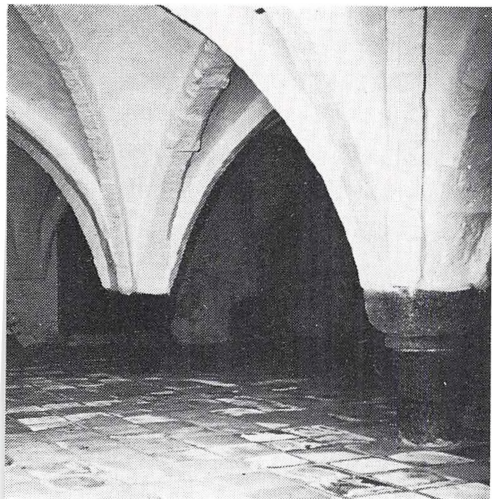
men, gavl mod gavl, omkring en slotsgård.

Som nævnt er der ikke bevaret et eneste borgerhus fra middelalderens København. Det nærmeste vi kan komme det, er en lille bygning, som ved sin opførelse i 1500-tallets begyn-

delse hørte til den katolske bispegård. Den ligger i universitetets gård i hjørnet op til festsalen. Det er en lille murret bygning med kamtakkede gavle, som kaldes *Konsistoriehuset*, fordi den rummer mødesalen for konsistorium – universitetets styrelse.

De store vinduer i stueetagen er dog ikke fra middelalderen. Oprindeligt har der nok været små, spidsbuede

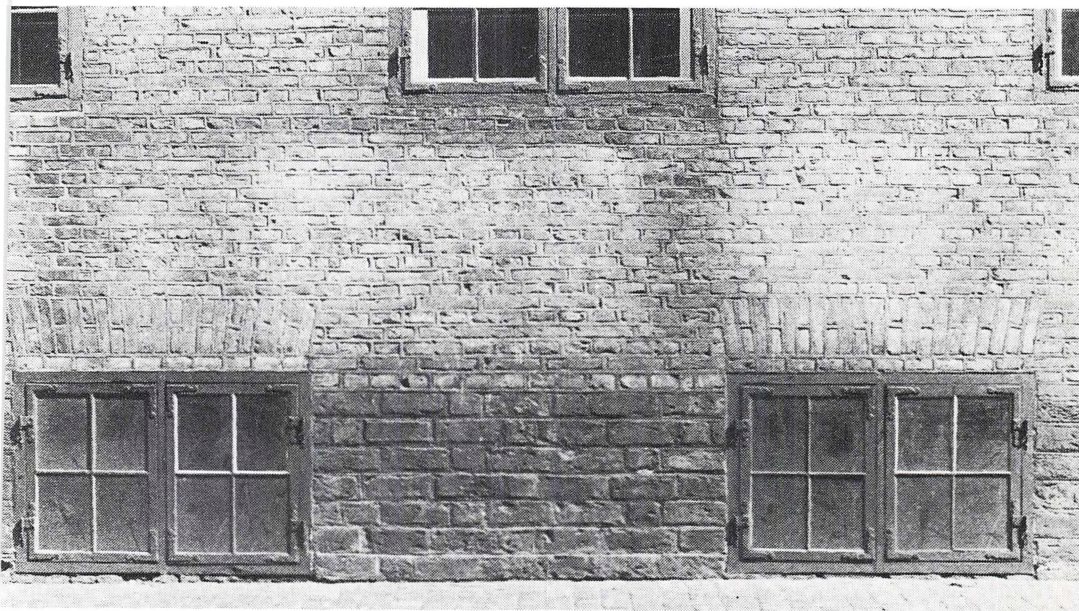
Den hvælvede kælder under Konsistoriehuset. Gulvet har oprindeligt ligget lavere. Foto forf.

vinduer, omtrent som de bevarede kældervinduer.

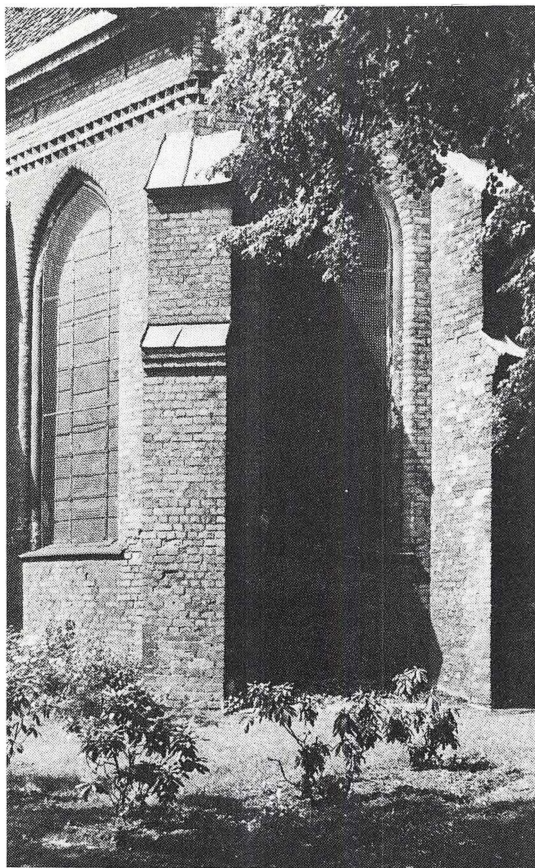
Under bygningen er der en hvælvet kælder. Efter at universitetet overtog bispegården, blev kælderen benyttet som fængsel, bl.a. for genstridige studenter. Flere af fangerne har efterladt deres navnetræk indridset i kældervæggens svære munkesten.

Den lange fløj langs Nørregade kaldes *Kommunitetsbygningen*, fordi den oprindelig rummede en stiftelse, som

Den nederste del af Kommunitetsbygningens mur ud mod Nørregade. De store mursten i munkeskifte vidner om en middelalderbygning, på hvis fundamenter den nuværende er rejst. Foto forf.

Sankt Peders Kirkes korparti er fra senmiddelalderen. Foto forf.

Frederik II oprettede i 1569 til gavn for trængende studenter. Den lange bygning har et knæk på midten, som fortæller, at den må være opført på fundamentene af ældre bygninger. Fra hjørnet mod Frue Plads og et stykke op ad Nørregade er bevaret det neder-

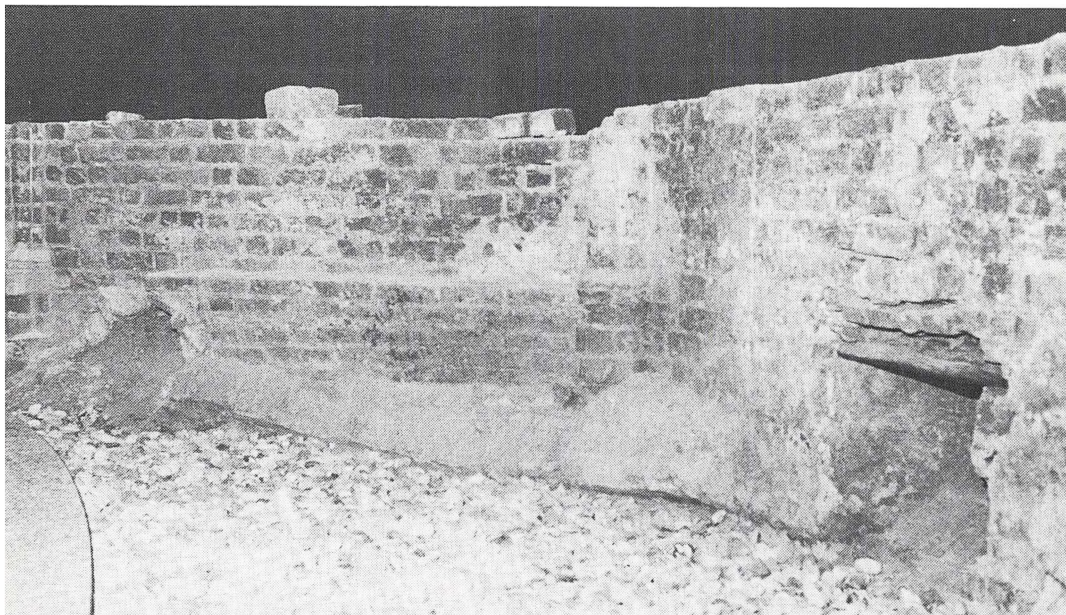
ste af en ældre bygning, for her er muren sat i munkesten.

På den anden side af Nørregade ligger *Sankt Peders Kirke*, i vore dage kaldt Sankt Petri, fordi den er overladt til den tyske menighed i København. En del af koret og tårnets nederste del af fra senmiddelalderen. Oprindeligt var tårnet lavere og forsynet med kamtakkede gavle, som man kan se det på mange af de danske landsbykirker.

Vor Frue Kirke er i sin nuværende skikkelse fra 1829, da den blev genopført efter Københavns bombardement i 1807. Det var fattige tider, hvor der måtte spares, så den nuværende kirke blev opført på fundamentene af den middelalderlige kirke, hvoraf betydelige murrester gemmer sig bag kirkeskibets og tårnets grågule pudslag.

Ved kirkens nuværende kor fører en trappe dybt ned i en kælder, hvor en del af koromgangen fra den gotiske middelalderkirke er frilagt. Man kan se opmuringen med forskelligt formede teglsten og forestille sig murpillerne stige til svimlende højder. Som tidligere nævnt kan man bedst se, hvordan koret har taget sig ud, hvis man besøger søsterkirken, Sankt Petri i Malmö.

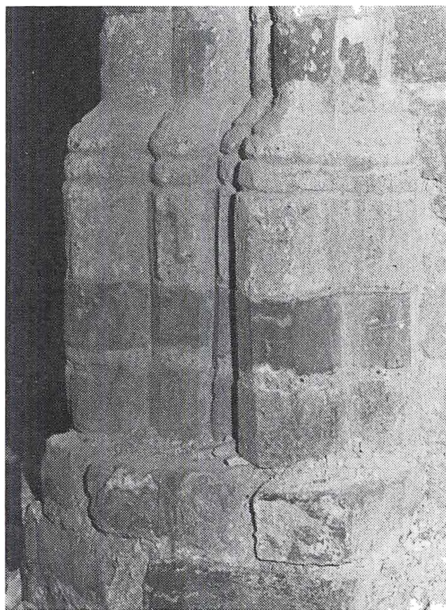
Af Københavns middelalderlige *rådhus* er intet tilbage. Man véd således ikke engang, hvor det første råd-

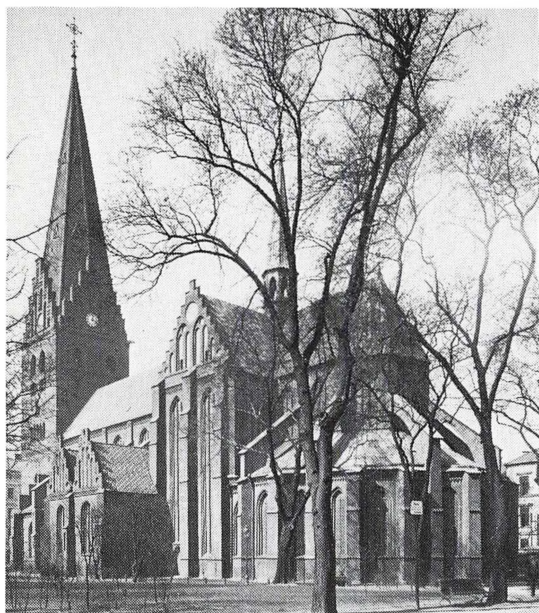
De frilagte rester af Vor Frue Kirkes femskibede kor fra middelalderen. Muråbningen i midterfaget har muligvis været et udluftningshul til en af gravkældrene. Hvælvingfundamenterne er muret af formsten. Foto forf.

hus lå; formentlig har det ligget mellem nuværende Skoubogade og Gammeltorv. Det har været hævdet, at en hvælvet kælder under Skindergade 45 kan stamme fra dette rådhus, men nogen dokumentation foreligger ikke.

I de tykke mure på Bispegården, som ligger på hjørnet af Studiestræde og Nørregade, gemmer der sig fundamenter og murdele både af Køben-

Sankt Petri Kirke i Malmø er en søsterkirke til den middelalderlige Vor Frue Kirke i København. Det kgl. Bibl.

havns andet rådhus og af den første universitetsbygning.

Det tredje rådhus, som blev taget i brug omkring 1479, blev ødelagt under branden i 1728. Det lå på nuværende Nytorv med facade mod Gammeltorv. Efter branden blev det genopført i udvidet skikkelse, men brændte påny i 1795. Det nuværende domhus på Nytorv blev derefter opført som Københavns femte rådhus og ruinerne af det tredje og fjerde rådhus jævnet med jorden. I flisebelægningen på Ny-

torv er markeret det sted, hvor disse rådhus lå.

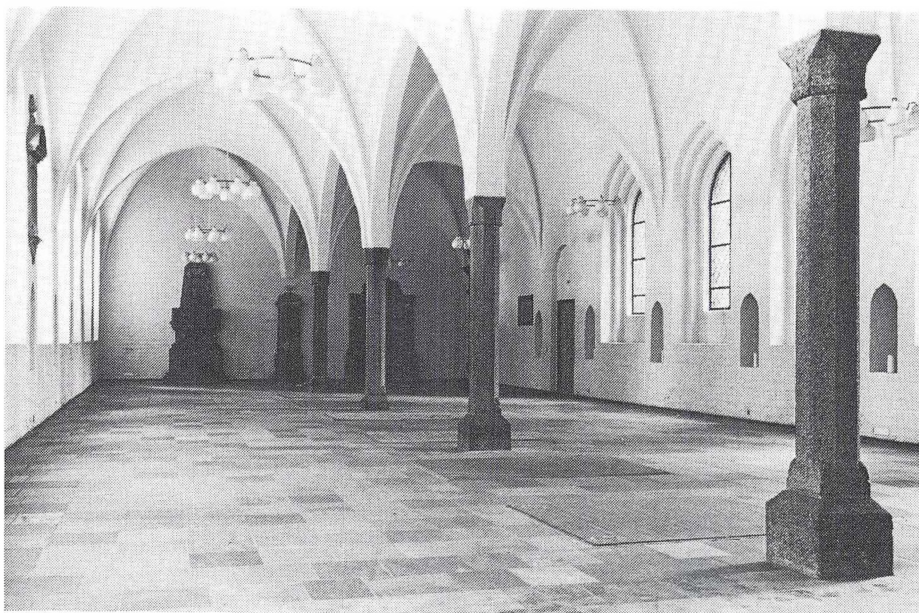
Blandt de få bygninger, der er bevaret fra middelalderen, er *Helligåndshuset* det største. Det udgjorde den ene fløj af et firlænget kompleks, hvor kirken var den tilstødende fløj – blot var det ikke den nuværende kirkebygning. Ved kirkens kor findes en tilbygning, vinkelret på kirkeskibet. Det er en rest af den tredje fløj af klosterkarreén.

Helligåndshusets indre er ét stort rum, opdelt med hvælvninger, der bæres af slanke granitsøjler. Det var oprindeligt en hospitalssal, og nicherne i muren under vinduerne har rimeligvis været »hylder« ud for hver enkelt sygeseng. Her kunne de syge have deres få og vel ofte fattige ejendele.

Til Helligåndsklostret hørte en del bygninger på området. Da Sparekassens bygning, Niels Hemmingsens Gade 24, i sin tid blev opført, stødte man i kælderdybde på ruinerne af en bygning, som muligvis har været klostrets hestemølle. Der blev frilagt en gang med kampestensvægge og et buet loft af mursten.

Kun få skridt herfra ligger *Gråbrødetorv*, hvor gråbrødrene, franciskanerne, havde deres kloster indtil reformationen. Ejendommen nr. 11 har en særpræget, brudt facadelinje. Det

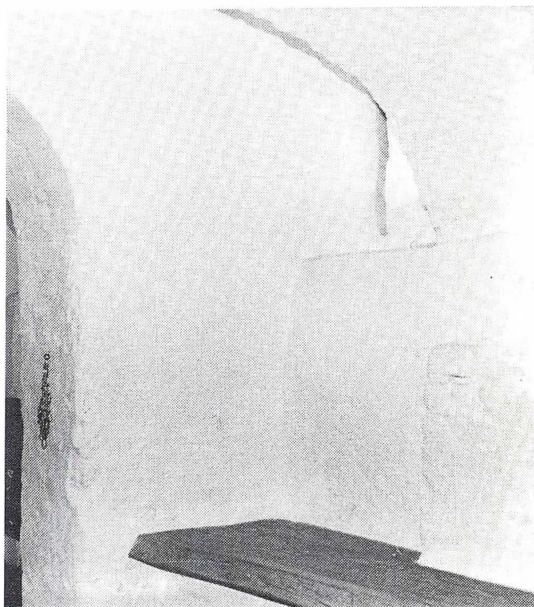

Helligåndshusets store hospitalssal. Et af Nordeuropas smukkeste gotiske rum. Foto forf.

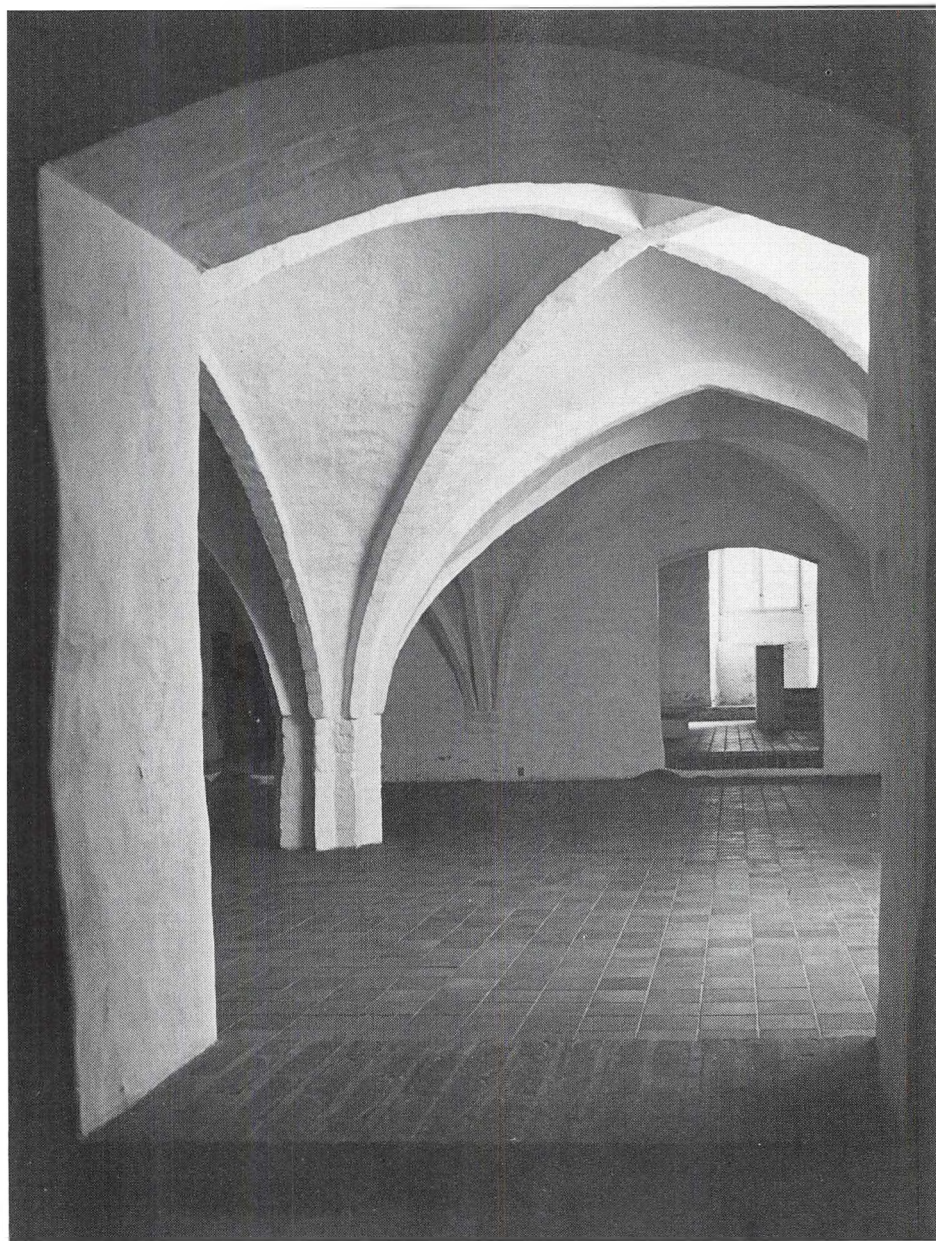
skyldes, at de tre yderste fag er opført på fundamentene til en af gråbrødre-klostrets bygninger. I kælderens bageste del er der en niche, som efter traditionen skal have været munkenes fængsel – prisonet kaldes det i gamle dokumenter.

For nogle år siden blev naboejen-

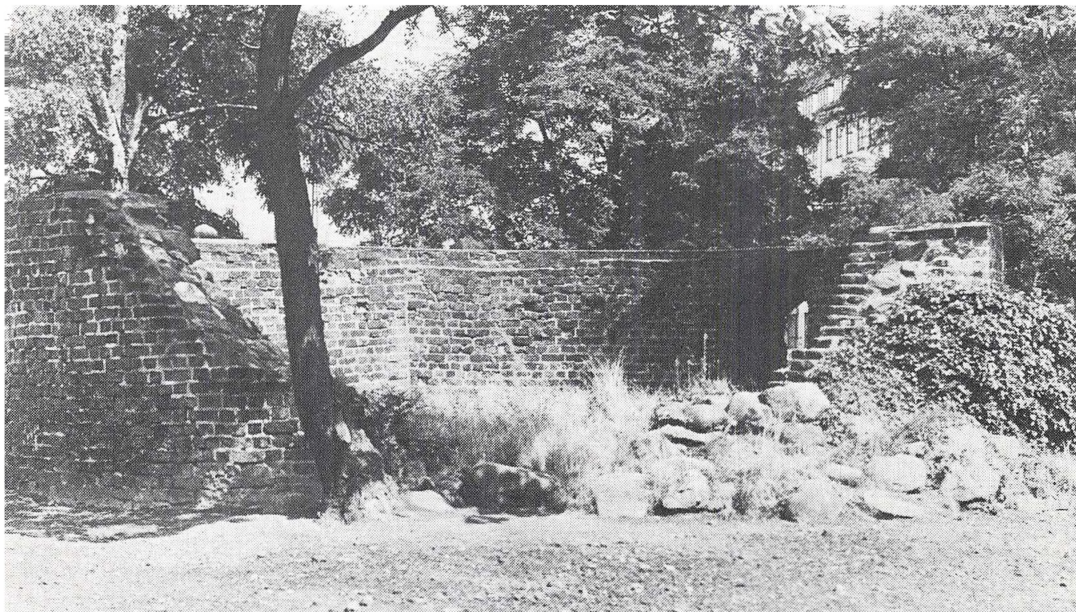
Hvælving i kælderen under Gråbrødretorv 11. Denne del af en af klostrets middelalderlige bygninger var måske munkenes fængsel, »prison'et«. Foto forf.

dommen, Gråbrødretorv 13, gennemrestaureret; bl.a. blev kælderens og gårdspladsen udgravet. Her stødte man på rester af en af klostrets bygninger – fundamenter og munkestensmure.

Fogedgården i det middelalderlige København hed, som tidligere nævnt, *Østergård* og blev senere kaldt *Kong Hans' Vingård* og atter senere *Møntergården*.

Vingårdsstræde 6 er en ejendom i klassicistisk stil som så mange andre omliggende ejendomme, og det er svært

Kælderen under Vingårdsstræde 6, Kong Hans' Vingård. Foto arkitekt Erik Møller

*Den eksisterende rest af Jarmers Tårn.
Foto forf.*

at se, at den i sin kerne rummer den middelalderlige gård fra 1400-tallet. Det bliver man imidlertid klar over, når man kommer ned i kælderen, der består af nogle store rum med hvælvinger fra bygningens ældste tid. Oprindeligt var der kun én etage over kælderen, og man har i bygningens ydermure fundet tydelige spor af de middelalderlige vinduer. Stederne er markeret med fuger i murpudset ud mod gårdspladsen.

Selv om salen i stueetagen er genindrettet i en senere tids stil, er der

fremdraget og bevaret rester af kalkmalede dekorationer – en skjoldfrise – fra 1400-tallet.

Som tidligere nævnt er der bevaret en ubetydelig rest af Københavns middelalderlige befæstning med bymure, tårne og porte i *Jarmers Tårn*. Ruinen blev frilagt, da volden blev sløjfet i 1870'erne, ikke blot selve tårnrundingen, men også et stort stykke af bymuren og en stump af en muret gang, som

førte under volden ind til tårnet. Man fjernede imidlertid alt undtagen selve tårnrundingen. Den kan ses i dag midt i et lille grønt område, der indsnævres år for år af hensyn til kørebanernes udvidelse på det stærkt trafikerede hjørne. Ombygningen fra et halv rundt til et hel rundt tårn ses tydeligt i det svære murværk, især på den indvendige side.

Hvornår skete det?

– *nogle årstal*

- 1157 Valdemar den Store giver byen Havn til Absalon
- 1167 Absalon begynder opførelsen af borgen ved Havn
- 1186 Pave Urban III stadfæster testamentet, hvori Absalon videregiver København til bispestolen i Roskilde
- ca. 1193 Biskop Peder Sunessøn bygger Vor Frue Kirke
- 1238 Gråbrødrene begynder opførelsen af klostret i København
- 1245 Erik Plovpenning angriber København, fordriver biskop Niels Stigsøn og indtager borgen
- 1249 Kongens bror Abel lader lybækkerne erobre København fra Erik Plovpenning
- 1254 København får sin første stadsret, givet af biskop Jacob Erlandsen
- 1259 Lybækkerne angriber påny København under ledelse af fyrst Jarimar. Borgen rives ned
- 1294 København får sin anden stadsret, givet af biskop Johannes Krag
- ca. 1296 Helligåndsklostret grundlægges under Johannes Krag
- ca. 1300 Sankt Peders Kirke opføres
- 1377 Der optages en fortegnelse over Københavns ejendomme til roskildebispens jordebog
- 1417 Erik af Pommern udsteder et brev, hvori han erklærer at have overtaget København fra bispestolen i Roskilde
- 1422 Erik af Pommern udsteder privilegiebrev til Københavns borgere
- 1440 København får sin tredje stadsret, givet af Christoffer af Bayern
- 1448 Christiern I's kroning og bryllup i København
- 1478 Prins Hans' bryllup
- 1479 Københavns Universitet indvies
- 1495 Den første danske bog trykkes i København
- ca. 1500 Kong Hans indretter et skibsværft på Bremerholm
- 1502 Røgshofmester Poul Laxmand myrdes på Højbro
- 1515 Prinsesse Elisabeth ankommer til København og bliver viet til Christiern II
- 1517 Dyveke dør. Torben Oxen anklages for dødsfaldet og henrettes
- 1522 Didrik Slagheck henrettes
- 1523 Christiern II forlader København, som derefter belejres af Frederik I
- 1524 København kapitulerer
- 1526 København får ret til at vælge fire borgmestre
- 1529 Hans Tausen kaldes til København som luthersk prædikant
- 1530 Vor Frue Kirke stormes af en gruppe

- borgere, som anretter betydelige ødelæggelser
- 1533 En herredag samles i København efter Frederik I's død for at vælge en ny konge
- 1534 Lybækkerne landsætter 1500 landsknægte ved Hvidøre. Christoffer af Oldenburg overtager styret i København
- 1535 Christian III indleder belejringen af København
- 1536 København kapitulerer og Christian III overtager byen. I oktober afholdes stænderrigsdag til ordning af byens forhold
- 1537 Peder Palladius udnævnes til luthersk superintendent. Reformationen gennemføres

Hvem styrede Danmark i middelalderen?

Valdemar den Store	1157-1182
Knud Valdemarssøn	1182-1202
Valdemar Sejr	1202-1241
Erik Plovpenning	1241-1250
Abel	1250-1252
Christoffer I	1252-1259
Erik Klipping	1259-1286
Erik Menved	1286-1319
Christoffer II	1320-1326
Valdemar III	1326-1330
Christoffer II igen	1330-1332
Militærdiktatur	1332-1340
Valdemar Atterdag	1340-1375
Margrete	1375-1412
Oluf III	1376-1387
Erik af Pommern	1396-1412
Erik af Pommern	1412-1439
Christoffer af Bayern	1439-1448
Christiern I	1448-1481
Hans	1481-1513
Christiern II	1513-1523
Frederik I	1523-1533
Christian III	1533-1559

Litteratur

- Bech, Svend Cedergreen: Københavns historie gennem 800 år. 1967
- Bendixen, Kirsten: Danmarks Mønt. 1976
- Bruun, Carl: København. 1887. Bind 1
- Christiansborg Slot (Folketingets Præsidium) 1975. Bind 1
- Danmarks hovedstad fra landsby til storby. 1948. Bind 1
- Danske Haandværkerlavs Segl v/ Bredo L. Grandjean. 1950
- Engqvist, Hans Henrik: Kong Hans' Vingaard. 1951
- Fremantle, Anne: Middelalderen. 1967
- Galster, Georg: Mønt. 1965
- Historiske Meddelelser om København. (Udkommet siden 1907)
- Kjersgaard, Erik: Arbejdspladser i kunsten. 1969
- Kjersgaard, Erik: Mad og øl i Danmarks middelalder. 1978
- Kornerup, Bjørn: Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie. 1929-30
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. (Samtlige bind)
- København fra Bispetid til Borgertid (Stadsingeniørens Direktorat) 1947-49
- København Før og Nu. 1949-50
- Lassen, Erik: Fra Runesten til Altertavle. (Politikens Dansk Kunsthistorie). 1972
- Lebech, Mogens: København og københavnere i 800 år. 1967
- Liebgtott, Niels-Knud: Kakler. 1972
- Liebgtott, Niels-Knud: Keramik fra vikingetid og middelalder. 1978
- Liebgtott, Niels-Knud: Kister og skabe. 1975
- Liebgtott, Niels-Knud: Middelalderens våben. 1976
- Liebgtott, Niels-Knud: Lys. 1973
- Liisberg, H.C. Bering: København i gamle Dage. 1901
- Linde, Peter, Georg Borup og Arthur G. Hassø: Vor gamle Hovedstad. 1929
- Linvald, Steffen: Københavnske gadenavne. 1967
- Lorentzen, Vilhelm: Vor Frue Kirke. 1927
- Møllerup, W.: Danmarks gamle Hovedstad. 1912
- Nielsen, Oluf: Københavns Diplomatorium. 1872. Bind 1 og 2
- Nielsen, Oluf: Københavns Historie og Beskrivelse. 1877. Bind 1 og 2
- Olaus, Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus. 1555 (Genudgivet)
- Petersen, Carl S. og Vilhelm Andersen: Illustreret dansk Litteraturhistorie. 1929. Bind 1
- Politikens Danmarkshistorie. Bind 3-6
- Ramsing, H.U.: Københavns historie og topografi i middelalderen. 1940
- Rasmussen, Poul: Mål og Vægt. 1967
- Rasmussen, Steen Eiler: København. 1969
- Rosenkjær, H.N.: Fra det underjordiske København. 1906
- Rørdam, H.F.: Københavns Kirker og Kloostere. 1859-63
- Skalk, tidsskrift. Udkommet siden 1957
- Strømstad, Poul: Søerne. 1966
- Stybe, Svend Erik: Universitet og Åndsliv i 500 År. 1979
- Troels-Lund, T.: Dagligt Liv i Norden

Register

De med * mærkede sidetal angiver illustration. f = følgende side. ff = følgende sider.

- Absalon 13ff
Absalons Borg 14, 15*, 117, 181*
Armbroest 122, 123*, 124*
- Badstuer 160*
Bagerlavet 84
Bagning 47f*
Bjørnebroport 120
Bjørnetrækkere 171, 172*
Blide 99, 125
Bogtrykkerkunsten 150*
Bord 53f, 54*, 55*
Bremerholm 19, 34, 132
Brolægning 48, 49*
Brød 54f
Bulhus 38*, 39
Buntmagerlavet 85
Bymur 119*
Bøsser 124, 125*
- Christian III 22*
Christiern I 17f, 18*
Christiern II 19f, 20*
Christoffer af Bayern 17*
Christoffer af Bayerns Stadsret 105f, 106*,
107*, 159, 170
- Daler 164
Danske Kompagni 35, 91
Danske Rimkrønike 151*
Diderik Slagheck 177
Drikkevand 50
Dystrend 173, 176*
Dyveke 19, 37
Dårekisten 159
- Elisabet 19
Endebod 129
Erik af Pommern 16
- Farvere 86*
Fisk 59, 60*
Fisketorvet 33, 165f
Fortov 51
Franciskanere (gråbrødre) 139*, 140*
Frederik I 20f, 21*
Fugleskydning 178
- Gabestokken 112*, 114*
Galgen 113*, 114*
Gammelstrand 35
Gammeltorv 28
Gotfred af Ghemen 151
Grot 162
Grønkål 60, 61*
Gråbrødrekloster 8*, 139f, 140*, 155, 189*
Guldsmed 85, 87*
Guldsmedelavet 85, 92*, 93*
- Hanetårnet 120, 121*
Hans (Kong Hans) 18*, 183*
Hans Bogbinder 48f
Hans Claussøns Tårn 120*
Hans Tavsens 21
Hatte 79*
Hellebard 122, 123*
Helligåndskloster 33, 141, 142*, 189*
Holk 132
Hovedlod 111
Hvid 164, 165*
Højbro 130

Ildsteder 44
 Indbyggertal 99f

 Jacob Erlands søns Stadsret 101f, 102*, 103*
 Jarmers Tårn 16, 120, 191*, 192
 Johan Rantzau 20
 Johannes Krag 81f
 Johannes Krags Stadsret 104f
 Jomfruhuse 161
 Jordskyld 101

 Kagen, kagstrygning 111
 Kakler, kakkelovn 46f*
 Kannik 37, 136
 Kannikestole 137*
 Kanon 125f, 126*
 Kappe 78*
 Karavel 132, 133*
 Karmelitterkloster 143
 Kattesundet 36
 Kedelhat (stormhat) 127*
 Kedelskede 40f, 41*
 Kirkespil 171
 Klædeboderne 32
 Knarrer 131f
 Kringelen 34
 Københavns byvåben 182*
 Københavns rådhus 109f, 110*, 186f
 Kødmangerlavet 87f
 Køer 57
 Køge Barfred 122

 Ladbroen 35, 94, 129
 Landemærket 36
 Landsknægt 127*
 Lavsbøsse 87, 88*
 Lavssegl 83*
 Lavsskrå 84, 92*, 93*, 94
 Lygte 51*
 Løvetårnet 120

 Magistraten 107
 Mark 162, 163*

 Mestermænd (bøddelen) 115*
 Midsommergæld 101
 Murer 90*
 Musikinstrumenter 173, 174*, 175*
 Mælkeprodukter 58f
 Møntværksted 163*, 164f

 Natrenovation 50, 89
 Nobel 164*
 Nørregade 28
 Nørreport 32, 120

 Olaus Magnus 9f, 11*
 Ost 58, 59*

 Peder Bang 16
 Peder Jenssøn Lodehat 16
 Peder Laale 148f, 150*
 Peder Palladius 24
 Penning 162f
 Pest 155f
 Pilestræde 36
 Povl Helgesen 143f
 Povl Laxmand 19
 Pund 169f

 Remsniderlavet 85
 Rosengården 36
 Roskildebispens jordebog 27, 29*

 Sankt Annæ Hospital 158
 Sankt Clemens Kirke 37, 135
 Sankt Gjertruds Kapel 37, 145
 Sankt Jørgens Gård 157f*
 Sankt Klara Kloster
 Sankt Nikolaj Kirke 138
 Sankt Peders Kirke 32, 138, 186*
 Saxo 6*, 7
 Sigbrit Villoms 19
 Sildepenge 103
 Sildetønde 169*
 Skafottet 113, 114*
 Skilling 165*
 Sko 76*

Skomagerlavet 84
Skonrogger 55
Skrædderlavet 85
Skæppe 164
Smedelavet 84, 85*
Smørhætten 34
Smørkærne 58*
Snabelsko 75
Spedalskhed 156*
Spiseredskaber 66*, 67*, 68*, 69*
Strudhætte 75, 77*
Svin 55f, 57*
Søsling 165

Tandbehandling 161
Tingbænk 108*
Torben Oxe 20, 37
Tyristik 45*
Tyske Kompagni 168
Tyskmannegade 33, 165
Tyvesten 108
Tyvestød 103
Tømrer 91*

Universitetet 152f*, 184, 185*
Vegger 55
Vestergade 28
Vesterport 28, 29*, 121
Vin 64
Vinduer 43
Vingården 33, 190*, 191
Vognmandslavet 89
Vor Frue Kirke 28, 135*, 136f, 186, 187*
Vor Frue Skole 147

Ølbrygning 62f*
Ølgæld 101
Øre 162
Ørtug 162
Østergade 33
Østergård 33, 34*, 65
Østerport 33
Østertorv 33, 165

I samme serie er udkommet:

Jan Møller

BORGER I VOLDENES KØBENHAVN

På Frederik den Sjettes og Christian den Ottendes tid

Det er en fin ting Jan Møller som forfatter byder læseren på her . . . og spændende er det at læse om hvordan man gik klædt, hvad man spiste og hvorledes man arbejdede . . . er forsynet med fotografier og et væld af festlige tegninger, der gør, at man bliver glad for denne bog.

Sjællands Tidende

Jan Møller

BORGER I KLUNKETIDENS KØBENHAVN

På Frederik den Syvendes og Christian den Niendes tid

100 år tilbage – og det er næsten en anden verden! Her bliver klunketiden såre levende for os, vi bliver ført ind og ud af herskabshjem, og småkårs hjem, gennem de forskellige kvarterer, og Jan Møller gør turen levende for os. De mange herlige illustrationer er med til at gøre bogen til en lille kulturhistorisk perle!

Holbæk Amts Venstreblad

SESAM

Et barn, der slikker et kogekar rent med en ske, giver et nærbillede fra middelalderen i en situation, der er tidløs. Træskærerarbejde fra Vörrå Kirke i Finland.

Borger i middelalderens København

Hvordan var det at være borger i middelalderens København? Det er der ingen, der véd ret meget om. Kilderne flyder sparsomt og vedrører næsten udelukkende begivenheder i byens historie.

I København er der kun bevaret ganske få bygninger og ruiner fra middelalderen. To store bybrande og et bombardement har ryddet grundigt op i det gamle København.

På museerne er derimod bevaret enkelte genstande, fundet under udgravninger i byen: potteskår, kakler, køkkenredskaber og våben, som kan give spredte indtryk af livet i middelalderstaden.

Men der er andre kilder. For eksempel fortæller de mange kalkmalerier i vore gamle landsbykirker, hvordan folk gik klædt i middelalderen. Ikke blot konger og adelsmænd, men også håndværkere og bønder. Man kan se værktøj og redskaber, køretøjer og våben – personer og ting, som man sandsynligvis også har kunnet se i København.

Gennem hele bogen er der dristigt trukket paralleller af denne art – og der er ikke lagt skjul på, at en del af kilderne er søgt uden for København. Denne frihed har gjort det muligt at give en utrolig levende skildring i tekst og billeder af det farverige og flimrende liv i Danmarks hovedstad for et halvt årtusind siden.

Læseren får at vide, hvordan København så ud dengang, hvordan borgerne boede og virkede, hvad de spiste og hvordan de gik klædt. Man følger købmænd og håndværkere i hverdag og fest, læser om de barbariske straffe og om byens forsvar til lands og til vands. Kirkens betydning for undervisning, for syge- og fattigforsorg skildres også, og der fortælles om de store begivenheder, der kunne trække middelalderens københavnere af huse.

Bogen er gennemillustreret i nøje samklang med teksten. Der er instruktive kort, og bogen slutter med en gennemgang af de steder, hvor man endnu i dag kan se og opleve København i middelalderen.

